

Περιφέρεια | Regional Integration: Politics, Economics, Governance

Αρ. 10 (2020)

Περιφέρεια | Region & Periphery

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
REGION & PERIPHERY
REVIEW OF REGIONAL /PERIPHERAL ECONOMY AND POLICY

Φθινόπωρο
Autumn

2020

Τεύχος
Issue

10

ΑΡΘΡΑ
Articles

Ev. Anastasiou, Modelling population shifts to the rural: resilience, attractiveness and revitalization issues in the era of Crisis

Αθ. Αναστασίου, Γ. Μαρής, Ειρ. Πέτρου, Η Εθνική Τράπεζα και οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

C. Ικονομου, An assessment of European integration for the EU-15 (1971-2015)

N. Βαγιονής, Α. Λεοντίδου, Μεσογειακός πολιτιστικός και οικιστικός τουρισμός: εναλλακτικές μορφές ως διεξοδοί από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα

E. Sachini, Ch. Chrysomallidis, N. Karampekios, Research and Technology in Greece. Addressing aspects of the “triple helix” interactions

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ
Book Reviews

The Political Economy of the Common Agricultural Policy: Coordinated Capitalism or Bureaucratic Monster? (**Γ. Δούκας**), Οικονομική του Δημοσίου τομέα (**Χαρ. Χρυσομαλλίδης**), Banking on Markets. The Transformation of Bank-State. Ties in Europe and Beyond, (**Κ. Καζαντζής**)

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

REGION & PERIPHERY

REVIEW OF REGIONAL /PERIPHERAL ECONOMY AND POLICY

Φθινόπωρο
Autumn

2020

Τεύχος
Issue 10

ΑΡΘΡΑ Articles

Εν. Αναστασιου, Modelling population shifts to the rural: resilience, attractiveness and revitalization issues in the era of Crisis

Αθ. Αναστασιου, Γ. Μαρήs, Ειρ. Πέρρου, Η Εθνική Τράπεζα και οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

C. Ικονομου, An assessment of European integration for the EU-15 (1971-2015)

N. Βαγιονήs, Λ. Λεοντιδου, Μεσογειακός πολιτιστικός και οικισμικός τουρισμός: εναλλακτικές μορφές ως διέξοδοι από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα

E. Sachini, Ch. Chrysomallidis, N. Karampekios, Research and Technology in Greece. Addressing aspects of the “triple helix” interactions

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ Book Reviews

The Political Economy of the Common Agricultural Policy: Coordinated Capitalism or Bureaucratic Monster? (**Γ. Δούκας**), Οικονομική του Δημοσίου τομέα (**Χαρ. Χρυσομαλλίδης**), Banking on Markets. The Transformation of Bank-State. Ties in Europe and Beyond, (**Κ. Καζαντζής**)

Εκδίδεται με την επιστημονική υποστήριξη του
Ερευνητικού Κέντρου Οικονομικής Πολιτικής,
Διακυβέρνησης και Ανάπτυξης του Τμήματος Πολιτικής
Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και
Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Διευθυντής Σύνταξης:

Ναπολέων Μαραβέγιας, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Συμβούλιο Σύνταξης:

Νικόλαος - Κορνηνός Χλέπας, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Γεωργία Γιαννακούρου, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Ναπολέων Μαραβέγιας, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Γιώργος Ανδρέου, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*
Δημήτρης Κατσικας, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Συντακτική Επιτροπή:

Μαρτίνος Λύκος, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Γιάννης Ελ. Δούκας, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Χαράλαμπος Χρυσομαλλίδης, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Γιώργος Οικονόμου, *Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών*

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Ελένη Ανδρικοπούλου, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονί-
κης*, **Κωνσταντίνος Αποστολόπουλος**, *Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο*,
Λουδοβίκος Βασενχόφεν, *Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο*, **Σπύρος**
Βλιάμος, *Πανεπιστήμιο Αθηνών*, **Κωνσταντίνος Γαλανόπουλος**,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, **Δημήτρης Γούσιος**, *Πανεπι-
στήμιο Θεσσαλίας*, **Διονύσης Γράβαρης**, *Πανεπιστήμιο Κρήτης*, **Εμ-
μανουέλα Δούση**, *Πανεπιστήμιο Αθηνών*, **Σταύρος Ζωγραφάκης**,
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, **Γιάννης Καλογήρου**, *Εθνικό*
Μετσόβιο Πολυτεχνείο, **Ελένη Καραβέλη**, *Οικονομικό Πανεπιστήμιο*
Αθηνών, **Γρηγόρης Καυκαλάς**, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλο-
νίκης*, **Χάρης Κοκώσης**, *Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας*, **Άγγελος Κότιος**,
Πανεπιστήμιο Πειραιά, **Κωνσταντία Αικατερίνη Λαζαρίδη**, *Χαρο-
κόπειο Πανεπιστήμιο*, **Λόης Λαμπριανίδης**, *Πανεπιστήμιο Μακεδονί-
ας*, **Λίλα Λεοντίδου**, *Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο*, **Παναγιώτης**
Λιαργκόβας, *Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου*, **Παύλος Λουκάκης**, *Πά-
ντειο Πανεπιστήμιο*, **Αντιγόνη Λυμπεράκη**, *Πάντειο Πανεπιστήμιο*,
Αντώνης Μακροδημήτρης, *Πανεπιστήμιο Αθηνών*, **Θομάς Μα-
λούτας**, *Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο*, **Κωνσταντίνος Μάττας**, *Αριστο-
τέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*, **Αχιλλέας Μητσός**, *Πανεπιστήμιο*
Αιγαίου, **Γιώργος Μιχαηλίδης**, *Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσα-
λονίκης*, **Ηλίας Μπεριάτος**, *Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας*, **Δημήτρης**
Οικονόμου, *Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας*, **Αθανάσιος Παπαδασκαλό-
πουλος**, *Πάντειο Πανεπιστήμιο*, **Γιώργος Παπακωνσταντίνου**, *Πα-
νεπιστήμιο Αθηνών*, **Γιώργος Πετράκος**, *Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας*,
Ηλίας Πλασκοβίτης, *Πάντειο Πανεπιστήμιο*, **Σεραφείμ Πολύζος**,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, **Παντελής Σκάγαννης**, *Πανεπιστήμιο*
Θεσσαλίας, **Δημήτρης Σκούρας**, *Πανεπιστήμιο Πατρών*, **Καλλιόπη**
Σπανού, *Πανεπιστήμιο Αθηνών*, **Ιωάννης Σπιλάνης**, *Πανεπιστή-
μιο Αιγαίου*, **Γιώργος Σωτηρέλης**, *Πανεπιστήμιο Αθηνών*, **Ανδρέας**
Τρούμπης, *Πανεπιστήμιο Αιγαίου*, **Κωνσταντίνος Τσιμπουκάς**,
Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, **Ιωάννης Υφαντόπουλος**, *Πανεπι-
στήμιο Αθηνών*, **Νικόλας Φαραντούρης**, *Πανεπιστήμιο Πειραιά*, **Γε-
ώργιος Φωτόπουλος**, *Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου*, **Κίμων Χατζη-
μπίρος**, *Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο*, **Δημήτρης Ψαλτόπουλος**,
Πανεπιστήμιο Πατρών, **Γιάννης Ψυχάρης**, *Πάντειο Πανεπιστήμιο*.

Πηγή χάρτη στο εξώφυλλο:
SIRS Urban Atlas 2010 - Λονδίνο (λεπτομέρεια)

Ετήσια συνδρομή έντυπης έκδοσης: **40€**.
Τηλ. 210 3688909, E-mail: ekopda@pspa.uoa.gr

Published with the scientific support of the Research
Center of Economic Policy, Governance and
Development; Department of Political Science and
Public Administration; National and Kapodistrian
University of Athens

Editor- in-chief:

Napoleon Maravegias, *National and Kapodistrian
University of Athens*

Editorial Advisory Board:

Nikolaos- Komninos Hlepas, *National and
Kapodistrian University of Athens*

Georgia Giannakourou, *National and Kapodistrian
University of Athens*

Napoleon Maravegias, *National and Kapodistrian
University of Athens*

George Andreou, *Aristotele University of Thessaloniki*
Dimitris Katsikas, *National and Kapodistrian
University of Athens*

Editorial Board:

Martin Lykos, *National and Kapodistrian
University of Athens*

Yannis El. Doukas, *National and Kapodistrian
University of Athens*

Charalampos Chrysomallidis, *National and
Kapodistrian University of Athens*

Giorgio Oikonomou, *National and Kapodistrian
University of Athens*

SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

Eleni Andrikopoulou, *Aristotle University of Thessaloniki*,
Konstantinos Apostolopoulos, *Harokopio University*, **Louis**
Wassenhoven, *National Technical University of Athens*, **Spyros**
Vliamos, *University of Athens*, **Konstantinos Galanopoulos**,
Democritus University of Thrace, **Dimitris Goussios**, *University of*
Thessaly, **Dionysis Gravaris**, *University of Crete*, **Emmanouella**
Dousis, *University of Athens*, **Stavros Zografakis**, *Agricultural*
University of Athens, **Yannis Caloghirou**, *National Technical*
University of Athens, **Eleni Karaveli**, *Athens University of*
Economics and Business, **Grigoris Kafkalas**, *Aristotle University*
of Thessaloniki, **Charis Kokkosis**, *University of Thessaly*, **Angelos**
Kotios, *University of Piraeus*, **Constantia Aikaterini Lazaridi**,
Harokopio University, **Lois Labrianidis**, *University of Macedonia*,
Lila Leontidou, *Hellenic Open University*, **Panagiotis Largovas**,
University of Peloponnese, **Pavlos Loukakakis**, *Panteion University*,
Antigoni Liberaki, *Panteion University*, **Antonis Makridimitris**,
University of Athens, **Thomas Maloutas**, *Harokopio University*,
Konstantinos Mattas, *Aristotle University of Thessaloniki*,
Ahilleas Mitsos, *University of the Aegean*, **George Michailidis**,
Aristotle University of Thessaloniki, **Elias Beriatos**, *University*
of Thessaly, **Dimitris Economou**, *University of Thessaly*,
Athanasios Papadaskalopoulos, *Panteion University*, **George**
Papakonstantinou, *University of Athens*, **George Petrakos**,
University of Thessaly, **Ilias Plaskovitis**, *Panteion University*,
Serafeim Polyzos, *University of Thessaly*, **Pantelis Skayannis**,
University of Thessaly, **Dimitris Skuras**, *University of Patras*,
Calliope Spanou, *University of Athens*, **Ioannis Spilanis**,
University of the Aegean, **Georgios Sotirelis**, *University of Athens*,
Andreas Troumbis, *University of the Aegean*, **Konstantinos**
Tsimpoukas, *Agricultural University of Athens*, **Ioannis**
Yfantopoulos, *University of Athens*, **Nikolas Farantouris**,
University of Piraeus, **Georgios Fotopoulos**, *University of*
Peloponnese, **Kimón Hadjibiros**, *National Technical University*
of Athens, **Dimitris Psaltopoulos**, *University of Patras*, **Ioannis**
Psycharis, *Panteion University*.

Source of the cover map:

SIRS Urban Atlas 2010 - London (detail)

Annual subscription for the printed version: **40€**.
Tel. 210 3688909, E-mail: ekopda@pspa.uoa.gr

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

REGION & PERIPHERY

Περιφέρεια

Region & Periphery

Η *Περιφέρεια* είναι ένα επιστημονικό περιοδικό το οποίο φιλοδοξεί να καθιερωθεί ως ένας χώρος ανταλλαγής επιστημονικών απόψεων αλλά και πολιτικών παρεμβάσεων, σε θέματα που σχετίζονται με την ανάπτυξη της «περιφέρειας» από ιστορική, νομική, θεσμική, πολιτική, κοινωνική, περιβαλλοντική, πολιτιστική, χωροταξική και οικονομική σκοπιά.

Στο περιοδικό μας, ο όρος «περιφέρεια» ενέχει διττή υπόσταση. Αφενός, ορίζεται ως μια συγκεκριμένη περιοχή, η οποία καθίσταται αντικείμενο μελέτης υπό το πρίσμα διαφορετικών προσεγγίσεων των κοινωνικών επιστημών (region). Αφετέρου, νοείται ως ένας χώρος ο οποίος προσδιορίζεται μέσα από την διαλεκτική του σχέση με ένα «κέντρο», ο οποίος μπορεί να βρίσκεται σε εθνικό, ευρωπαϊκό ή διεθνές επίπεδο (periphery).

Κατά την πρώτη έννοια, η ανάπτυξη της περιφέρειας αναφέρεται στην Ήπειρο, την Αττική ή οποιαδήποτε άλλη χωρική μονάδα, μεμονωμένα και ανεξάρτητα. Κατά τη δεύτερη έννοια, αναφέρεται στην αντιδιαστολή της «περιφερειακής» Ηπείρου με την «κεντρική» Αττική, στην ανάπτυξη της Ελλάδας ως ευρωπαϊκής περιφέρειας σε σχέση με τον πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ή στην ανάπτυξη μιας χώρας του τρίτου κόσμου σε σχέση με τον ανεπτυγμένο κόσμο. Η θεώρηση αυτή είναι καθοριστική για την ταυτότητα του περιοδικού.

Η *Περιφέρεια* εκδίδεται ως δίγλωσσο περιοδικό, δύο φορές το χρόνο, δημοσιεύοντας επιστημονικά άρθρα, τόσο στην ελληνική όσο και στην αγγλική γλώσσα, στοχεύοντας στην ευρύτερη δυνατή εξέταση των θεμάτων που σχετίζονται με την ανάπτυξη της περιφέρειας. Ταυτόχρονα, η *Περιφέρεια* δημοσιεύει πολιτικές παρεμβάσεις, περιλήψεις ερευνητικών εργασιών και βιβλιοκριτικές, ενώ προβλέπεται και η περιοδική έκδοση ειδικών τευχών με συγκεκριμένη θεματολογία και κατά το δυνατό εμπεριστατωμένη θεώρηση των σχετικών θεμάτων.

Region & Periphery is an interdisciplinary journal which aims to establish itself as a forum for the exchange of scientific views and political interventions on issues related to regional development from a historical, legal, institutional, political, social, environmental, cultural, spatial and economic point of view.

The English title of the journal comprises two related, but different terms, in order to convey the twofold meaning of the Greek word “*periphēreia*” (περιφέρεια). On the one hand, *periphēreia* refers to a specific geographical area, which becomes an object of social scientific analysis (region). On the other hand, it is conceptualized as a space defined by its dialectic relationship with a “centre”, which can be found at a national, European or international level (periphery).

Thus, under the first conceptualization, regional development refers to an individual and independent analysis of the regions of Calabria or Darmstadt, the federal state of Bavaria, the city of Shanghai or any other spatial unit. According to the second conceptualization, regional development refers to the juxtaposition of the “peripheral” region of Calabria to the “central” region of Darmstadt, the development of Greece as part of the European periphery in relation to the European “core”, or the development of a “third world” country in relation to the developed world. This twofold reading of the word *περιφέρεια* is central to the identity of the journal itself.

Region & Periphery is published bi-annually. It publishes scientific articles in the Greek and English languages, aiming for a wide-ranging coverage of issues related to regional development. At the same time, *Region & Periphery* publishes opinion pieces from policy makers, summaries of postgraduate dissertations and book reviews, as well as periodical special issues dedicated to specific topics of regional development.

ΑΡΘΡΑ Articles	Ev. Anastasiou , Modelling population shifts to the rural: resilience, attractiveness and revitalization issues in the era of Crisis	5-25
	Αθ. Αναστασίου, Γ. Μαρής, Ειρ. Πέτρου , Η Εθνική Τράπεζα και οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου	27-42
	C. Ικονομου , An assessment of European integration for the EU-15 (1971-2015)	43-69
	N. Βαγιονής, Λ. Λεοντίδου , Μεσογειακός πολιτιστικός και οικισμικός τουρισμός: εναλλακτικές μορφές ως διέξοδοι από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα	71-102
	E. Sachini, Ch. Chrysomallidis, N. Karampekios , Research and Technology in Greece. Addressing aspects of the “triple helix” interactions	103-122
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ Book Reviews	The Political Economy of the Common Agricultural Policy: Coordinated Capitalism or Bureaucratic Monster? (Γιάννης Δούκας) Οικονομική του Δημοσίου τομέα (Χαράλαμπος Χρυσομαλλίδης) Banking on Markets. The Transformation of Bank-State. Ties in Europe and Beyond, (Κωνσταντίνος Καζαντζής)	123-128

Modelling population shifts to the rural: resilience, attractiveness and revitalization issues in the era of crisis

Evgenia Anastasiou, *Postdoctoral Researcher, University of Thessaly*

Abstract

In the context of the crisis and its economic and social impacts the livelihoods are revisited. As an alternative to the economic impasse, a pattern on counterurbanization has significantly emerged. The main purpose of the present study is to explore the dynamics of the countryside through the attractiveness of the urban population. An econometric model was applied to data from population Censuses and Hellenic Statistical Authority registers. The findings suggest that the ex-urbans prefer not remote, urban-like destinations, with infrastructure and services, while more attractive seem to be the areas with employment opportunities.

KEY-WORDS: Human geography, demography, counterurbanization, attractiveness, Ordinary-Least Squares.

Πληθυσμιακές μετατοπίσεις στην ύπαιθρο: Ζητήματα ανθεκτικότητας, ελκυστικότητας και αναζωογόνησης κατά την κρίση

Ευγενία Αναστασίου, *Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας*

Περίληψη

Στο πλαίσιο της κρίσης και των οικονομικών και κοινωνικών της επιπτώσεων, το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων αναθεωρήθηκε. Ως εναλλακτική λύση στο αδιέξοδο έχει αναδειχθεί ένα μοτίβο μετατόπισης του ελληνικού πληθυσμού στην ύπαιθρο. Ο σκοπός του άρθρου είναι να διερευνήσει τη δυναμική της υπαίθρου μέσω της ελκυστικότητας του αστικού πληθυσμού, μέσα από την εφαρμογή ενός οικονομετρικού μοντέλου σε δεδομένα των μητρώων της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας και των τελευταίων απογραφών πληθυσμού. Από τα ευρήματα προκύπτει ότι οι ελκυστικοί προορισμοί της υπαίθρου είναι οι αστικόμορφοι, με υποδομές, υπηρεσίες, ευκαιρίες απασχόλησης, πληθυσμιακή δυναμική και εύλογη πρόσβαση στον αστικό χώρο.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ανθρωπογεωγραφία, δημογραφία, αποαστικοποίηση, ελκυστικότητα της υπαίθρου, μέθοδος ελάχιστων τετραγώνων

1. Introduction

The era of the crisis has caused a whole host of changes in the Greek territory. The economic dysfunctions have resulted in changes in the migration scene by redistributing a significant part of the urban population. The counterurbanization appeared for many as an attractive alternative against the crisis. Beyond this view, certain rural areas revitalized by becoming destination poles for ex-urbans.

However, the broader context of Greek rural space addresses heterogeneity and highlights the nuances of spatial inequalities. Austerity policies implemented during the economic crisis did not take into account the spatial dimension, fueling even greater inequalities (Artelaris, 2017). The exploring of the countryside's sustainability, resilience and attractiveness determinants is at stake since it would be utopian to be treated as a "single" space. It still remains a pivotal issue whether under the development of the economic crisis the Greek rural areas enhanced their resilience (Papadopoulos, 2019).

The population shifts to the rural are closely intertwined with the attractiveness and consequently the resilience of an area. The main determinant for addressing resilience is the ability to meet the main social and economic needs of the local population, thus contributing to a minimum level of social integration and improving living standards. Through this study, it is attempted to explore the contribution of spatial, demographic, social and economic factors in the rural attractiveness.

In this study, it is first applied a short review of the theoretical literature on Greek rural areas, their attractiveness and their temporal transformation. Continuing is clarified the relationship between rural attractiveness and counterurbanization, in times of the economic crisis. In the second section, there are presented the determinants assessed to affect rural attractiveness and the econometric model specification. Finally, the results and discussion section depict the main findings and explore the underlying issues of the relationship between space, population, and attractiveness.

2. A review of the theoretical literature

The recent economic crisis has significantly raised issues of resilience, attractiveness, and revitalization in rural areas. Their multifaceted nature requires to formulate a framework in which both endogenous factors and external control sources play a dominant role. These issues, therefore, concern the estimation and adaptation of an area to external conditions, like the economic crisis, while simultaneously addressing internal demographic, social, economic,

and environmental weaknesses (Schouten, Van Der Heide and Heijman, 2009). To address resilience in rural areas special characteristics need to be routed as human and natural resources, investment and infrastructure, social capital and local knowledge (Anthopoulou, Kaberis and Petrou, 2013), welfare and social justice (Silva and Cardoso, 2017; Heijman, Hagelaar and van der Heide, 2019).

In recent decades, the Greek countryside has turned into a field of ongoing transformations. It is not just a complementary area of the urban fabric but has been transformed into a multi-functional space with the potential to develop multiple economic activities (Maravegias, 2007). This evolution in rural areas reshaped the unidirectional orientation of the agriculture sector towards a multi-functional space for production, export, leisure and tourism and thus substantial consumption of the countryside takes place (Papadopoulos, 2004). Additional activities set up in the new countryside include construction, industrialization, promotion of local traditional products and holiday homes (Kayser, 1990; Anthopoulou and Gousios, 2007).

In particular cases, the development of services and activities revitalized demographically the countryside. Changes in the spatial distribution of the population, a decrease in the population growth rate of urban centers, and population recovery of rural areas are being identified (Kyriazi - Allison, 2009). Mobility shifts to the rural could also strengthen local social resilience (Papadopoulos et al., 2019). Focusing on demographic dynamics, migration affects highly an areas' operation and may lead to population redistribution, where new spatial patterns and attractive areas emerge (Davezies, 2009; Baudet, 2011).

The relative increase in population in certain rural areas is not due to the increase in natural balance but to "newcomers" who are exploited according to the geographical characteristics of each region (Kasimis, Papadopoulos and Pappas, 2010). At the same time, the migratory inflows of the foreign population expanded in the - discarded by the locals - agriculture sector also contributed to demographic breath (Kotzamanis and Duquenne, 2012). There emerge definitely new migration types and directions where the larger urban centers are not systematically the preferred destination.

The non-consideration of the economic crisis in the impact on urban shifts to the rural would be a serious omission. Prior to the economic crisis, the return to the countryside implied the close bonds to the place of origin (Duquenne and Kaklamani, 2009; Gkartzios, 2013; Petrou and Koutsou, 2014). The debate though on counterurban mobilities in times of crisis is gaining interest from empirical findings highlighting the pursuit of culture, voluntarism, collectivism (Gkartzios and Scott, 2015) and "rural idyll" (Anthopoulou, Kaberis and Petrou, 2017).

The economic crisis in Greece is increasingly leading to smaller rates of urbanization. After 2000 the systematic exodus from rural areas was paused, mainly due to the crisis (Kasimis and Papadopoulos, 2013). During 2001-2011 almost 27% of the urban population moved installed in a non-urban destination highlighting discrete spatial patterns (Author, year). Moreover, 50% of semi-urban and 55% of predominantly rural areas attracted population originating from Athens.

Settlements with a population of more than 100,000 in Attica and Thessaloniki recorded a significant population decline (on average 1.3%) mostly due to emigration and negative natural balance (Salvati, 2019). Empirical findings of the last two censuses address the urban population dynamics however a trend of urban shrinkage is emerging, gaining increasing interest as it focuses on the two largest Greek regions (Manika and Anastasiou, 2015). In the NUTS-2 level, from 31/12/2009 till the last census date (2011), the migration balance in Attica and Central Macedonia (regions that include Athens and Thessaloniki) is negative, whereas all the rest, especially the insular (Salvati, 2019), have a slightly positive or clearly positive impact (Duquenne, 2014).

These findings are linked to the deeply suffered crisis effects of the urban population. On the contrary, the rural areas seem to be showing greater resilience during the same period (Psycharis, Kallioras and Pantazis, 2014). Further research on the potential for mobility to the rural implies the willingness of the younger and unemployed Athenians to move (Remoundou, Gkartzios and Garrod, 2016). During 2008-2011, almost 17,000 urban residents moved to the rural in order to get employed in the agriculture sector (Kasimis and Papadopoulos, 2013).

However, it must be noticed that the countryside is not a panacea for the crisis. The agricultural profession seems to be an attractive alternative out of the impasse, but it is not economically viable for everyone (Daudon and Vergos, 2015; Artelaris, 2017).

Concerning the human aspect, the rural attractiveness is a mixed spatial context, related both to permanent residents in destination and movers incentives. An additional issue appears as regards the sociological point of view and broaches the heterogeneity between locals (rurals) and newcomers (ex-urbans). The coexistence among people with different biotheories and the differentiation in mixing especially of behavioral characteristics could potentially disrupt social cohesion. Besides, urban residents think of rurality as an urban-like concept in non-isolated areas, close to the cities (Remoundou, Gkartzios and Garrod, 2016) and their settlement in an unexpected environment often triggers social deprivation (Anthopoulou, Kaberis and Petrou, 2017). Another aspect contributing to

this is that in rural Greece poverty is particularly marked (Mitrakos, 2014) and a significant part of the population lives in conditions of severe material deprivation (more than 20% of rural population) (Eurostat, 2018).

Despite the indicative findings of individual surveys aforementioned, in Greece, internal migration in recent decades has been little studied mainly due to the non-availability of data. Over time, the exodus of the population from the rural areas has led to a significant demographic weakening of the countryside, due to the population ageing, the depreciation of the agricultural occupancy and the migration of young labor force to Greek urban areas or abroad. However, the economic crisis contributed to the revitalization of certain rural areas, especially those with high population inflows Author (year). High-intensity flows can change both the structure and operation of space and enhance attractiveness, based on a social multiplier effect, as the theory of residential economy argues (Davezies, 2009).

3. Data and Econometric Methodology

3.1 Data

The special characteristics of the rural areas as well as their transition of a space of monodisciplinary character to multidimensional are widely studied in the literature. As aforementioned, the discussion regarding internal migration and particularly urban-to-rural mobilities has received increased attention in the last decades. Furthermore, there is a distinct differentiation between the push and the pull factors of migration decision-making.

The present study focuses on pull factors that attract the urban Greeks in the countryside and at the same time reflect the space dynamics. The population of the study concern the Kapodistrian municipalities with significant inflows intensity (>10%) during 2001-2011 (247 in total recorded high-intensity inflows) (Appendix B). It should also be mentioned that the flows concern the Greek population that in 2001 resided in an urban municipality and 2011 were recorded in a non-urban municipality.

The dependent variable Inflows addresses the total flows entered in a non-urban municipality in the period 2001-2011 and results from the data of the Population-Housing Censuses of the representative years. The interpretative variables (Table 1) concern a series of demographic, social, economic and geographic factors.

Table 1: Pull factors to the rural, 2001-2011

Variable Description	Coding	Source
Rural classification	Typ	(Author, year)
Coastal location	Coastal	Own calculations
Number of Settlements	Sett	ELSTAT, Register of Municipalities, Communes and Settlements, 2011
Newly built dwellings	ResAge	ELSTAT, census2011
Secondary education schools	EduSec	Ministry of Education
Employees in arts, recreation, and entertainment	EmpARE	ELSTAT, Labor Force 2011
Proportion of catering service activities to the population	CatSer	ELSTAT, Statistical Business Register, 2011
Age dependency ratio	ADR	ELSTAT, census 2011
Location Quotient of catering service activities	LQ_CatSer	ELSTAT, Statistical Business Register, 2011

Source: Own elaboration

Rural Classification (Typ): This variable expands the geographical distinction of the Greek countryside. The greek non-urban space is characterized by high heterogeneity, consequently, the countryside refers both to insular, mountainous and lowland spatial units. Furthermore, except for geomorphological criteria, rural space differs in population distribution as well as economic activity and/or specialization and infrastructure. The ordinal variable *Typ* gets three values, 1=*semi-Urban*, 2= *Semi-Rural*, 3=*predominantly Rural* municipalities regarding the degree of population urbanity (Author, year).

Littoral locality (Coastal): The trend of the population's mobility to coastal areas has been established under the term "littoralisation" (Zucca, 2004). This phenomenon gives impetus to the coastal economy and favors the development of activities such as tourism, fishing, navigation and others (Zdruli, 2008; Jakar and Razin, 2012). In this context, the dummy variable "coastal" was created as an interpretive component of internal migration. It takes the value "1" when it comes to coastal municipalities and "0" for non-coastal municipalities, by reflecting at the same time the advantage or disadvantage of a spatial unit's location.

Settlements (Sett): This variable represents the number of settlements in a municipality. The dispersion of settlements in the area is an indication of possible mobility within a spatial unit. The variable *Sett* can provide indirect informa-

tion about the quality of the measurement of mobility and especially its intensity (Duquenne, 2014).

Gymnasiums (EduSec): The specific variable indicates the count of gymnasiums in a municipality. Access to secondary education is vital to human and economic development (King, McGrath and Rose, 2007). Furthermore, secondary education is a bridge to connect youngs with adult life, providing the supplies, skills and social values for a healthy future (Jacob and Lehner, 2011). In Greece, it is observed an unwillingness of teachers to be positioned in rural, and isolated areas, that automatically impair the quality of schooling networks in remote areas (OECD, 2011).

Employees in arts, recreation, and entertainment (EmpARE): This variable employs a proportion to indirectly measure the differentiation of the economic fabric, as regards the sector of arts, recreation and entertainment. It covers a wide range of activities regarding the general public. In Greece, almost 165,298 people are currently occupied in the specific sector (CEDEFOP, 2018).

$$EmpARE = \frac{\text{employees in arts, recreation and entertainment}}{\text{total employees}} * 1000$$

The proportion is based on the distribution of the employees of a spatial unit in the sectors of the specific economic activity to the total employees. Finally, it facilitates the exploration of the economic specialization of an area to arts, recreation, and entertainment and therefore the employment opportunities in specific activities.

Proportion of catering service activities to the population (CatSer): This is an indicator that highlights the potential of the economy in municipal units. It is defined as the number of catering service businesses to the permanent population (1000 people) and reflects the penetration of catering service activities in municipalities.

$$CatSer = \frac{\text{Catering service activities}}{\text{total population}} * 1000$$

The indicator may be interpreted variously depending on the observer's point of view: on the one hand, it reflects the degree to which a municipality's residents approach the service and the ease of access to the specific economic activity. On the other hand, it reveals the degree of goods and services supply in an area and third the concentration of goods and services in proportion to the population of each location.

Location Quotient of catering service activities (LQ_CatSer): A locational analysis method proposed here to approach the economic view of the countryside is the Location Coefficient. It is employed to quantify and estimate the importance of the catering service activities in a spatial entity in relation to the importance of the same activity in Greece (Norcliffe, 1982). It essentially highlights the contribution of an area in relation to the national average.

$$LQ\_CatSer = \frac{\text{Catering service activities}_i / \text{All economic activities}_i}{\text{Catering service activities}_{Gr} / \text{All economic activities}_{Gr}} * 1000$$

where $i = \{1, \dots, 247\}$ municipalities, $Gr =$ Greece.

The location coefficient ranges from 0 to ∞ . In more detail:

QL=1 economic activity is just as developed in the region as in the whole country

QL>1 specialization of an area to economic activity.

QL<1 non-specialization of an area to economic activity.

Age dependency ratio (ADR): This is a principal demographic indicator summarising the pressure on the working-age population (15-64 years) from the elderly (> 65 years) and the young population (0-14 years). This ratio expresses numerically the economically dependent individuals in relation to financially active (OECD, 2016).

$$ADR = \frac{\text{population}_{0-14} + \text{population}_{>65}}{\text{population}_{15-64}} * 1000$$

where population_{0-14} = permanent population 0-14 years in 2001, $\text{population}_{>65}$ = permanent population aged 65 years and over in 2001 and $\text{population}_{15-64}$ = population 15-64 years in 2001.

Newly built dwellings (DwelAge): Age of construction is one of the buildings' main characteristics. The ratio of the newly built dwellings in a municipality to the older ones is an indication of the urban construction trend and is connected with the prestige and the potential economic development of the area (Kalogirou, 2015). At the household level, newly built houses contribute to the presence of quality housing and living conditions and the development of an urban-oriented lifestyle (Lepkova *et al.*, 2017)consequences, merits and demerits of the assessment of customer satisfaction are also named. A survey of customer satisfaction helps to evaluate the quality of dwellings according to their technical and functional parameters, as well as the degree of cooperation between customers and developers/contractors. The customer satisfaction index

(CSI. For the present paper, we define as new, the houses that were built after 2000, that is, within the decade under consideration.

$$DwelAge = \frac{\text{dwellings built after 2000}}{\text{dwellings built before 2000}} * 1000$$

Therefore we define the variable *DwelAge* as the houses built after 2000 to those built before 2000. This ration addresses the relative intensity of the new houses built in an area.

3.2 Model Specification

To capture the factors that determine population shifts in a non-urban municipality, an econometric model is applied. In the present, the number of population inflows into a municipality is a linear function of spatial, demographic, social, and economic parameters. Therefore in the model described below there are adopted various dependent variables potentially affecting the magnitude of population flows.

$$(Inflows) = \beta_0 + \beta_1 (typ) + \beta_2 (Coastal) + \beta_3 (Sett) + \beta_4 (EmpARE) + \beta_5 (CatSer) + \beta_6 (LQ\_CatSer) + \beta_7 (ADR) + \beta_8 (EduSec) + \beta_9 (ResAge) + \varepsilon$$

The geographical distinction of the Greek countryside has a strong influence on the determination of rural-in mobilities. The *Typ* variable captures that distinction and consequently elaborates on the patterns of internal migration. As shown in the relevant literature (Author, year) *typ* is expected to receive a positive sign. Specifically during 2001-2011 urban to semi-urban flows corresponded to 11% of the total urban outflows, where urban to rural corresponded to 15.7% respectively. Nevertheless, the dominant mobilities originated from the urban space move mainly towards another rural space (73% of the total outflows from urban space).

As regards the impact of the littoral identity (*Coastal*) of a municipality on the inflows to the countryside is expected to be positive. The coastal nature of an area attracts population mobility, as tourism development both creates potential inflows into the local labor market (Duquenne and Kaklamani, 2010) and promotes road network improvement projects to facilitate access (Doumenge, 1956). Mobility shifts to the coastal areas mainly concern retirees and the elderly by means of offering quality living conditions (Pennington, 2013).

The settlements constitute an additional component in the interpretation of human mobility. Both the size and the range of the distribution of the settlements into a wider area are crucial for the understanding of population installation

(Social Sciences Foundation Course Team, 1970). The less-dense settlements lack basic housing conditions and infrastructure services (Schwedes, 2017). What these strands imply is that the fewer and more scattered the settlements in a municipality, the smaller the population flows to it. So *Sett* is expected to receive a positive sign.

From an economic perspective, it is crucial to examine the impact of employment opportunities in two dynamic sectors in rural economies. It is considered positive for the migratory patterns of the fact that the countryside has been enhanced with arts, recreation, and entertainment amenities (*EmpARE*) (Johnson and Stewart, 2005; Ulrich-Schad, 2015). Under this context, some rural areas may be led to the revitalization and constitute an attractiveness pole of newcomers, either taking advantage of the economic opportunities that arise or the willingness for the rural idyl. By the same token, both catering service activities and their spatial allocation (*CatSer*, *LQ_CatSer*) play an important role in human behavior as regards population shifts (Shen, 2019). The catering service industry in the countryside is a major commercial activity especially in areas of touristic and recreation interest as well as in the population dynamic settlements.

The demographic aspect of the urban-to-rural approach is extensively linked to the population dynamics of an area. High population spatial units concentrate a series of benefits, like diversity in infrastructure and services, wide economic fabric, and social well-being. The more populated is a location the more potential spill-over effects reaps. However, the stakes are high as regards the age structure of the population. The expectations of the Greek urban people to settle in a spatial unit with young and active population are considered to be higher than moving to aged or depopulated locations, so the elasticity of Age-dependency ratio (*ADR*) is expected to be negative.

Existence and quality of education structures are a priority in choosing a migratory destination, especially when it comes to households with minor children. This context is consistent with the natural course of events that occur during a person's life cycle. Parents are vulnerable to the upbringing of their children, which would prevent them from being installed in a remote and isolated area. So, the change in a municipality's inflows will probably increase with an increase in the number of gymnasiums (*EduSec*); though empirical evidence shows a lack of educational activities, especially in isolated and remote areas (Author, year).

Finally, as regards housing incentives, lower costs, housing conditions, and affordance opportunities attract the population to reside in certain rural areas (Eurostat, 2018). Nevertheless, rural housing is relatively older than urban (Woods, 2011). Empirical evidence shows that localities with newly built dwellings are more likely to receive high mobility rates (Myers, Choi and Lee, 1997). Given these, the variable *DwelAge* is expected to receive a positive sign.

4. Results

Prior to presenting the econometric analysis findings, a descriptive analysis was applied (Table 2, Table 3) to better describe the sample. The rural classification in Greece into three subgroups allows as ascertaining the degree of urbanity in the non-urban localities. So, the greek non-urban localities presented high intensity of inflows during 2001-2011 (247 in total) are mostly predominantly rural (65.6%), whereas a significant proportion (23.9%) corresponds to semi-urban areas. An additional significant geographical characteristic is the littoral identity of the under-study municipalities. Thus it is observed that most rural areas of the sample are coastal (60.7%). Finally, from a social and/or infrastructure point of view almost one out of four municipalities have no secondary schools at all where more than one in two municipalities have one gymnasium.

Table 2. Descriptive Profile of discrete predictors

	N	%
Municipalities	247	100.0
Rural Classification		
Semi-Urban	59	23.9
Semi-Rural	26	10.5
Predominantly Rural	162	65.6
Secondary Education		
0 Schools	61	24.7
1 School	143	57.9
= > 2 Schools	43	17.4
Coastal Locality		
No	97	39.3
Yes	150	60.7

The numeric variables with the exception of the age-dependency ratio present significant variation and thus, we may assume spatial inequalities that have to be further examined. There are on average almost 16 settlements in the under-study municipalities. Further considering the descriptive statistics it is observed both the population and housing ageing as well as the high concentration of catering services in certain rural areas.

Table 3. Descriptive profile of continuous predictors

Variables	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Inflows	17	4005	661.0	674.7
DwelAge	0	70.7	17.5	12.3
EmpARE	0	111.9	9.6	10.3
LQ_CatSer	0	5.3	1.9	0.9
CatSer	0.7	59.3	16.2	10.2
Sett	1	91	15.5	12.6
ADR	31.1	115.2	59.6	15.3

The econometric model employed multiple linear regression to predict the inflows to the rural space in Greece based on spatial/geomorphological criteria as well as economic, demographic, and social. Before modeling this relationship, the regression equation suggests basic assumptions to be met. The sample size is adequate as it ensures a minimum proportion of observations to variables, 10:1 (Hair *et al.*, 2018). A linear relationship between *inflows* and predictors is observed, as well as an absence of multicollinearity (Appendix A) and autocorrelation (Table 4). For the estimations was also used White's heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimator by performing Monte Carlo simulation (White, 1980; Cribari-Neto and Zarkos, 2001) which is commonly used in empirical research, and also on some alternatives based on different bootstrapping schemes. Our results reveal that the White estimator can be considerably biased when the sample size is not very large, that bias correction via bootstrap does not work well, and that the weighted bootstrap estimators tend to display smaller biases than the White estimator and its variants, under both homoskedasticity and heteroskedasticity. Our results also reveal that the presence of (potentially.

A significant regression equation was found ($F(9, 247) = 52.286, p < .000$), with an R^2 of .665, that is considered satisfying, in terms of goodness of fit (Table 4). The empirical results show that all predictors contribute significantly to rural-in mobilities.

Table 4. The results of the econometric model

Predictors	Inflows (N=247)	β
<i>constant</i>	1362.4	
<i>Typ</i>	-283.2 (-7.2)***	-.357
<i>Coastal</i>	-118.2 (-1.8) **	-.086
<i>Sett</i>	11.9 (5.3) ***	.224
<i>EmpARE</i>	6.7 (2.7) ***	.103
<i>CatSer</i>	-8.1 (-2.8) ***	-.123
<i>LQ_CatSer</i>	-98.1 (-2.6) ***	-.116
<i>ADR</i>	-5.5 (-2.5) **	-.125
<i>EduSec</i>	182.5 (5.1) ***	.253
<i>DwelAge</i>	14.4 (6.1) ***	.262
Adjusted R2	.665	
F-test	52.286*	
Durbin-Watson	1.905	

t statistics are in parentheses.

,* indicate significance at the 95% and 99% level respectively.

The predictors that mostly affect the population shifts to the rural spatial units are rural classification, housing age, diversity in secondary education, and the number of settlements in a municipality. The contribution especially of the spatial variables in inflows magnitude has a strong impact, confirming once again that space is not neutral. Rural classification (*Typ*) with an unexpected negative sign shows the inability of the predominantly rural locations to attract population. The coefficient of the specific variable is the largest among all predictors. The more urbanized a municipality, *ceteris paribus*, the more newcomers receive, so moving down the urban-rural hierarchy it is less likely to attract a new population. This, in fact, is related to the geographical distance and limited infrastructure and services in remote rural areas.

As regards settlements (*Sett*), the larger their number in a municipality the more inflows are attracted. The positive sign of the number of settlements in an area dominantly addresses *spatial socialization* (Paasi, 1996). Furthermore, a large number of settlements justifies wider access to infrastructure and services and consequently facilitates population mobility. Therefore the expected positive sign is validated.

Littoral destinations (*Coastal*) and inflows have a weak relationship. Nevertheless, the unexpected negative sign of the elasticity for littoral destinations

reveals an alternative approach in human behavior in terms of perspective on space consumption. The Greek countryside and thus coastal zones are mostly associated with tourism and recreation. The movers will likely combine these locations as escape routes from everyday life in terms of its rhythms.

The coefficient of the employees in arts, recreation, and entertainment variable (*EmpARE*) receive the expected positive sign with a moderate relationship. This variable is also statistically significant. As aforementioned, the countryside provides a variety of recreational amenities and this in turn creates employment opportunities. The more increasing the employees in the specific economic sector, the more attractive is the corresponding location both in terms of finding a job as well as the number, variety, and quality of amenities provided.

However, the economic fabric is spatially differentiated, which is confirmed by the rather unexpected negative sign of the variables concerning the catering services (*CatSer*, *LQ_CatSer*). An increase in the proportion of catering service activities to the population apparently leads to lower migration inflows. This finding is probably explained by the fact that the majority of the understudy municipalities have high economic specialization in catering service activities (mean *LQ* = 1.9). The local markets' relative saturation is not an incentive to install a new population as long as there are no further business and employment opportunities.

The age dependency ratio's (*ADR*) sign is associated with a negative coefficient. The larger the inactive population, the smaller the number of rural-inflows. The negative relationship between population dynamics and shifts is capturing the demographic pressure in the countryside. The spatial population structure varies across non-urban areas. Population shifts to areas with a small proportion of ageing is more likely to happen. This in fact states the obvious, that localities with population dynamics attract also dynamic populations.

Secondary education (*EduSec*) as expected has a significant, strong, and positive impact on the migration decision. The likelihood to enter a non-urban municipality is obviously higher when there exists at least one gymnasium. Especially when talking about households with children it is crucial the need for educational infrastructure. From this point of view, *ceteris paribus*, non-urban municipalities attract more population when they offer a wide secondary schooling network.

The housing age (*AgeDwel*) plays an important role in the migration decision. The expected positive significant impact on inflows lies in the housing opportunities emerging in rural Greek areas. The standardized coefficient suggests a significant relationship between housing age and inflows. A non-urban municipality attracts a higher proportion of populations when the housing sector consists of newly-built dwellings. Considering that in urban areas the housing costs are much higher the potential movers benefit the best value for money.

5. Conclusions

In the presented paper an attempt was made to predict the factors attracting high population inflows to the countryside. The population shifts in a non-urban entity are a function of a set of geographic, demographic, social and economic factors.

The empirical results of the present show that ex-urbans even in the countryside looking for an urban lifestyle. The population shifts towards semi-urban localities underline both the preference and/or need of the moving urban population to reside in an urban-like area. This finding indirectly raises the issue of the rural (not) attractiveness. The countryside attracts higher proportions of in-migrants in the semi-urban areas providing the capacity for easy access to infrastructure, services and education.

The crisis fierce effects on urban population shifts are obvious in selecting destinations based on employment criteria. It is observed preference of settlement in areas with employment opportunities in arts, entertainment and recreation, while it is inversely construed when areas with a significant degree of catering service activities. Although the latter is also an indirect means of socializing the findings suggest that what is at stake is the solution to the work impasse.

Inevitably, the rural revitalization chain is a sequence of population rejuvenation and motives of attractiveness. In recent years, interventions have indeed taken place aimed to treat the isolation, based on the special character of rural areas. The recent decades the Greek countryside has been transformed and is still trying to adapt to new “smart” data. However, geographical isolation is currently a major obstacle to attracting a new population to settle, to the growth of the economic fabric, and consequently, to real revitalization. Nevertheless “*no one goes everywhere*” and therefore specific human-spatial patterns emerge even in seemingly unattractive areas (Author, year).

Therefore, the attractiveness of the urban population in the countryside should be considered on the basis of a) movers incentives b) movers demographic profile c) space dynamics. Rural revitalization policies must be properly adapted, without the Greek countryside being treated as a single space. The potentials that arise from the countryside’s diverse character could impact the country’s economic course and achieve a better spatial balance. At the same time, social policy planning is crucial to eliminate urban-rural inequalities.

Potential limitations in the present study could include the unavailable data on such a low spatial scale. The importance of the findings hence requires further strengthening with a view to improving the count of the predictor variables with special emphasis on the age structure of the population and the distance between origin and destination.

Bibliographical References

- Anastasiou, E. (2020), 'Changes in Human Geography: Scenarios of Counterurbanization in the context of economic crisis', *Regional Science Inquiry*, XII(1): 75-86.
- Anastasiou, E. and Duquenne, M.-N. (2017), 'The return to the rural in Greece during the last decade: A methodological approach of the potential spatial patterns', in Janeska, V. and Lozanoska, A. (eds) *Fifth International Conference of the Balkans demography: The population of the Balkans at the dawn of the 21st century*, pp. 331-354, Skopje: Institute of Economics - Skopje.
- Anastasiou, E. and Manika, S. (2017), 'Where do Greeks work during the economic crisis? A quantitative study of the spatial concentration of Greek employees', in Gospodini, A. (ed.) *Proceedings of the International Conference on Changing Cities III: Spatial Design, Landscape & Socio-economic Dimensions*. Syros, Delos, Mykonos Islands: Grafima Publ.
- Anthopoulou, T. and Gousios, D. (2007) 'Rural Geography', in Terkenli, S., Iosifidis, T., and Choriantopoulos, I. (eds) *Human Geography. Man, Society and Space*, pp. 234-274, Athens: Kritiki Publications [in Greek]
- Anthopoulou, T., Kaberis, N. and Petrou, M. (2013) 'Exploring aspects and dynamics of rural society in times of crisis. First findings', in *11th Ordinary Scientific Conference of the Hellenic Society of Regional Science: Agricultural Economy, rural space, regional and local development*. Patra [in Greek].
- Anthopoulou, T., Kaberis, N. and Petrou, M. (2017) 'Aspects and experiences of crisis in rural Greece. Narratives of rural resilience', *Journal of Rural Studies*, 52: 1-11. doi: 10.1016/j.jrurstud.2017.03.006.
- Artelaris, P. (2017) 'Geographies of crisis in Greece: A social well-being approach', *Geoforum*, 84: 59-69. doi: 10.1016/j.geoforum.2017.06.003.
- Baudet, S. (2011) *Economie résidentielle du diagnostic a la stratégie*. Paris: Le centre de ressources du developpement territorial.
- CEDEFOP (2018) *Arts & recreation. Skills Panorama, 2018*. Available at: https://skillspanorama.cedefop.europa.eu/en/sectors/arts-recreation?field_countries_tid=15
- Cribari-Neto, F. and Zarkos, S. G. (2001) 'Heteroskedasticity-consistent covariance matrix estimation: White's estimator and the bootstrap', *Journal of Statistical Computation and Simulation*, 68(4): 391-411. doi: 10.1080/00949650108812077.
- Daudon, S. and Vergos, E. (2015) 'Farmitization: Can agriculture take root

- for economically displaced Greeks?', *International Journal of Innovative Research and Practice*, 2(1): 1-13.
- Davezies, L. (2009) 'L'économie locale «résidentielle», *Géographie, Économie, Sociétés*, 11(1): 47-53.
- Doumenge, F. (1956) *Géographie des mers*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Duquenne, M.-N. (2014) 'Le retour à la campagne dans la Grèce en crise', *Région et Développement*, 39: 205-224.
- Duquenne, M.-N. and Kaklamani, S. (2009) 'Spatial variations of modern forms of mobility in the countryside', in Kotzamanis, B. (ed.) *Demographic challenge, events and stakes*, pp. 209-231, Volos: University of Thessaly Press. [in Greek].
- Duquenne, M.-N. and Kaklamani, S. (2010) 'La mobilité: tentatives d'évaluation des différentiels d'intensité dans l'espace grec', in *IVth International Conference of Balkans Demography. Spatial Demography of the Balkans: Trends and Challenges*. Budva, Montenegro: University of Thessaly Press.
- Eurostat (2018) *Statistics on rural areas in the EU - Statistics Explained*. Available at: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Statistics_on_rural_areas_in_the_EU.
- Gkartzios, M. (2013) "'Leaving Athens": Narratives of counterurbanisation in times of crisis', *Journal of Rural Studies*. Pergamon, 32: 158-167. doi: 10.1016/j.jrurstud.2013.06.003.
- Gkartzios, M. and Scott, K. (2015) 'A Cultural Panic in the Province? Counterurban Mobilities, Creativity, and Crisis in Greece', *Population, Space and Place*, J21(8): 843-855. doi: 10.1002/psp.1933.
- Hair, J. F. et al. (2018) *Multivariate Data Analysis*. 8th edn. Hampshire: Annabel Ainscow. doi: 10.1002/9781119409137.ch4.
- Heijman, Wim, Hagelaar, G. and van der Heide, M. (2019) 'Rural Resilience as a New Development Concept', in Dries, L. et al. (eds) *EU Bioeconomy Economics and Policies: Volume II. Palgrave Advances in Bioeconomy: Economics and Policies*, London: Palgrave, pp. 195-211. doi: 10.1007/978-3-030-28642-2_11.
- Jacob, W. J. and Lehner, S. (2011) *EQUIP2 State-of-the-Art Knowledge in Education. A Guide to Education Project Design Based on a Comprehensive Literature and Project Review*. Available at: [https://www.epdc.org/sites/default/files/documents/EQUIP2 SOAK - Secondary Education.pdf](https://www.epdc.org/sites/default/files/documents/EQUIP2_SOAK_-_Secondary_Education.pdf).
- Jakar, G. and Razin, E. (2012) 'Israel: Human Mobility and Urban Development in an Emerging Metropolitan State', in Williams, A. (ed.) *Human Mobility*

- in Coastal Regions: The Impact of Migration and Temporary Mobilities on Urbanization*, pp. 161-188. doi: 10.7357/DigiLab-10125.
- Johnson, K. and Stewart, S. (2005) 'Recreation, Amenity Migration and Urban Proximity: Amenities and Rural Development Theory, Methods and Public Policy', in Green, G., Deller, S., and Marcouiller, D. (eds) *Amenities and Rural Development*, p. 360., Cheltenham: Edward Elgar Pub. doi: <https://doi.org/10.4337/9781845428075>.
- Kalogirou, S. (2015) "*Spatial Analysis*" - *Methodology and applications with the R language*. HEAL-Link. Available at: <https://www.openbook.gr/xwriki-analysi/>.
- Kasimis, C. and Papadopoulos, A. G. (2013) 'Rural transformations and family farming in contemporary Greece', in Ortiz-Miranda, D., Moragues-Faus, A., and Arnalte- Alegre, E. (eds) *Agriculture in Mediterranean Europe: between Old and New Paradigms*, pp. 263-293, Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Kasimis, C., Papadopoulos, A. G. and Pappas, C. (2010) 'Gaining from Rural Migrants: Migrant Employment Strategies and Socioeconomic Implications for Rural Labour Markets', *Sociologia Ruralis*, 50: 258-276.
- Kayser, B. (1990) 'La renaissance rurale, Sociologie des campagnes du monde occidental', *Norois*, 155(1): 365-366.
- King, K., McGrath, S. and Rose, P. (2007) 'Beyond the basics: Educating and training out of poverty', *International Journal of Educational Development*, 27(4): 349-357. doi: 10.1016/j.ijedudev.2007.03.001.
- Kotzamanis, B. and Duquenne, M.-N. (2012) 'The demographic structures and the demographic dynamism of the Greek municipalities', *DemoNews*, 18.
- Kyriazi - Allison, E. (2009) 'Internal migration and post-war Athens: the investigation of a relationship', in Emmanouil, D. (ed.) *Social and spatial transformations in Athens of the 21st century*. national center of social research, p. 464. Available at: <https://www.politeianet.gr/books/9789606834035-sul-logiko-ethniko-kentro-koinonikon-ereunon-koinonikoi-kai-chorikoi-metas-chimatismo-i-stin-athina-tou-21ou-aiona-186398>.
- Lepkova, N. *et al.* (2017) 'Comparative analysis of newly-built housing quality in Poland and Lithuania', *Real Estate Management and Valuation*, 25(4): 85-98. doi: 10.1515/remav-2017-0032.
- Manika, S. and Anastasiou, E. (2015) 'POPULATION DYNAMICS: Economic crisis & Shrinking Greek cities', in Gospodini, A. (ed.) *Proceedings of the International Conference on Changing Cities II: Spatial Design, Landscape & Socio-economic Dimensions*, pp. 2368-2376, Porto Heli, Peloponnese, Greece: Grafima Publ.

- Maravegias, N. (2007) *In search of a European Rural Strategy - WP. A01/08*. Athens. [in Greek].
- Mitrakos, T. (2014) Inequality, poverty and social welfare in Greece: distributional effects of austerity, *Working Papers*. 174, Bank of Greece. Available at: <https://ideas.repec.org/p/bog/wpaper/174.html>.
- Myers, D., Choi, S. S. and Lee, S. W. (1997) 'Constraints of Housing Age and Migration on Residential Mobility', *The Professional Geographer*, 49(1): 14-28. doi: 10.1111/0033-0124.00052.
- Norcliffe, G. B. (1982) 'Using Location Quotients to Estimate the Economic Base and Trade Flows', *Regional Studies*, 17(3): 161-168.
- OECD (2011) *Strong Performers and Successful Reformers in Education Education Policy Advice for Greece*. doi: 10.1787/9789264119581-en.
- OECD (2016) *Working age population (indicator)*. doi: 10.1787/d3339918b-en.
- Paasi, A. (1996) *Territories, Boundaries, and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Boundary*. New York: Wiley & Sons.
- Papadopoulos, A. G. (2004) 'The characteristics and perspective of the social economy in a multifunctional countryside', in *Development in a multifunctional countryside*, Athens: Gutenberg, [in Greek]
- Papadopoulos, A. G. *et al.* (2019) 'Reassembling the Rural: Socio- Economic Dynamics, Inequalities and Resilience in Crisis- Stricken Rural Greece', *Sociologia Ruralis*, 59(3): 474-493. doi: 10.1111/SORU.12252.
- Papadopoulos, A. G. (2019) 'Rural planning and the financial crisis', in Scott M, Gallent N., Gkartzios M. (eds) *The Routledge Companion to Rural Planning*, pp. 183-191. doi: 10.4324/9781315102375-19.
- Pennington, J. (2013) *Moving On: Migration trends in later life*. London: Institute for Public Policy Research
- Petrou, M. and Koutsou, S. (2014) Between the city and the field. Exploring the socio-professional profile of young farmers on the occasion of the program "Young Farmers", *Social Research Review*, 143. [in Greek].
- Psycharis, Y., Kallioras, D. and Pantazis, P. (2014) 'Economic crisis and regional resilience: detecting the "geographical footprint" of economic crisis in Greece', *Regional Science Policy & Practice*, 6(2).
- Remoundou, K., Gkartzios, M. and Garrod, G. (2016) 'Conceptualizing Mobility in Times of Crisis: Towards Crisis-Led Counterurbanization?', *Regional Studies*, 50(10): 1663-1674. doi: 10.1080/00343404.2015.1057561.

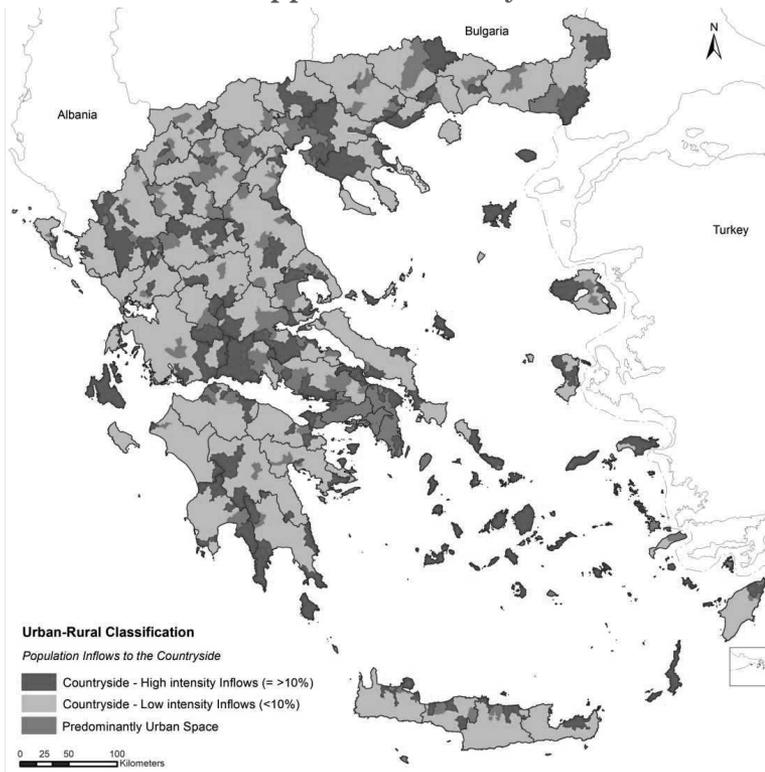
- Salvati, L. (2019) 'Bridging the divide: Demographic dynamics and urban-rural polarities during economic expansion and recession in Greece', *Population Space and Place*, 25(3) e 2267.
- Schouten, M., Van Der Heide, M. and Heijman, W. (2009) 'Resilience Of Social-Ecological Systems In European Rural Areas: Theory And Prospects', in *113th EAAE Seminar "The Role of knowledge, innovation and human capital in multifunctional agriculture and territorial rural development"*, Belgrade, Republic of Serbia.
- Schwedes, O. (2017) *Urban mobility in a global perspective : an international comparison of the possibilities and limits of integrated transport policy and planning*. Munster: LIT Verlag.
- Shen, Y. (2019) *Beyond Tears and Laughter Gender, Migration, and the Service Sector in China*. 1st edn, London: Palgrave Macmillan.
- Silva, M. C. and Cardoso, A. (2017) 'Crisis and the Impacts of Crisis on the Inhabitants of Rural Space: the Case of a Village in North West Portugal', *Cuadernos de Desarrollo Rural*, 14(79): 1-23. doi: 10.11144/Javeriana.cdr14-79.cici.
- Social Sciences Foundation Course Team (1970) 'The Size and Spacing of Settlements', in *Understanding Society*. London: Palgrave Macmillan, pp. 362-393. doi: 10.1007/978-1-349-15392-3_22.
- Ulrich-Schad, J. D. (2015) 'Recreational amenities, rural migration patterns, and the Great Recession', *Population and Environment*. Springer Netherlands, 37(2): 157-180. doi: 10.1007/s11111-015-0238-3.
- White, H. (1980) 'A Heteroskedasticity-Consistent Covariance Matrix Estimator and a Direct Test for Heteroskedasticity', *Econometrica*, 48(4): 817. doi: 10.2307/1912934.
- Woods, M. (2011) *Rural geography: Processes, responses and experiences in rural restructuring*, *Rural Geography: Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*. SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446216415.
- Zdruli, P. (2008) *Littoralisation as a Desertification Process and its Risks in Environmental Coastal Degradation*, Portugal: Universidade nova de Lisboa.
- Zucca, C. (2004) *Description of reasons leading to littoralisation and why it is an issue in the context of desertification*, *Desertification Indicator System for Mediterranean Europe*. Available at: https://esdac.jrc.ec.europa.eu/public_path/shared_folder/projects/DIS4ME/issues/issue_littoralisation.htm (Accessed: 16 June 2020).

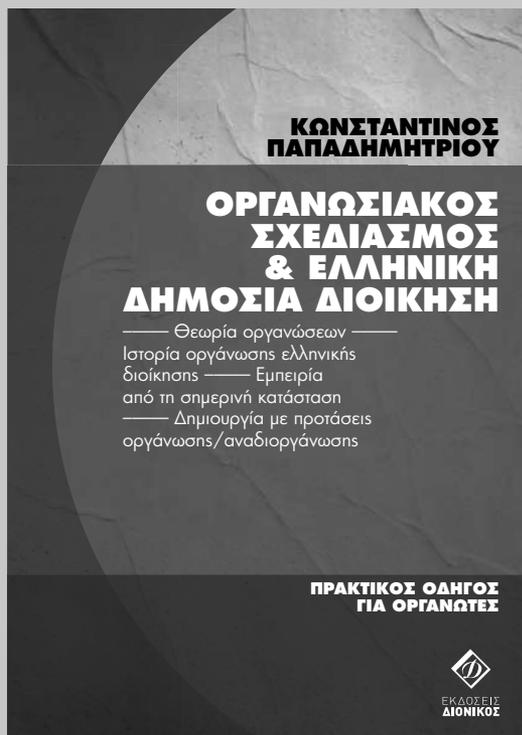
APPENDIX

Appendix A. Collinearity statistics

Model	<i>B</i>	<i>SE B</i>	β	t	p	TOL	VIF
<i>(Constant)</i>	1362.385	176.432		7.722	.000		
<i>Typ</i>	-283.218	39.260	-.357	-7.214	.000	.577	1.734
<i>DwelAge</i>	14.359	2.358	.262	6.089	.000	.766	1.306
<i>EduSec</i>	182.554	36.130	.253	5.053	.000	.563	1.777
<i>EmpARE</i>	6.728	2.516	.103	2.674	.008	.957	1.045
<i>CatSer</i>	-8.071	2.871	-.123	-2.811	.005	.743	1.346
<i>Sett</i>	11.949	2.234	.224	5.347	.000	.806	1.241
<i>ADR</i>	-5.516	2.183	-.125	-2.527	.012	.578	1.730
<i>LQ_CatSer</i>	-98.072	37.586	-.116	-2.609	.010	.709	1.410
<i>Coastal</i>	-118.224	63.934	-.086	-1.849	.046	.657	1.522

Appendix B. Study Area

Κωνσταντίνος Παπαδημητρίου

ORGANOWSIAKOS SXEDIASMOS & ELLHNIKH DHMOΣIA ΔIOIKHSH

ISBN 978-960-6619-92-2

ΣΕΛΙΔΕΣ 254

ΔΙΑΣΤΑΣΗ 17 x 24

Ξεκινώντας με μια ευρεία επισκόπηση των εννοιών-αρχών της οργανωσιακής θεωρίας και διευκρινίζοντας τις βασικές ορίζουσές της, ο συγγραφέας εξετάζει αναλυτικά την εφαρμογή ή την απουσία τους από την ελληνική πολιτικοδιοικητική σκηνή. Φού περιγράψει, μέσα από τα πολλά εγχειρήματα στα οποία είχε ενεργό συμμετοχή, τις δικές του εμπειρίες, προβαίνει σε διαπιστώσεις και εκτιμήσεις.

Σύμφωνα με αυτές, η διαδεδομένη εντύπωση για την απουσία οργάνωσης από την ελληνική πραγματικότητα, ιδίως όταν αναφερόμαστε στην κρατική μας Διοίκηση δεν είναι αβάσιμη. Καθ' όλο σχεδόν τον 20ό αιώνα, η οργάνωση των διαφόρων φορέων του Κράτους δεν ακολουθούσε επιστημονικές-ορθολογικές μεθόδους, αναδεικνύοντας πολλές «μαύρες τρύπες» στον κρατικό οργανωτικό καμβά. Όπως όμως είναι γνωστό στην επιστήμη, οι μαύρες τρύπες στην πραγματικότητα έχουν σαν αίτιο μιαν αντίστοιχη «μαύρη τρύπα» στην επιστημονική γνώση και φαίνεται πως έτσι ήταν κατά τις δεκαετίες του '70 του '80 και του '90, όταν αποτύγχαναν διαδοχικά όλες οι προσπάθειες σύνταξης σύγχρονων οργανισμών των ελληνικών υπουργείων.

Η κατάσταση ωστόσο άλλαξε άρδην κατά τις πρώτες δεκαετίες του νέου αιώνα, όταν η Δημόσια Διοίκηση, διαθέτοντας ικανοποιητικούς αριθμούς κατάλληλα καταρτισμένων στελεχών μπορούσε να ανταποκριθεί στους όρους που έθετε το Συμβούλιο της Επικρατείας, με την πρωτοποριακή σχετική νομολογία του. Και ναι μεν η πρώτη προσπάθεια (2012-2014) δεν στέφθηκε με επιτυχία, λόγω της απροσχημάτιστης πολιτικής-κυβερνητικής παρέμβασης για ραγδαία μείωση δομών και θέσεων προσωπικού, πέτυχε όμως η επόμενη (2016-2018), κατά την οποία, κάτω από νέες πολιτικές κατευθύνσεις, αξιοποιήθηκαν ορθολογικότερα κριτήρια και τελικά, θεσπίστηκαν και τέθηκαν σε εφαρμογή νέοι, σύγχρονοι οργανισμοί σε όλα τα υπουργεία και πολλά ΝΠΔΔ.

Η Εθνική Τράπεζα και οι οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Αθανάσιος Αναστασίου, *Επίκουρος Καθηγητής,*
Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Γεώργιος Μαρής, *Αναπληρωτής Καθηγητής,*
Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ειρήνη Πέρρου, *Υποψήφια διδάκτωρ,*
Τμήμα Οικονομικών και Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Νεάπολης

Περίληψη

Το ανά χειράς άρθρο εστιάζει στην Ελλάδα πριν και λίγο μετά από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Θα παρουσιαστούν σημαντικές πτυχές του ρόλου της Εθνικής Τράπεζας και των οικονομικών συνθηκών της Ελλάδος του Μεσοπολέμου. Σχετικές προσπάθειες για την ίδρυση ενός εθνικού χρηματοπιστωτικού τραπεζικού ιδρύματος στην Ελλάδα είχαν γίνει ήδη από τις αρχές της ζωής του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και από την εποχή του Καποδίστρια ακόμα. Οι προσπάθειες εν τέλει ευοδώθηκαν το 1841 με την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος. Η Εθνική Τράπεζα επρόκειτο να βασιστεί στην συναλλαγματική κάλυψη που προσέφεραν οι λογιστικές πιστώσεις των Συμμάχων στην διάρκεια του 1918. Αυτές οι πιστώσεις μάλιστα, ήταν σε ίσα μερίδια και είχαν συνολική αξία 750 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων. Πάντως, με το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, υλοποιήθηκε μόνο ένα μικρό μέρος των δεσμεύσεων των Συμμάχων, αναφορικά με τις λογιστικές πιστώσεις. Παράλληλα, η κατάσταση έγινε ακόμα πιο δυσχερής το 1919, με την υπογραφή μιας συμπληρωματικής συμφωνίας για επιπλέον λογιστικές πιστώσεις 100 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων. Εν τω μεταξύ το 1928 υπήρξε έτος ορόσημο ως προς μια διαδικασία για την αναμόρφωση του εγχώριου τραπεζικού συστήματος στον ελληνικό χώρο, στοιχείο που αποτυπώθηκε μέσα από την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας. Βέβαια διαχρονικά το δημόσιο χρέος δεν έπαψε διαχρονικά να αποτελεί ένα δυσβάστακτο βάρος για την ελληνική οικονομία και κοινωνία και ανέκαθεν είχε συνδυαστεί και με μια σειρά ενδογενών προβλημάτων και παραγόντων, όπως το πελατειακό σύστημα και η διαφθορά. Πτωχεύσεις επίσης, όπως εκείνη του 1893 είναι δυνατόν να θεωρηθούν ότι ήταν τα αποτελέσματα των προσπαθειών που είχε κάνει το ελληνικό κράτος, προκειμένου να επιλύσει τα οικονομικά του προβλήματα μέσα από έναν συνδυασμό δυσμενούς διεθνούς κλίματος και εσωτερικών δομικών δυσχερειών. Τα σχετικά προβλήματα άλλωστε, λίγο ως πολύ, έχουν διατηρηθεί ακόμα κι ως τις μέρες μας

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Εθνική Τράπεζα, Ελλάδα, μεσοπόλεμος, οικονομικές συνθήκες

The National Bank and the Economic Conditions in Greece during the Interwar

Athanasios Anastasiou, Assistant Professor Department of Economic Science, University of the Peloponnese

Georgios Maris, Associate Professor Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean

Irene Perrou, Ph.D Candidate, Department of Economics and Business, University of Neapolis

Abstract

This article focuses on Greece before and shortly after World War I. Important aspects of the role of the National Bank and the economic conditions of Greece during the interwar period will be presented. Relevant efforts for the establishment of a national financial banking institution in Greece had been made since the beginning of the life of the independent Greek state and since the time of Kapodistrias. The efforts finally succeeded in 1841 with the establishment of the National Bank of Greece. The National Bank was to rely on the foreign exchange coverage provided by the Allies' accounting credits during 1918. These credits, in fact, were in equal shares and had a total value of FRF 750 million. However, by the end of World War I, only a small part of the Allies' commitments regarding accounting credits had been implemented. At the same time, the situation became even more difficult in 1919, with the signing of a supplementary agreement for additional accounting appropriations of 100 FRF million. Meanwhile, 1928 was a milestone year in terms of a process for the reform of the domestic banking system in Greece, an element that was reflected through the establishment of the Bank of Greece. Of course, over time, public debt has not ceased to be an unbearable burden for the Greek economy and society and has always been combined with a number of endogenous problems and factors, such as the customer system and corruption. Bankruptcies, such as the one in 1893, can also be considered the result of the Greek state's efforts to solve its financial problems through a combination of an unfavorable international climate and internal structural difficulties. The relevant problems, after all, have more or less persisted to this day.

KEY-WORDS: National Bank, Greece, Interwar, Economic Conditions.

---

1. Εισαγωγή

Το ανά χειράς άρθρο εστιάζει στην Ελλάδα πριν και λίγο μετά από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Θα παρουσιαστούν σημαντικές πτυχές του ρόλου της Εθνικής Τράπεζας και των οικονομικών συνθηκών της Ελλάδος του Μεσοπολέμου. Κατά το υπό εξέταση χρονικό διάστημα στην Ελλάδα υπήρξαν έντονες οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες, επανειλημμένες εκλογικές αναμετρήσεις, εγκατάλειψη στήριξης των αγροτικών εξαγωγών, διόγκωση της ανάγκης ξένου δανεισμού, ενώ η νομοματική σταθεροποίηση αποτέλεσε για την ίδια την χώρα ένα μεγάλο αγκάθι. Η εποχή του μεσοπολέμου και η Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 θα φέρει αναδιπλώση των συνόρων, αύξηση των αναγκών του πληθυσμού και απαιτήσεις σχετικά με το έργο αποκατάστασης προσφύγων, που εν τέλει επιφέρουν οικονομικές συνέπειες.

Μετά την εκλογή του ως κυβερνήτης του ελληνικού κράτους, ο Ιωάννης Καποδίστριας θα προσπαθήσει για την οικονομική, πολιτική και κοινωνική οργάνωσή του, προσπαθώντας για την εξεύρεση οικονομικών πόρων ώστε να αντιμετωπιστούν οι δημόσιες και διοικητικές δαπάνες. Ο Ιωάννης-Γαβριήλ Εϋνάρδος, Ελβετός τραπεζίτης και φιλέλληνας, γνωρίζοντας το όραμά του θα γίνει αρωγός της ιδέας του, παρουσιάζοντας τις σκέψεις του για το πρώτο τραπεζικό ίδρυμα της χώρας και τονίζοντάς του την επείγουσα ανάγκη για οικονομική ενίσχυση του αγροτικού πληθυσμού (Αλληλογραφία Εϋνάρδου-Καποδίστρια 1929).

Έτσι, με το ψήφισμα του 1828, έγιναν προσπάθειες για σύσταση τραπεζικού ιδρύματος. Χωρίς να υπάρχουν τα ακριβή γνωρίσματα, που χαρακτηρίζουν ένα πιστωτικό ίδρυμα, ιδρύεται η Εθνική Χρηματοπιστηριακή Τράπεζα και διορίζονται, από τον Κυβερνήτη, δυο διευθυντές. Με νέο διάταγμα, την ίδια χρονιά ανατίθεται στην τράπεζα η διαχείριση των δημόσιων οικονομικών της χώρας, δίνοντάς της κρατικό χαρακτήρα. Η προσπάθεια αυτή διήρκεσε μέχρι το 1834, οπότεν θα παύσει να υφίσταται η τράπεζα, αφού τα κεφάλαια δεν ήταν ούτε επαρκή για τους παραγωγικούς σκοπούς που έπρεπε να υλοποιηθούν, ενώ τα περισσότερα είχαν διατεθεί για κρατικές ανάγκες (Σπηλιώπουλος 1949: 11-15).

Μέχρι το 1841, που θα ιδρυθεί η Εθνική Τράπεζα, υπήρχαν ελάχιστες τραπεζικές συναλλαγές για το νεοσύστατο κράτος, καθώς δεν υπήρχαν κεφάλαια ούτε κάποιο ίδρυμα για την έκδοση εθνικού νομίσματος. Την ίδια εποχή, το κράτος προσπαθεί να περάσει από τη γεωργική οικονομία στην αστική οικονομία. Με ασήμαντη γεωργική και βιομηχανική παραγωγή, τα μόνα έσοδα που υπήρχαν ήταν από τη ναυτιλία και τους ομογενείς. Κατά την ίδρυσή της, η Εθνική Τράπεζα το 1841 (Νόμος 30 Μαρτίου 1841), θα κατέχει το εκδοτικό προνόμιο και θα είναι υπεύθυνη για την έκδοση νομίσματος, ενώ το 1880 θα εισαχθεί στο Χρηματιστήριο Αξιών Αθηνών. Η Ελλάδα είχε άμεση ανάγκη από χρηματική ενίσχυση. Με

την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας το ελληνικό κράτος βρίσκει έναν υποστηρικτή του στην δεινή οικονομική κατάσταση που επικρατεί, και η ίδια η τράπεζα θα σταθεί αρωγός για την οικονομική εξέλιξη της χώρας, βοηθώντας στην ανάπτυξη των αστικών κέντρων της, διοχετεύοντας κεφάλαια στις μικρές βιομηχανίες της εποχής καθώς και στις καλλιέργειες γης. Το 1862 κατά την εκθρόνιση του Όθωνα, το εσωτερικό χρέος της χώρας ανερχόταν σε 2,5 εκατομμύρια δραχμές, με πιστωτή την Εθνική Τράπεζα. Η έξαρση του Ανατολικού ζητήματος όμως, η προσπάθεια εκουγχρονισμού της χώρας, η πολιτική αστάθεια και οι στρατιωτικές δαπάνες δι-εύρυναν τις κρατικές υποχρεώσεις (Ιστορικό Χρονολόγιο 1841-2001, 2001: 12-18).

2. Ιστορική αναδρομή

Η αναγέννηση του εμπορίου και η ανάπτυξη των πόλεων κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, ο ταξικός ανταγωνισμός μεταξύ γαιοκτημόνων και άμεσων παραγωγών, η ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο, η γεωγραφική και οικονομική επέκταση, η εκβιομηχάνιση της υπαίθρου, η άνοδος συγκεντρωτικών κρατών και ο δημογραφικός παράγοντας είναι κάποιοι άξονες γύρω από τους οποίους θα γίνει η μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην νεότερη εποχή (Erstein, Stephen 2000: 188).

Το κέντρο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος ταυτίστηκε με τους ισχυρότερους κρατικούς μηχανισμούς, οι οποίοι διευκόλυναν την απόσπαση του πλεονάσματος από την περιφέρεια προς το κέντρο. Υπήρξε έντονη αλληλεξάρτηση μεταξύ οικονομίας και κράτους. Οι δυνάμεις της αγοράς δεν μπορούσαν να οδηγηθούν σε οικονομική ανάπτυξη εάν δεν συνοδεύονταν από τις ανάλογες θεσμικές μεταβολές. Η Αγγλία, για παράδειγμα, καθώς και η Ολλανδία, υιοθέτησαν πολιτική που ευνοούσαν τα ατομικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα, εξαλείφοντας τα μονοπώλια και παρέχοντας κίνητρα για την ανάπτυξη μιας ανταγωνιστικής αγροτικής και βιομηχανικής οικονομίας (North 2000: 227-247).

Κατά τον 19ο αιώνα οι ηγεσίες των ευρωπαϊκών μοναρχιών επεδίωξαν να διαμορφώσουν ένα σταθερό πλαίσιο σχέσεων μεταξύ τους, με κανόνες και καθαρούς ρόλους, κάτι που δεν είχε γίνει ποτέ στο παρελθόν μετά τον τερματισμό των πολυετών πολέμων. Η προσπάθεια αυτή έλαβε χώρα στο Συνέδριο της Βιέννης, όπου βασικό ζήτημα ήταν η ανακατανομή εδαφών, με σκοπό να υπάρξει μια ισορροπία ισχύος στην ευρωπαϊκή ήπειρο, η οποία μελλοντικά θα απέτρεπε μια χώρα να επιδιώξει μόνη της την κυριαρχία. Ουσιαστικά, ήταν η δημιουργία ενός νέου συστήματος διεθνών σχέσεων, που βοήθησε στο να διατηρηθεί η ειρήνη στην ήπειρο, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ως και το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου πολέμου, σχεδόν έναν αιώνα αργότερα (Hobsbawn 1997: 119-144).

Η ανάπτυξη του χρηματοοικονομικού τομέα στις ευρωπαϊκές οικονομίες της νεότερης εποχής υπήρξε μια μακροχρόνια διαδικασία εξειδίκευσης, η οποία στηρίχθηκε στις γνώσεις του διεθνούς εμπορίου. Κατά τον 19ο αιώνα γίνονταν προσπάθειες για την υιοθέτηση, από τα ευρωπαϊκά κράτη, κοινού νομοματικού συστήματος, στο κλίμα του οικονομικού φιλελευθερισμού, όπου ξεκινά η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η ανάπτυξη των διακρατικών εμπορικών δικτύων. Έγιναν διακριτές οι δυο κύριες λειτουργίες των τραπεζικών οργανισμών, δηλαδή η εμπορική/πιστωτική δραστηριότητα και η έκδοση τραπεζογραμμάτων, ενώ υπήρχε σύνδεση του τραπεζικού με το βιομηχανικό κεφάλαιο. Οι τεχνολογικές εξελίξεις και η εξέλιξη των μεταφορών, οδήγησαν στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου στο τέλος του 19ου αιώνα (Perroux 1948 : 53-56).

Ο διεθνής κανόνας χρυσού οργανώνει την παγκόσμια αγορά και στηρίζει το διεθνές σύστημα ισορροπίας δυνάμεων. Στα τέλη του 19ου αιώνα, οι Ηνωμένες Πολιτείες, στα τέλη του 18ου αιώνα η Μεγάλη Βρετανία, τον 17ο αιώνα η Ολλανδία και άλλες χώρες πριν από αυτές, άρχισαν να αποδεσμεύουν όλο και περισσότερες αποταμιεύσεις τους, τις οποίες δεν μπορούσαν να επενδύσουν εντός των συνόρων τους και να δανειζούν με επενδυτικά κεφάλαια στον υπόλοιπο κόσμο.

Από τότε και στο εξής, κανείς συναντά συνεχώς το ίδιο μοτίβο· όταν αναδύεται μια νέα δεσποζούσα δύναμη, δανείζει στις κυρίαρχες δυνάμεις προτού τις αντικαταστήσει (Attali 2011 : 93).

Ο κόσμος, κατά το τέλος του 19ου αιώνα, οδεύει σε αλλαγές, σηματοδοτούνται νέες ισορροπίες και ενισχύονται άλλες, όπως αναφέρει και ο Βασίλης Κρεμμυδάς στο βιβλίο του Εισαγωγή στην Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης (16ος -20ος Αιώνας):

...στο πλαίσιο της νέας ανάπτυξης του καπιταλισμού, με ιλιγγιώδεις πλέον ρυθμούς ήδη στις αρχές του εικοστού αιώνα, και κατά τη φάση πλήρους εξέλιξης και αξιοποίησης της δεύτερης Βιομηχανικής Επανάστασης, οι ισορροπίες δυνάμεων στο οικονομικό επίπεδο εμφανίζουν σαφέστατα σημεία διατάραξης ένας επιπλέον λόγος ανιχνεύεται στο γεγονός ότι, στις αρχές του εικοστού αιώνα, δεν υπάρχει πλέον σημείο της γης που να μην έχει εμπλακεί στη λογική της ανάπτυξης της Ευρώπης, της βόρειας Αμερικής και, με άλματα πια, της Ιαπωνίας, ακόμη και στις χώρες, όπου η οργάνωση της οικονομίας και της κοινωνίας τους δε βρισκόταν πολύ κοντά σε ότι ονομάζουμε καπιταλιστικές σχέσεις, έχουν εμπλακεί σ' αυτή τη λογική λίγο ή πολύ, με ένα ή τον άλλο τρόπο (Κρεμμυδάς 1989: 346-347).

Η Αγγλία, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, με το πανίσχυρο νόμισμα και το οργανωμένο τραπεζικό της σύστημα, έδειχνε σημάδια αδυναμίας χάνοντας τα πρωτεία της βιομηχανικής παραγωγής από τη Γερμανία και τις ΗΠΑ. Κάποιες μικρές, σε έκταση, χώρες της βόρειας Ευρώπης, όπως το Βέλγιο, η Δανία, η Ελβετία,

η Ολλανδία, θα αναδείκνυαν μια αξιοθαύμαστη οικονομική ανάπτυξη, χάρη στη μη εμπλοκή τους σε πολεμικές ενέργειες. Ενώ η ισχυρή οικονομική ανάπτυξη στις ΗΠΑ, θα γίνει ο σοβαρός παράγοντας ανατροπών στις διεθνείς οικονομικές ισορροπίες, καθώς παρατηρείται σημαντική αύξηση εταιρειών που κατάφεραν να ελέγξουν το σύνολο της παραγωγής στη χώρα και μεταβάλλονταν γρήγορα σε μονοπώλια (Κρεμμυδάς 1989: 352).

Οι κοινωνίες προσπάθησαν να προσδιορίσουν και να οργανώσουν την οικονομική τους ζωή, μέσα από θεσμούς και διαδικασίες, για τη διευκόλυνση της παραγωγής των προϊόντων. Αναζητήσαν την εφαρμογή των κανόνων αυτών της πολιτικής και της οικονομίας και επιδίωξαν την παρέμβαση του κράτους για την αναμόρφωση και προσαρμογή στις εκάστοτε κοινωνικές ανάγκες. Η παρέμβαση όμως του κράτους δεν ήταν ανεξέλεγκτη και άνευ ορίων, υφίσταται συνταγματική κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με την οποία προστατεύονταν. Ο βαθμός του κρατικού παρεμβατισμού ποικίλλει από τις ανάγκες που έχει να καλύψει το κάθε κράτος και τους σκοπούς που επιδιώκει να εκπληρώσει. Μεταξύ των βασικών επιδιώξεων ενός κράτους παραμένει η κοινωνική πολιτική, που σε συνδυασμό με την υλοποίηση αυτού, ονομάζεται «κράτος πρόνοιας». Η ανάγκη υλοποίησης ενός μακρόπνοου οικονομικού προγράμματος, το οποίο να εκφράζει τους επιδιωκόμενους σκοπούς σε μια δεδομένη χρονική περίοδο, επιβάλλεται να στηρίζεται, οποσδήποτε στον πυλώνα που ονομάζεται «κράτος πρόνοιας».

Οι πολιτικές αποφάσεις, που πολλές φορές επηρεάζουν τη δημόσια διοίκηση, τα χρόνια δομικά και διαρθρωτικά προβλήματα καθώς και η διεθνής συγκυρία, είναι στοιχεία που καθορίζουν τόσο την επίλυση των προαναφερθέντων προβλημάτων, όσο και την προετοιμασία των προϋποθέσεων και του εδάφους για νέες οικονομικές κρίσεις, καθώς οι πολιτικοί και οικονομικοί θεσμοί αποτελούν τη βάση για την οικονομική επιτυχία ή αποτυχία ενός συστήματος.

3. Το ιστορικό - οικονομικό πλαίσιο της ελληνικής οικονομίας

Η περίοδος του μεσοπολέμου αποτελεί για την Ελλάδα, όπως και, για τις άλλες χώρες που άμεσα ή έμμεσα είχαν εμπλακεί στη δύνη του Α' Παγκοσμίου πολέμου και των μεταπολεμικών διεθνών ανακατατάξεων, μια περίοδο έντονων και ραγδαίων εναλλασσόμενων πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων, ενώ δημιουργούνται πολλά ενδιαφέροντα ερωτήματα και προβληματισμοί (Mazower 1998: 106-117).

Κατά τη χρονική περίοδο 1902-1914 συνομολογήθηκαν στην Ελλάδα τέσσερα εξωτερικά δάνεια, συνολικού ύψους 521 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων: Τα τρία, ύψους 76 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων, μέχρι και το έτος 1910, ενώ το τέταρτο, συνολικού ποσού 335 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων το 1914. Τα

χρήματα του τελευταίου δανείου χρησιμοποιήθηκαν για την εξυπηρέτηση των τοκοχρεολυσίων των προηγούμενων δανείων, για τη διεξαγωγή των Βαλκανικών πολέμων, αλλά και για την ενσωμάτωση των νέων περιοχών και του πληθυσμού που προέκυψαν μετά επιτυχή έκβασή τους. Στην ουσία, τα νέα δάνεια ξεπλήρωναν τα παλαιά, αντί να χρησιμοποιηθούν σε κρίσιμους για τη χώρα παραγωγικούς σκοπούς (Ανδρέαδου 1904: 20-28, том. Β').

Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων, 1912-1913, στην επικράτεια της Ελλάδας, ενσωματώθηκαν οι περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης. Την ίδια περίοδο, η χώρα είχε λάβει μεγάλη στρατιωτική βοήθεια από την Αντάντ, όμως παράλληλα λήφθηκε και σημαντικού ύψους οικονομική βοήθεια υπό μορφή δανεισμού, που διόγκωσαν ακόμα περισσότερο το ήδη υψηλό χρέος της. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο με την εκστρατεία του 1919-1922, η οποία τέλειωσε με την Μικρασιατική Καταστροφή (Δερτιλής 2010: 284).

Από το 1924 μέχρι και το 1928, ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα, βρέθηκε σε οξύτατη κρίση. Ωστόσο, εμποδίστηκαν η κοινοβουλευτική δημοκρατία, ενώ σταδιακά αναπτύχθηκε η πολιτική ομαλότητα με το σχηματισμό συγκυβερνήσεων. Παράλληλα, η εποχή του Μεσοπολέμου μέχρι τη διεθνή οικονομική κρίση του 1929-1932, υπήρξε μια περίοδος σταδιακής ανόρθωσης της ελληνικής οικονομίας. Ιδρύθηκαν βιοτεχνίες και βιομηχανίες, έγιναν μεγάλα δημόσια έργα, όπως η ολοκλήρωση του φράγματος στην λίμνη Μαραθώνα και του λιμανιού του Πειραιά, η επέκταση του οδικού δικτύου και η σύνδεση της επαρχίας με την Αθήνα και λοιπά. Η δραχμή σταθεροποιήθηκε, ενώ η αξία της είχε πέσει στο ένα δέκατο πέμπτο της προπολεμικής αξίας.

Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922, ο πληθυσμός της Ελλάδας αυξήθηκε σημαντικά, λόγω της έλευσης των προσφύγων, ενώ λήφθηκαν μέτρα για την αποκατάστασή τους με τη βοήθεια και της Κοινωνίας των Εθνών. Η φορολογική επιβάρυνση παρέμενε δυσβάστακτη· σε σχέση με ότι ίσχυε προπολεμικά είχε αυξηθεί κατά 37 φορές. Από το 1924 μέχρι και το 1930, εισέρρευσαν στην Ελλάδα 1.160.000 χρυσά φράγκα, εκ των οποίων το 78% ήταν δάνεια (Mazower 2002: 65-68, 72-73).

Την περίοδο 1924-1931, συνολογλήθηκαν εννιά εξωτερικά δάνεια, συνολικού ύψους 992.000.000 χρυσών φράγκων (14,9 δισεκατομμύρια δραχμές). Τα δάνεια αυτά προήλθαν κατά 48% από τη Μεγάλη Βρετανία, κατά 31% από τις ΗΠΑ και τα υπόλοιπα από το Βέλγιο, τη Σουηδία, τη Γαλλία, την Ολλανδία, την Ελβετία, την Αίγυπτο και την Ιταλία. Τα χρήματα αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την αποκατάσταση των προσφύγων, την εξυπηρέτηση του εξωτερικού δανεισμού, τη σταθεροποίηση της δραχμής αλλά και για παραγωγικούς σκοπούς. Την ίδια περίοδο η εξυπηρέτηση του εξωτερικού δανεισμού απορροφούσε το 29% των τακτικών εσόδων.

Ο ελληνικός αστισμός βρισκόταν αντιμέτωπος με μια κατάσταση που επέβαλε τον καθορισμό εκ νέου των επιλογών, που αφορούσαν στην άσκηση της πολιτικής ηγεμονίας πάνω στην κοινωνία. Η μικρασιατική καταστροφή σήμαινε αρχικά, την αναγκαστική αναδιπλώση του ελληνισμού στα σύνορα του 1922 και την εξαφάνιση του διπολισμού μεταξύ των Ελλήνων της διασποράς και των κατοίκων της Ελλάδας, που διαπερνά όλη την ελληνική ιστορία του 19ου αιώνα. Στην οικονομία επέρχονταν τεράστιες διαρθρωτικές μεταβολές, όπως η εισροή χρηματικού κεφαλαίου, μέρος του οποίου επενδύεται παραγωγικά και η ταυτόχρονη εγκατάσταση 1,2 εκατομμυρίων προσφύγων από τα παράλια της Μικράς Ασίας, που στερημένοι στην συντριπτική τους πλειοψηφία από κάθε παραγωγικό μέσο ή την περιουσία τους, προσέφεραν την εργατική τους δύναμη για να δημιουργηθεί η βάση της εκβιομηχάνισης της χώρας (Mazower 2002: 148-153).

Οι επανειλημμένες εκλογικές αναμετρήσεις και οι ετερόκλητοι, εκ πρώτης όψεως, κυβερνητικοί συνασπισμοί, τα στρατιωτικά κινήματα με αποκορύφωμα τη δικτατορία του 1926 και οι πολιτειακές μεταβολές, αντανakλούσαν την ψηλαφητή αυτή αναζήτηση του αστικού καθεστώτος για μια νέα ισορροπία στην άσκηση της εξουσίας του στην Ελλάδα. Παρά την αυξημένη ερευνητική δραστηριότητα στη χώρα, κατά την διάρκεια των δυο τελευταίων δεκαετιών, που έχει σχέση με τη διερεύνηση ορισμένων όψεων και πτυχών της ελληνικής κοινωνίας κατά την εποχή του μεσοπολέμου και την έκδηλη σημασία των οικονομικών εξελίξεων για την βαθύτερη κατανόηση της εποχής, δεν έχει μέχρι στιγμής υπάρξει κάποια προσπάθεια ελέγχου και κριτικής αποτίμησης των απόψεων, σκέψεων και ιδεών που εξέφρασαν οι Έλληνες οικονομολόγοι της εποχής, πάνω στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις που ζούσαν.

Σημαντικά οικονομικά γεγονότα συνέβησαν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου που συζητήθηκαν έντονα, προκαλώντας ζωηρές αντιπαραθέσεις, όπως το θέμα των συμμαχικών πιστώσεων, η κερδοσκοπία και η υποτίμηση της δραχμής μεταξύ 1919-1923, το αναγκαστικό δάνειο του Πρωτοπαπαδάκη, και η φορολογική μεταρρύθμιση του 1919. Επιπλέον, η Εθνική Τράπεζα, ήδη από το 1841 που ιδρύθηκε, είχε μπει στη λογική ανάπτυξης δραστηριοτήτων και ανάληψης ευθυνών μιας κεντρικής τράπεζας, προσπαθώντας να εναρμονιστεί με τις απαιτήσεις των καιρών: τις οικονομικές συνέπειες της αποκατάστασης των προσφύγων και την ανάγκη ξένου δανεισμού, τη σταθεροποίηση του νομίσματος το 1928, τα παραγωγικά έργα της κυβέρνησης Βενιζέλου, τη μετατρεψιμότητα της δραχμής σε συνάλλαγμα και χρυσό. Από την άλλη, η ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδας το 1927, στην οποία μεταβιβάστηκαν από την Εθνική Τράπεζα στοιχεία ενεργητικού (κυρίως χρυσός και ομόλογα του Δημοσίου) και παθητικού (το εκδοθέν χαρτονόμισμα και ιδίως οι καταθέσεις του Δημοσίου) και η συνέπεια της στο νομισματοπιστωτικό σύστημα ήταν επίσης σημαντικοί παράγοντες. Τέλος, κάτω από την επίδραση της παγκόσμιας

οικονομικής κρίσης του 1929, η συζήτηση σχετικά με τον σωστό προσανατολισμό της ελληνικής οικονομικής πολιτικής ανάμεσα στους οπαδούς του προστατευτισμού και τους υπερασπιστές της ελευθερίας του εμπορίου (Δερτιλής 1945: 16-20).

Είναι μια εποχή, παράλληλα, που χαρακτηρίστηκε από έντονες πολιτικές και οικονομικές αναταράξεις. Μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο θα χαθούν τέσσερις αυτοκρατορίες και θα γίνουν ριζικές αλλαγές μεταξύ των συνόρων των ευρωπαϊκών χωρών, εκ του κατακερματισμού αυτών, που θα οδηγήσουν στην Ρωσική Επανάσταση και στη δημιουργία της Κοινωνίας των Εθνών (Hobsbawn 1997 : 118-120).

4. Χρηματοπιστωτικό σύστημα- ελληνική οικονομία

Από την Ιταλία του 13ου αιώνα, μέχρι πολύ πρόσφατα, τις λειτουργίες του πιστωτικού συστήματος τις εκτελούσαν μόνο οι τράπεζες, ενώ σήμερα ο τομέας έχει διευρυνθεί και οι αγορές είναι σε θέση να προσφέρουν πολλές από τις υπηρεσίες, που μέχρι πρότινος προσφέρονταν από αμιγώς τραπεζικά ιδρύματα, όπως π.χ. η ασφάλιση μιας επιχείρησης, έναντι μελλοντικών συναλλαγματικών κινδύνων.

Το χρηματοπιστωτικό σύστημα, είναι ένα σύστημα διαμεσολάβησης και ανταλλαγής αγαθών, που φέρνει σε επαφή τους αποταμιευτές με τους επενδυτές, τον πυρήνα του οποίου αποτελούν οι τράπεζες. Στο τραπεζικό σύστημα, υπάρχουν οι κεντρικές τράπεζες, οι εμπορικές και άλλοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί. Η διαμεσολαβητική τους δραστηριότητα ορίζεται ως προς την άντληση καταθέσεων, που εισέρχονται στην τράπεζα και χορηγούνται είτε με μορφή δανεισμού, είτε με μορφή ομολόγων και μετοχών (Perroux 1948 :53-56).

Οι κεντρικές τράπεζες, που δημιουργήθηκαν στις ανεπτυγμένες χώρες, προσπάθησαν να παρέχουν ένα ομαλό περιβάλλον στην αγορά, να θωρακίσουν την ικανότητά τους, ώστε να μην υπάρξει το κατάλληλο πεδίο για κερδοσκοπικά παιχνίδια εναντίον της χώρας τους, αλλά και για να εφαρμόσουν μια επιθυμητή νομισματική πολιτική. Θα αποτελέσουν, όμως, και τον μοχλό εφαρμογής της νομισματικής πολιτικής της χώρας που ανήκουν (Erstein, Stephen, 2000 : 20-32). Στην Ελλάδα κατά την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας το 1841, με κεφάλαιο το ποσό των 5.000.000 δραχμών, και διοικητή τον Γεώργιο Σταύρου, και ιδρυτικό μέτοχο το ελληνικό κράτος. Η Τράπεζα, όπως ήδη αναφέρθηκε, έως την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος, κατείχε το εκδοτικό προνόμιο. Οι κυριότερες εργασίες της ήταν τα δάνεια, η έκδοση τραπεζογραμματίων, η προεξόφληση εμπορικών γραμματίων και οι εργασίες κτηματικής πίστωσης, ενώ αργότερα προστέθηκαν και άλλες τραπεζικές εργασίες.

Η Ελλάδα διαχρονικά είχε ανάγκη από χρηματική ενίσχυση ώστε να δοθεί ώθηση στην οικονομική της ζωή. Η Εθνική Τράπεζα υπήρξε πάντοτε κοντά στο κράτος. Σύμφωνα με τον Claude Simon όταν υπάρχουν ελλειμματικοί προϋπολογισμοί στο κράτος τότε το ίδιο το κράτος φροντίζει να είναι ο σημαντικότερος

πελάτης των τραπεζών, γιατί οι τράπεζες αγόραζαν ένα σημαντικό μέρος των χρεογράφων του δημοσίου, ενώ βοηθούν και το κράτος να προσφέρει τα χρεόγραφα του για ξένο συνάλλαγμα (Κυρκιλίτση 1935 :9-11, 35).

Επιπλέον, η Εθνική Τράπεζα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην υλοποίηση των συμφωνιών καθώς στην υπογραφή αυτών από τους Συμμάχους, ενώ το κράτος κατέφευγε συχνά σε αυτή για τις χρηματικές του ανάγκες. Ενώ κατά το έτος 1917 δεν είχαν ακόμα την αποκλειστικότητα έκδοσης χαρτονομίσματος, με περιορισμένες δυνατότητες το είχαν με άλλες δυο τράπεζες η Ιονική και η Κρήτης, τα τραπεζογραμμάτια που εκδίδαν χωριζόντουσαν σε τρεις κατηγορίες, αυτά που κυκλοφορούσαν για την ελληνική κυβέρνηση, αυτά που κυκλοφορούσαν για λογαριασμό της Εθνικής Τράπεζας και αυτά που κυκλοφορούσαν σύμφωνα με τον νόμο ΓΧΜΒ' του 1910 (νόμος μετά από εισήγηση του τ. Διοικητή Ι. Βαλαωρίτη) (Παντελάκης 1988: 19-38).

Ενώ το 1919, όταν αποβιβάστηκαν τα ελληνικά στρατεύματα στην Σμύρνη και υπογράφηκε η Συνθήκη των Σεβρών, το εθνικό νόμισμα της Ελλάδας, η δραχμή, συνέχιζε να διατηρεί την προπολεμική ισοτιμία της, αποτελώντας, μάλιστα, το σύμβολο της οικονομικής ευρωστίας της χώρας. Παρ' όλα αυτά, μία πιο προσεκτική ανάλυση των στοιχείων που παρατίθενται στη διαθέσιμη ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, παρουσιάζονται αντιφατικά στοιχεία μιας μακροοικονομικής αδυναμίας. Πιο συγκεκριμένα, μεταξύ των ετών 1914 και 1919, το επίπεδο των τιμών είχε υπερτριπλασιαστεί και η κυκλοφορία της δραχμής πενταπλασιάστηκε. Εν τούτοις, η αύξηση της προσφοράς χρήματος δεν προέβαλε καμία ανησυχία στις ελληνικές νομισματικές αρχές, οι οποίες πίστευαν πως η σταθερότητα του ελληνικού νομίσματος ήταν αδιαμφισβήτητη.

Η εν λόγω πίστη στη σταθερότητα της δραχμής ήταν βασισμένη στην λειτουργία ενός νόμου, ο οποίος εισήχθη το 1910 και ο οποίος ενέκρινε την έκδοση χαρτονομισμάτων από την Εθνική Τράπεζα, υπό την προϋπόθεση ότι θα καλύπτονταν πλήρως από χρυσό ή από ξένο συνάλλαγμα. Αυτός ο νόμος είναι γνωστός ως «ΓΧΜΒ'» («GXMB») και χρησιμοποιήθηκε από την ελληνική κυβέρνηση για τη χρηματοδότηση της συμμετοχής της στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Εθνική Τράπεζα βοήθησε την ελληνική κυβέρνηση εκδίδοντας τραπεζογραμμάτια με παράλληλη αγορά κρατικών ομολογιών και ομολογιών εθνικών δανείων ενώ οι υποχρεώσεις της είχαν ανέλθει στις 185.000.000 δρχ. (Παντελάκης 1988: 39-43). Σύμφωνα με την συμφωνία που υπεγράφη στις αρχές του 1918, και επικυρώθηκε από τον νόμο 1235/1918, η Βρετανία, η Γαλλία και οι Ηνωμένες Πολιτείες άνοιξαν λογιστικές πιστώσεις σε ίσα μερίδια υπέρ της Ελλάδας, συνολικής αξίας 750 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων, τα οποία, όμως, θα της τα παραχωρούσαν μόνο μετά το τέλος του Πολέμου και δη μόνο στην περίπτωση μιας νικηφόρας έκβασης υπέρ των Δυνάμεων της Αντάντ (Γιανουλόπουλος 1999: 125-129).

Στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος βασίστηκαν στη συναλλαγματική κάλυψη που προσέφεραν οι λογιστικές πιστώσεις των Συμμάχων, οι οποίες καταστρατηγούσαν εν μέρει τον εν ενεργεία νόμο «ΓΧΜΒ», ούτως ώστε να τυπωθούν καινούργια χαρτονομίσματα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από την κυβέρνηση για να καλυφθούν τα έξοδα των ενόπλων δυνάμεων κατά τη διάρκεια του 1918. Το οξύμωρο στην εν λόγω υπόθεση αποτελεί το γεγονός πως η ελληνική κυβέρνηση κάλυπτε και τα έξοδα των συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων από τα νεοεκδιδόμενα και καθόλα ακάλυπτα χαρτονομίσματα που είχαν τυπωθεί από την Ελληνική Εθνική Τράπεζα για τις δαπάνες του ελληνικού στρατού.

Λίγους μήνες μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου, οι Συμμαχικές Δυνάμεις υλοποίησαν ένα ελάχιστο μέρος των δεσμεύσεών τους από τις λογιστικές πιστώσεις, παρά το γεγονός πως όφειλαν να υλοποιήσουν ολόκληρη την συμφωνία. Η κατάσταση έγινε ακόμα δυσμενέστερη για την Ελλάδα, όταν τον Μάιο του 1919, υπεγράφη μία νέα συμπληρωματική συμφωνία για επιπλέον λογιστικές πιστώσεις 100 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων, οι οποίες πιστώσεις ήταν μοιρασμένες στην μέση ανάμεσα στη Γαλλία και την Αγγλία, ενώ, όμως, ίσχυαν οι ίδιοι όροι, όπως αυτοί της συμφωνίας του 1918 με την μείζονος σημασίας διαφορά πως ο Πόλεμος είχε ήδη τελειώσει και όλα έδειχναν πως δεν υπήρχε ημερομηνία υλοποίησης της συμφωνίας από την πλευρά των Μεγάλων Δυνάμεων (Ρωμαιοί 2012: 219).

Με την εγκατάλειψη του κανόνα χρυσού, σε περιφερειακές χώρες, θα υπάρξει έντονη τραπεζική δραστηριότητα, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. Θα δημιουργηθούν κεντρικές τράπεζες, μέσα στο πλαίσιο ανοικοδόμησης των χωρών τους, οι οποίες θα προσπαθήσουν να υπερασπιστούν ένα σύστημα, που έπλεε τα λύθη, τις συναλλαγματικές ισοτιμίες, λίγο πριν την κατάρρευση του διεθνούς συστήματος. Θα δώσουν πιστώσεις σε εμπορικές τράπεζες και δάνεια στις χώρες τους.

Στην Ελλάδα με την ίδρυση της η Τράπεζα της Ελλάδος, το τραπεζικό σύστημα, θα φορτωθεί με ένα αβάσταχτο κρατικό χρέος και με ελάχιστα αποθέματα χρυσού και συναλλάγματος και με την προϋπάρχουσα Εθνική Τράπεζα κυρίαρχη, να λειτουργεί πλέον ανταγωνιστικά.

Οι εμπορικές τράπεζες και ειδικά η Εθνική Τράπεζα, ήδη είχαν ιδρύσει υποκαταστήματα στο εξωτερικό και μπορούσαν να έχουν καθαρή εκροή συναλλάγματος. Σε συνομιλία τους τα μέλη της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών, ζήτησαν αν γινόταν επικίνδυνη η Εθνική Τράπεζα, απέναντι στην Τράπεζα της Ελλάδος, να υπάρξει κρατική παρέμβαση (Mazower 2002: 128).

Το 1928, ήταν η αρχή της διαδικασίας προσπάθειας αναμόρφωσης του εγχώριου τραπεζικού συστήματος. Σταμάτησαν την αθρόα ίδρυση νέων τραπεζών, άρχισαν σταδιακά την σταθεροποίηση του νομίσματος. Η αύξηση ζήτησης κεφαλαίων, έδωσε ώθηση στις τράπεζες να παρέχουν δάνεια με αυξημένα επιτόκια, όμως ο αντίκτυπος της κρίσης, προκάλεσε υποχώρηση της ζήτησης χρήματος. Λόγω μειω-

μένης, αντίστοιχα, ενεργού ζητήσεως. Το 1931, επιδεινώθηκε το κλίμα με την ελλειμματική θέση στο ισοζύγιο πληρωμών και τις έντονες υποτιμήσεις στην δραχμή, η οποία εκδηλώθηκε με πανικό και αθρόες αναλήψεις των καταθέσεων από τις τράπεζες (Τράπεζα της Ελλάδος 2009: 7-42).

Οι κεντρικές τράπεζες στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, από τον 19ο αιώνα, μπορούσαν και ασκούσαν επιρροή στα επιτόκια, κάτι που οφείλεται, κυρίως, στο ότι διέθεταν την παροχή ρευστότητας, σε περίπτωση έλλειψης κεφαλαίων, ως μια εναλλακτική λύση για τη διασφάλιση των καταθετών και των καταθέσεων τους. Στην Ελλάδα, το τραπεζικό σύστημα διήλθε πολλών αλλαγών, προκειμένου να ευθυγραμμιστεί με τον ενιαίο ευρωπαϊκό πιστωτικό τομέα και με απώτερο σκοπό, την αποτελεσματικότητα και την ασφάλεια της οικονομίας. Στο χρηματοπιστωτικό τομέα, αναλύονται ξεχωριστά οι τραπεζικές και οι χρηματιστηριακές κρίσεις, παρόλο που τις περισσότερες φορές είναι αλληλένδετα δεμένες.

5. Το ελληνικό Δημόσιο Χρέος ως Αδιέξοδο

Το Δημόσιο Χρέος, ως το μακροοικονομικό μέγεθος, το οποίο αναφέρεται στον υφιστάμενο δανεισμό του Δημοσίου σε δεδομένο χρονικό σημείο, αποτελεί, γενικότερα, ένα από τα πιο σημαντικά προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει και εξακολουθεί να αντιμετωπίζει σήμερα, η ελληνική οικονομία. Το δημόσιο χρέος είναι αποτέλεσμα του κρατικού δανεισμού, ο οποίος αποτελεί ένα από τα πιο αξιόλογα μέσα χρηματοδότησης του προγράμματος των δημοσίων δαπανών. Τα κράτη, πέρα από το δημόσιο δανεισμό, αντλούν πόρους για τη χρηματοδότηση των δαπανών τους και μέσω άλλων εναλλακτικών διαύλων, όπως είναι η φορολογία και παλιότερα η έκδοση νέου χρήματος, μέτρο, το οποίο η Ελλάδα απεκδύεται, με την απόφασή της για συμμετοχή στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ).

Η ελληνική οικονομία, ταλανιζόταν από σειρά παραγόντων, τόσο εσωτερικών όσο και διεθνών. Η διεθνής οικονομική κρίση, ήταν γεγονός, δεν μπορούσε όμως να αποτελέσει άλλοθι για τα υφιστάμενα προβλήματα της χώρας. Η προσέγγιση, ότι η κρίση είναι διεθνής και τα προβλήματα της οικονομίας προερχόταν από αυτή, είναι αναποτελεσματική, ουσκοτίζει τις ευθύνες των κυρίαρχων δυνάμεων, οδηγούσε σε λαθεμένες επιλογές και αδιέξοδα και τελικά δεν βοηθούσε στην ανασυγκρότηση της οικονομίας, στην άμβλυση των ανισοροπιών και των κοινωνικών προβλημάτων συνοχής, που αυτή δημιουργούσε .

«Δυστυχώς κύριοι, επιτωχεύσαμεν», ανακοίνωσε στις 10 Δεκέμβρη, το 1893 ο Χαρίλαος Τρικούπης στη Βουλή. Το φιλόδοξο πρόγραμμα δημοσίων έργων και εκσυγχρονισμού του Τρικούπη είχε χρηματοδοτηθεί από δάνεια που δοθήκαν από τις προστάτιδες δυνάμεις, στα οποία ζητήθηκε αναχρηματοδότηση με νέο δάνειο από την Αγγλία. Οι όροι που έθεσαν όμως, οι δανειστές ήταν σκληροί, τους οποίους

ο Δηλιγιάννης από την αντιπολίτευση θεώρησε εξευτελιστικούς για το Έθνος. Η κυβέρνηση Τρικούπη παρατηήθηκε, μετά την κατακραυγή που υπέστη.

Ο βασιλιάς Γεώργιος θα δώσει εντολή για τον σχηματισμό κυβέρνησης στον Σωτηρόπουλο και Ράλλη και την επαναπραγμάτευση του χρέους με καλύτερους όρους, το δάνειο δεν δόθηκε παρα μετά το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897, που είχε καταστροφικές συνέπειες για την χώρα. Η Ελλάδα, εισελθε σε Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο, που διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950

Το δάνειο οι «προστάτιδες» ξένες δυνάμεις το χρησιμοποιούσαν ποικιλοτρόπως, ώστε να μπορούν να ασκούν έναν επιθετικό έλεγχο στα εσωτερικά της Ελλάδος (Δερτιλής 2005: 582-583, β' τόμ).

Ήταν φανερό ότι, στην Ελλάδα το πελατειακό σύστημα ήταν πολύ ισχυρό. Η δύναμη του πελατειακού συστήματος, οφειλόταν στην συνεχή αλληλεπίδραση του με τους πολιτικούς, εκλογικούς και κοινοβουλευτικούς ανταγωνισμούς. Αυτό το σύστημα λειτουργούσε όχι μόνον ως μηχανισμός που εξυπηρετούσε τις προσωπικές ανάγκες πατρώνων και πελατών, αλλά και ως σύστημα που εξυπηρετούσε τα μεγάλα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, καθιστώντας τελικά τη δημοκρατία περισσότερο τυπική, παρά ουσιαστική και όπως επισημαίνει ο Κ. Βεργόπουλος:

Η πτώχευση του 1893 αποτελεί τη νομοτελειακή κατάληξη μιας γενικότερης εθνικής και οικονομικής πολιτικής που έχει την αφετηρία της στην μεταπολίτευση του 1862 και που συνδέεται με την προσπάθεια του νέου κράτους-έθνους να επιλύσει ταυτόχρονα το πρόβλημα της εθνικής ολοκλήρωσης και της οικονομικής ανάπτυξής του μέσα σε ένα δυσμενές διεθνές κλίμα και ενάντια στην πληθώρα των εσωτερικών δομικών δυσχερειών (Βεργόπουλος 1978: 327-342).

Μια σειρά κανονιστικών συμπεριφορών, διαμορφώνουν την υπευθυνότητα του ατόμου. Η πρωτοσύστατη του ελληνικού κράτους, σε αντίθεση με τον Βορρά, δεν αποτέλεσε αποτέλεσμα των κοινωνικών αγώνων, αλλά αποτέλεσμα της ελίτ της ολιγαρχίας, όπως το Ελληνικό Κοινοβούλιο, πάνω στις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες. Το κοινοβουλευτικό καθεστώς, αποτέλεσε λύση στην έντονη αντιπαράθεση τοπικής και κεντρικής εξουσίας, που χαρακτήριζαν την χώρα μετά την Τουρκική κατοχή.

Η Ελλάδα, το 1916, θα κοπεί στα δύο, από τη μια πλευρά το κράτος της Θεσσαλονίκης, αποφάσιζε να διενεργηθεί στρατολογία σε μεγάλη κλίμακα και οργάνωνε την μεραρχία του Αρχιεπαύγου και κατόπιν τις μεραρχίες Κρήτης και Σερρών. Από την άλλη πλευρά, η κυβέρνηση των Αθηνών αντιπαρτασσόταν στους οπαδούς του Βενιζέλου. Η Συνθήκη των Σεβρών, το 1920, παραχωρούσε στην Ελλάδα, τη Δυτική και Ανατολική Θράκη, τα νησιά Ίμβρο και Τένεδο, επικύρωνε την κυριαρχία της στα άλλα νησιά του Αιγαίου, που κατείχε από το 1913 και εμπιστευόταν τη διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης στο ελληνικό κράτος, με ρόλο τοποτηρητή για τη δημόσια τάξη στην Ιωνία.

Οι πτωχεύσεις, ως παύση πληρωμών, που δηλώθηκαν κατά καιρούς στην Ελλάδα, συνέβαλαν πάντοτε σε πολιτικές ανακατατάξεις και σε παρεμβάσεις των μεγάλων δυνάμεων, ενώ είναι γεγονός ότι προσπάθειες εκουγχρονισμού είχαν ξεκινήσει, ήδη, από τις αρχές του αιώνα και κυρίως κατά την δεκαετία του βενιζελισμού. Με την επικράτηση του Βενιζέλου, εγκαινιαζόταν μια νέα περίοδος πολιτικής κυριαρχίας, που θα προσπαθούσαν για τον εκουγχρονισμό του ελληνικού κράτους. Όμως από το 1923 ως το 1932 τα συνεχή δάνεια από το εξωτερικό αύξησαν το ανυπέβλητο για δημόσιο χρέος, ενώ το ισοζύγιο πληρωμών παρά τις όποιες προσπάθειες παρέμενε αρνητικό (Τσιριγώτης 2013: 550-560).

Η μεταβατική περίοδος στην Ελλάδα από το 1909 ως τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, σε διάστημα 40 ετών, θα καλυφθεί από μια σειρά γεγονότων, των οποίων οι προοπτικές αλληλοαναιρούνταν, καθώς θα παρατηρηθεί μια συνέχιση των προηγούμενων καταστάσεων, οι οποίες προ πολλού, θα έπρεπε να είχαν ανατραπεί, ενώ τελικά επικρατούσαν. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η εκστρατεία στη Μικρά Ασία, η δικτατορία του Μεταξά και η είσοδος της Ελλάδας στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, υπήρξαν αποφάσεις αντιπαλότητας προσωπικοτήτων (Βενιζέλος - βασιλιάς Κωνσταντίνος) καθώς και αντιπαλότητας κοινωνίας με το θεσμό της βασιλείας, με επιβολή εντέλει της μεταξικής δικτατορίας. Σε αυτή την διαδρομή εμπέδωσαν τον κρατισμό, ανανέωσαν τις πελατειακές σχέσεις και δημιούργησαν μια νέα μορφή δημαγωγίας που αποκαλείται λαϊκισμός (Δερτιλής 2005: 867-870, β' том).

Και ενώ στην ιστοριογραφία της νεότερης Ελλάδος, όπως αναφέρει ο M. Mazower, είχαν προσηλωθεί μόνο στις επεμβάσεις στα εσωτερικά της Ελλάδος από τις ξένες δυνάμεις, καθώς και στις αντιπαλότητες των πολιτικών ομάδων, εν τούτοις, με την οικονομική ιστορία ασχολήθηκαν ελάχιστοι μελετητές (Mazower 2002:149).

Το πελατειακό σύστημα στην χώρα μας ήταν έντονο και στα εσωτερικά της, αλλά και στις εξωτερικές της σχέσεις. Ταυτόχρονα με τις προσωπικές επιδιώξεις, παρέμενε και η παραδοσιακή αδιαφορία των μεταπολεμικών κυβερνήσεων (1944-1974), για τη δημιουργία σύγχρονων κρατικών θεσμών, που δεν θα επηρεάζονταν από τις αλλαγές των κυβερνήσεων. Το κοινοβουλευτικό καθεστώς, το οποίο πρόκυπτε από αυτή τη φιλοσοφία, ήταν όχι μόνο ένα συγκεντρωτικό κράτος με εκτεταμένο δημόσιο τομέα, αλλά και με αναποτελεσματικές ή άτολμες δημόσιες πολιτικές.

6. Αποτίμηση και συμπεράσματα

Στο άρθρο επιχειρήθηκε να προσεγγισθεί το θέμα της Εθνικής Τράπεζας στις οικονομικές συνθήκες στην Ελλάδα την εποχή του Μεσοπολέμου και πως αυτές επηρέασαν την πολιτική και οικονομική σκέψη της χώρας, καθώς και στην εξέταση των συνθηκών που οδήγησαν στην αποδοχή δανείου, των οφελών αλλά κυρίως των κινδύνων που συνήχθησαν σε ό,τι αφορά την μετέπειτα πορεία της Ελλάδας.

Κατεχόμενοι από την πεποίθηση, ότι οι πολιτικές και οικονομικές απόψεις και ιδέες που εκφράζονταν σε μια χώρα αποτελούσαν το στοχασμό ατόμων που είτε μεμονωμένα, είτε συλλογικά, προβληματιζόνταν πάνω στην πορεία των πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και για το λόγο αυτό προσπαθούσαν να προσαρμόσουν τα θεωρητικά σχήματα στη συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα και να ελέγξουν την ορθότητα τους, εξετάστηκε εισαγωγικά η οικονομική ιστορία της Ελλάδας του μεσοπολέμου.

Η ελληνική οικονομία αναμφισβήτητα παρουσίαζε, κατά τον μεσοπόλεμο, τα χαρακτηριστικά μιας βιομηχανικής κοινωνίας στα αρχικά στάδια εξέλιξης της, όπου παρατηρείται έντονη εκμηχάνιση της μεταποιητικής παραγωγής, χρήση της κινητήριας δύναμης και ύπαρξη βιομηχανικού εργατικού δυναμικού. Παράλληλα ήταν αρκετά σημαντικός ο αγροτικός τομέας της οικονομίας, κυρίως από άποψη αριθμού απασχολούμενων, ενώ εξίσου σημαντικός κλάδος παραγωγικής δραστηριότητας ήταν το διαμετακομιστικό εμπόριο, λειτουργία που συνδεόταν με την ένταξη των Ελλήνων της διασποράς στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Στην Ευρώπη δέχτηκαν σημαντικές επιδράσεις από την εκβιομηχάνιση της χώρας τους προάχθηκαν η παιδεία, οι εφευρέσεις, οι νεωτερισμοί, οι τεχνολογικές μεταβολές, ενώ διαρθρωτικές μεταβολές στον αγροτικό τομέα τροφοδοτούσαν την αγορά εργασίας του βιομηχανικού με φθηνή εργατική δύναμη διευκολύνοντας την συσσώρευση κεφαλαίου. Τέλος, σημαντικό ρόλο στην όλη αυτή κοινωνική μεταβολή, έπαιζαν η ύπαρξη άφθονων και φθηνών πηγών ενέργειας (κάρβουνο, υδατοπτώσεις κ.λπ.).

Σε αντίθεση με το πρότυπο της Ευρώπης η περίπτωση της Ελλάδας παρουσίαζε, σημαντικές ιδιομορφίες, όχι μόνο δεν υπήρχε αφθονία ανθρωπίνου κεφαλαίου, αλλά με το μεταναστευτικό ρεύμα από το 1895 και μετά, άρχιζε στη χώρα μια διαδικασία «εκδίωξης» του παράγοντα, που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στον εκουγχρονισμό της οικονομίας της χώρας. Αυτό δεν σημαίνει ότι στην Ελλάδα δεν υπήρξε πλούτος, αλλά ότι ήταν συσσωρευμένος από εμπορικές, κυρίως, δραστηριότητες. Λόγω του μικρού μεγέθους της εγχώριας αγοράς, του αλυτρωτισμού και των συνεχών προσπαθειών εθνικής ολοκλήρωσης, ο πλούτος αυτός δεν μετατρεπόταν σε βιομηχανικό κεφάλαιο, η διάσταση μεταξύ Ελλήνων διασποράς και εθνικού χώρου, η έλλειψη ταύτισης κεφαλαίου και εθνικού Κράτους, απέτρεπαν το εμπορικό κεφάλαιο από το να μετατραπεί σε βιομηχανικό.

Η Ελλάδα μετά την εδαφική της εξάπλωση θα εισέλθει σε μια περίοδο οικονομικής ακμής, που θα συνοδεύεται από ανάπτυξη της βιομηχανικής δραστηριότητας. Η Μικρασιατική καταστροφή θα συρρικνώσει τις βλέψεις του ελληνισμού και θα έχει πολλαπλές επιδράσεις στην οικονομία. Θα διευρυνθεί η αγοραστική δύναμη στην αγορά του εθνικού κράτους, ενώ θα υπάρξει άφθονη προσφορά εργατικού δυναμικού και θα μετακινηθούν κεφάλαια από τη Μικρά Ασία στον Ελλαδικό χώρο. Πλέον, η εκβιομηχάνιση της χώρας, πάρα τα πτωχεύματα, φαινόταν ότι είχε εισέλθει σε αναπτυξιακή τροχιά.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αλληλογραφία Εϋνάρδου-Καποδίστρια, Αθήνα: 1929.
- Ανδρέαδου Αν., (1904), *Ιστορία των εθνικών δανείων*, τομ. Β', σ.σ. 20-28.
- Attali Jacques, (2011), *Παγκόσμια κατάρρευση σε 10 χρόνια; Δημόσιο χρέος: Η τελευταία ευκαιρία*, μετ. Καλλιόπη Ζούρα, σελ. 93.
- Βεργόπουλος Κ., (1978), *Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935*, τόμ. ΙΕ, Αθήνα, σ.σ. 327-342.
- Γιανουλόπουλος Ν.Γ., (1999), *Η ευγενής μας τύφλωση: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή*, σ.σ. 125-12.
- Δερτιλής Γ., (2010), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1830-1920*, σ.σ. 284.
- Δερτιλής Λ., (1945), *Το Δημόσιο Χρέος*, σελ. 16-20.
- Douglass C. North, (2000), *Δομή και μεταβολές στην οικονομική ιστορία*, σ.σ. 227-24.7
- Epstein, Stephen R., (2000), *Freedom and Growth. The Rise of States and Markets in Europe, 1300-1750*, London: Routledge, σελ. 188.
- Hobsbawn E., (1997), *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ός αιώνας, 1914-1991*, σ.σ. 119-144.
- Κρεμμυδάς Β., (1989), *Εισαγωγή στην Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης (16ος -20ός Αιώνας)*, σ.σ. 346-347.
- Κυρκιλίτση Αν., (1935), *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και Άλλαι Εμπορικοί Τράπεζαι κατά την Περίοδον 1928-1934*, σ.σ. 9-11, 35.
- Mazower M., (1998), *The dark Continent. Europe's Twentieth Century*, Allen Lane/ Penguin Press, σ.σ. 106-117.
- Mazower, M. (2002), *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 65-68, 72-73.
- Πανελλήνιο Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, τομ. Α', αρχείο ΕΤΕ.
- Παντελάκης Ν., (1988), *Συμμαχικές πιστώσεις, κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)*, σ.σ. 19-38.
- Perroux, Fr., (1948), *Le capitalism*, Paris, PUF, σ.σ. 53-56.
- Ρωμαίος Γ., (2012), *Η Ελλάδα των Δανείων και των Χρεωκοπιών*, σελ. 219.
- Σπηλιώπουλος Στ., (1949), *Ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, σ.σ. 11-15.
- Τράπεζα της Ελλάδος (εκδ. 2009), *Η Κρίση του 1929: Η Ελληνική Οικονομία και οι Εκθέσεις της ΤτΕ για τα έτη 1928-1940*, σ.σ. 7-42.
- Τσιριγώτης Δ. (2013), *Νεότερη και σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα, σ.σ. 550-560.
- Χρονολόγιο 1841-2001, Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, σ.σ. 12-18.

An assessment of European integration for the EU-15 (1971-2015)

Ikonomou Constantinos, *Department of Economics, National and Kapodistrian University of Athens & Supreme Council for Civil Personnel Selection (ASEP), Athens, Greece*

Abstract

A long-term assessment of the EU integration process is attempted for the 1971-2015 period, by comparing per capita Gross Domestic Product (in constant Purchasing Power Parities) and its change, for EU-15 and non-EU states that are members of the Organisation for Economic Co-operation and Development. A growing divergence is found between Greece but also Portugal and the EU southern periphery on the one hand, and Luxembourg, Ireland and Scandinavian states on the other that have benefited from EU integration, especially after the Eurozone was formed. Those EU-15 members that have joined the Eurozone have not benefited as much as non-members. It is suggested that two types of states can be trapped by the integration process: The relative or absolute losers of the currency zone, like Greece and states like the UK that have benefited less from integration, while choosing to remain at an earlier integration stage. Given the mix of monetary and fiscal policies pursued, resolving the former problem will require setting-up a common production union to advance competitiveness and co-operation, while solution to the latter should avoid the risk of disintegration and of the permanent loss of EU membership.

KEY-WORDS: Eurozone, EU, Integration, Unification, Fiscal & Banking Union, Common Production Union.

Μια αξιολόγηση της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης για την ΕΕ-15 (1971-2015)

Οικονόμου Κωνσταντίνος, *Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο & ΑΣΕΠ, Αθήνα, Ελλάδα*

Περίληψη

Μια μακροπρόθεσμη αξιολόγηση της διαδικασίας ολοκλήρωσης της Ε.Ε. επιχειρείται για την περίοδο 1971-2005, συγκρίνοντας το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (σε σταθερές ισοτιμίες αγοραστικής δύναμης) και την

αλλαγή του, σε χώρες-μέλη της ΕΕ-15 και μη μέλη της ΕΕ, που αμφότερα είναι μέλη του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης. Μια αυξανόμενη απόκλιση εντοπίζεται της Ελλάδας καθώς και της Πορτογαλίας και της νότιας περιφέρειας της ΕΕ από την μια πλευρά και του Λουξεμβούργου, της Ιρλανδίας και των Σκανδιναβικών χωρών από την άλλη που κέρδισαν σημαντικότερα οφέλη από την ολοκλήρωση της ΕΕ, ειδικά μετά την δημιουργία της Ευρωζώνης. Τα μέλη της ΕΕ-15 που συμμετείχαν στην Ευρωζώνη δεν επωφελήθηκαν όσο τα μη μέλη. Προτείνονται δυο τύποι κρατών που μπορούν να παγιδευτούν μέσα στη διαδικασία ολοκλήρωσης: Οι σχετικοί ή απόλυτοι «χαμένοι» της νομισματικής ζώνης, σαν την Ελλάδα, και κράτη σαν το Ηνωμένο Βασίλειο που επωφελήθηκε λιγότερο από την οικονομική ολοκλήρωση, επιλέγοντας να παραμείνει σε ένα πιο πρώιμο στάδιο της. Δεδομένου του επιδιωκόμενου μείγματος νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής, η επίλυση του πρώτου προβλήματος θα απαιτήσει τη δημιουργία μιας Κοινής Ένωσης για την Παραγωγή που να προωθήσει περισσότερο την ανταγωνιστικότητα, την συνεργασία και άμιλλα στην Ευρωζώνη ενώ η επίλυση του δεύτερου θα πρέπει να αποφύγει το ρίσκο της μόνιμης απώλειας της ιδιότητας του μέλους της ΕΕ και της από-ολοκλήρωσης.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ευρωζώνη, Ε.Ε., Ολοκλήρωση, Ενοποίηση, Δημοσιονομική και Νομισματική Ένωση, Κοινή Ένωση για την Παραγωγή.

---

1. Introduction

The vision of a united Europe has never been promoted in the history of Europe before as much as during the last decades. However, the recent “Brexit”, the first serious disintegration step at the EU, has exposed the stability, legitimacy and acceptance of the EU edifice, at least for citizens in one of its former constituent members, the UK.

The present work assesses the long-term results of the European integration process upon EU member-states, focusing on those states that have historically joined earlier the common integration effort, and in particular before the 2005 EU enlargement. These states have taken the decision to form the common monetary zone and have taken the decisive steps to set up the Eurozone in 2001.

After discussing few points concerning “Brexit”, the potential, much discussed at the beginning of the Greek crisis “Grexit”, and the EU response to Eurozone’s crisis, a macroeconomic analysis is provided that emphasizes the necessity to apply common supply-side policies in states that were given limited

room for manoeuvre beyond the decisions taken for common monetary and fiscal policy, and which had not managed to recover from the crisis or gain significant benefits out of the integration process so far. Then, evidence is provided on the results of the long-term integration process at a period extending from 1971 to 2015, using GDP per head (measured in constant purchasing power parities) for all EU states, members of the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) that have joined the EU before the 2005 enlargement. These are compared with each other and with other OECD states.

The results emphasize the growing gap and divergence in GDP per head terms between some outliers of the European integration process and some losers. The discussion that follows focuses on resolving the problem in Greece, Eurozone and the EU Southern periphery, refers to the UK and its position before exiting the EU that made it hard to decide whether to leave the EU, and raises few points necessary for better processing and organizing the integration path taken at the EU.

2. The crisis at the Eurozone, its resulting policy adjustment and some points concerning Brexit and Grexit

The EU is now composed of a common currency zone, its most integrated part, joined by most of its member-states, the European Single Market shared by all its members, including three out of four EFTA states (Norway, Iceland and Liechtenstein), forming together the European Economic Area, and the Customs Union, now shared by all EU member-states, three small-in-size non-members -namely San Marino, Monaco and Andorra- and Turkey. EU members-states have chosen to leave behind their differences and collaborate in deepening their economic integration. However, several states had decided not to join the common currency, keeping their autonomy and preserving their rights to follow individual development paths.

The EU is as an economic union or block that has been formed to help and promote the economies and economic interests of its member-states. Economic development, welfare and the rise of standards of living is the key rationale behind economic integration. Many theorists in early integration studies had proclaimed that welfare will rise in the transition from a Free Trade Area to Customs Union and then to Common Market, both for consumers and producers. The early stages of European integration were associated with the development of international trade and its promotion that was expected to act as a major growth driver. As the European states have moved further in their integration, they have decided to share the common currency and start an economic union as well.

However, recently they have realized that a monetary union alone is not the only precondition to resolve economic problems and bring growth and stability. This realisation came only after significant events took place in chain: the 2009 global crisis, the speculation against the common currency, the flying away of financial and human capital from crisis-hit countries, most notably Greece, the rise of a strong sentiment of euroscepticism in dissatisfied European societies and the recent democratic choice of “Brexit”.

The 2009 crisis was essentially a debt and BOP crisis. As debtor countries were unable to borrow funds, creditor countries had soon realized the necessity to lend them and implement bail-out programmes to avoid the collapse of Eurozone (Frieden and Walters, 2017). If each state had its own currency, deficit countries could have tackled a strong BOP imbalance through exchange-rate devaluation as an external adjustment, combined with structural reforms and austerity as internal adjustments. On the other hand, surplus countries would have employed exchange-rate appreciation or run inflation and promote reforms aiming to boost demand (see Frieden and Walters, 2017). But for member-states sharing a common currency, external-rate adjustment is not the best possible choice for all, and only an internal devaluation process in debtor countries with structural reforms was considered feasible, to allow reducing unit labour costs and raising competitiveness. This is despite the side-effects of such policy, which are unemployment, lower wages, asset price deflation and recession (Frieden and Walters, 2017). The expectations from such a policy and its side-effects are that it will bring divergence of economies, at least in the short-run. Debtor countries can either repay debts in full, by applying restrictive domestic fiscal policies (through raising tax rates and cutting tax expenditures) that would face the cost of higher unemployment and reduced economic activity or seek debt restructuring, which could lead to agreements sharing the debt burden (Frieden and Walters, 2017).

The adoption of the common currency without few significant elements needed in place for the banking, fiscal and political unification has caused several economic problems that were intensified after the outburst of the recent financial crisis. Significant aspects at the monetary unification stage were not given ample thought and consideration, such as putting earlier in place macroeconomic stabilizers. The absence of these aspects has revealed a considerable policy vacuum at the Eurozone, EU and national level, putting in motion the reflexes of European governance.

The 2009 crisis in Greece and its management have revealed several gaps in policies needed to promote the common EMU edifice. To fill in these policy gaps, many institutional and policy changes have taken place at the Eurozone and

the EU, and several EMU components were established, suggested to lead to a Banking, Fiscal and a Common Markets Union. Such policies have surrounded the operation of the monetary union, aiming to support its efficacy and the capacity of Eurozone states to take the right decisions about their economies (Ikonomidou, 2020).

In particular fiscal policies have become tighter, because their relaxing for a long period was considered a major cause of the crisis in Greece, and elsewhere in the southern periphery. In Greece for example, the relaxing of fiscal policy has started since the country has joined the EC in 1981, and continued until the outburst of the crisis, with only few exceptions (see Ikonomidou, 2018 for an analysis of the extended range of domestic causes of the Greek crisis). As for the common monetary policy, it took some time before significant policy action and amendments take place.

Common monetary and fiscal decisions taken by Eurozone partners were rather unpleasant for the Greek society, whose economic reform was requested to be applied through consecutive memoranda of understanding. A part of the Greek society was agitated at the beginning of the Greek crisis, throughout the negotiations held with Troika for the policy action requested and the application of these memoranda of understanding, opening the prospect for Greece to exit the Eurozone. The crisis has unveiled that there was neither an insolvency procedure for bankrupt states in operation nor an exit procedure for states to abandon the monetary union, return at an earlier integration stage or even exit the Union as a whole (see Ikonomidou, 2018).

The almost simultaneous debates held in EU policy circles and media on the prospect of Greece and the UK to exit either the Eurozone or the Union as a whole (even if these were not similar cases) have influenced the latter on its final decision to exit the EU and the Common Market, where it participated. Based on the marginal democratic decision for the exit of the UK from the EU, one could argue that the prospect of “Grexit”, a serious problem that concerned the core of the most advanced integration stage reached in the EU, acted as a “sparkle” that brought the “fire” of Brexit. Fiscal austerity, economic insecurity and the Euro financial crisis after 2009 have all contributed in the rise of mistrust against European institutions that raised the percentage of votes for leaving the EU.

What was an internal problem to the most integrated space (the EMU), which strongly related to political and financial decisions about the common currency and the absence of an available range of policies in place, brought a historical choice that concerned a well-established integration stage -the Common Market- and affected both the most integrated and the whole common space. Although other reasons have influenced the choice to exit the EU, domestic at the UK (and

beyond the scope of the present analysis), one cannot neglect that such choice was made after a chain of events took place regarding the crisis at the Greek economy, and that UK citizens voting for Brexit were influenced by the strictness of solutions imposed on Greece at the time, and the management of the Greek crisis by its Eurozone partners. The vote for Brexit took place at a quite critical moment of the European integration process: at the aftermath of a global crisis and precisely when several views were expressed that the most advanced form of integration at the unification edifice was at the verge of its collapse, due to its incompleteness or the lack of awareness for its completeness. One might argue that Brexit is a biased historical decision.

3. Few points from macroeconomic theory that contribute in explaining the crisis in Greece and the Eurozone

Several authors have raised their voice to explain the defects of the Eurozone and discuss its necessary adjustment (see for example the proliferate work by De Grauwe, in his consecutive publications: De Grauwe (2013); De Grauwe and Heens (1993); De Grauwe and Ji (2014); De Grauwe and Ji (2015); De Grauwe and Vanhaverbeke (1991)). The critic has also emphasised the effectiveness of monetary policy, which was a major problem and primary motive behind the decision for setting-up a banking Union.

From a theoretical perspective, the Keynesian IS-LM analysis reminds that such effectiveness in monetary policy associates not only to ECB decisions but also to the position, association and steepness of IS and LM curves, for each state (as most textbooks on macroeconomics would argue, e.g. Abel et al., 2010). During a crisis, money supply reduces, shifting LM to the left (see in Figure 1A). Applied restrictive fiscal policies, through cutting expenditure and raising taxes, reduce the rising pressure upon interest rates, shifting the IS curve to the left, and consequently limiting the aggregate demand and lowering interest rates. An ECB policy that raises money supply could help to lower interest rates and bring income at similar, initial levels (see Figures 1A and 1B). On the other hand, if fiscal tightening is reduced, aggregate demand shall rise.

Figures 1A and 1B: A simplified reminder of the IS-LM framework at the currency zone

Figure 1A

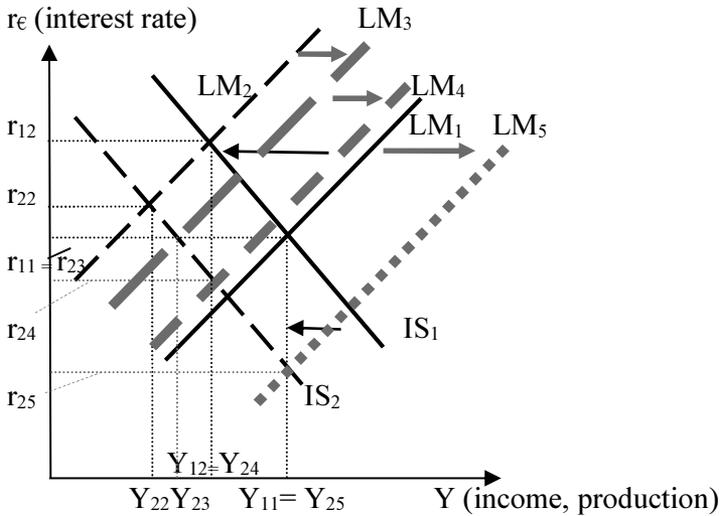
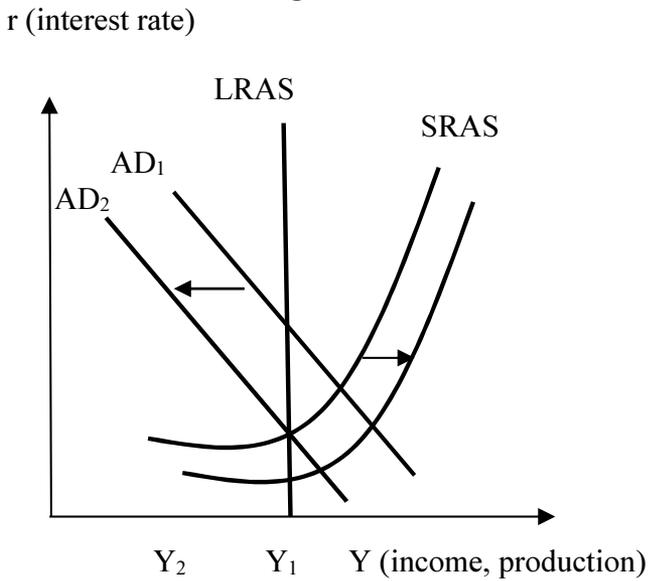

Figure 1B

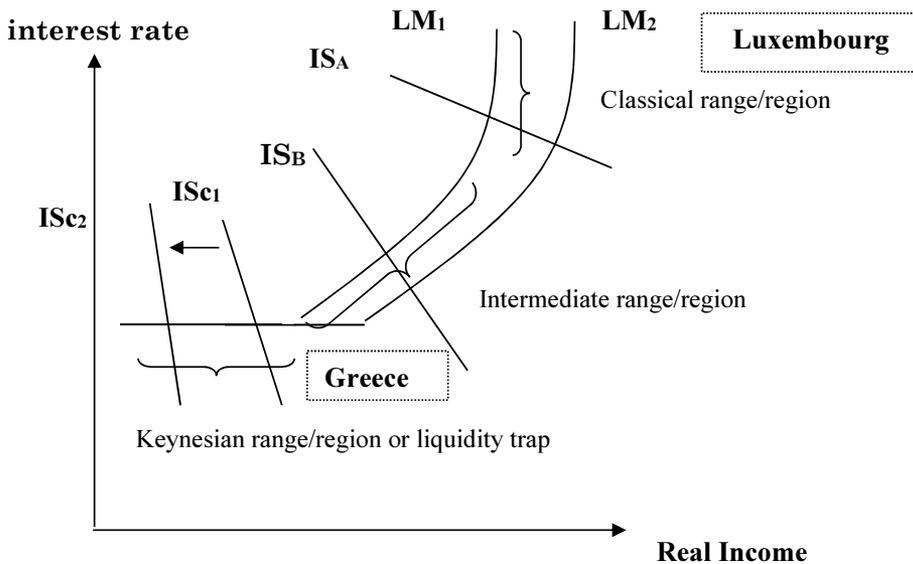

Note: Description of Figures 1A and 1B

Following a crisis, the money flows away from weaker member-states of the currency zone, and the LM curve turns to the left depicted with a shift from LM1 to LM2 (Figure 1A). To cope with the rise of interest rates across these states (and the rise of their spreads), restrictive fiscal policies and tax raising is applied on them, leading to a shift of the IS curve to the left, from IS1 to IS2 (Figure 1A). Measures to enhance money supply will start taking place progressively in the currency zone, as interest rates have to remain stable and low. The rise of income -and consequently wealth- becomes a matter of common concern at the common currency, whose success relies on the efficacy of the transmission mechanism. The first increase of money supply, illustrated in Figure 1A by a shift from LM2 to LM3, brings interest rates back at initial levels, at $r_{23} = r_{11}$, while the second increase, from LM3 to LM4, even lower, at r_{24} , raising income at levels found before the application of restrictive fiscal policies. Continuing on this direction, the central bank can increase money supply more, raising income and lowering interest rates even further. Overall, shifting the LM curve from LM1 to LM5, brings back income at pro-crisis levels, at $Y_{25} = Y_{11}$. However, consecutive money supply increases risk hitting the lower-zero bound of interest rates.

Figure 1B explains that a post-crisis fall in aggregate demand (due to a shift of both IS and LM curves to the left), depicted with an AD shift to the left (from AD_1 to AD_2) can be followed by an increase in aggregate demand, if policies raising money supply are applied (shifting the LM curve to the right). Such result can also be reached by applying a common supply- side policy for the currency zone that causes a shift of AS curve to the right.

Figure 2: Luxembourg versus Greece, an IS-LM analysis

Note: Greece and Luxembourg stand in two opposite regions, the Keynesian and the classical, respectively. In Luxembourg, income shall rise after money supply increases. The scope of fiscal expansion is limited, if meaningful at all. In Greece, the scope of money supply increases

is harmful, because it pushes the economy deeper inside the liquidity trap (if LM rises from LM1 to LM2). On the contrary, policies aiming at fiscal expansion can move the economy out of the liquidity trap. Fiscal tightening (from ISc1 to ISc2) has put the economy deeper in the -Keynesian- liquidity trap. The two states have contradictory interests and since policies pursued by ECB may harm one of them, supply-side policies should be employed along with fiscal and monetary policies, to resolve problems in Greece, as long as they don't put a threat for the economy of Luxembourg and can be used by Luxembourg to profit from new benefits and income revenues.

A critical point to consider is the steepness of IS and LM curves that influences the outcome of policies. Assume the following hypothetical example to compare two separate states inside the common monetary space. Using an IS-LM analysis for a currency union, a common LM curve can be extracted, since money supply is created by the ECB only and money demand is the added sum of individual money demand schedules, for each state. Assume that at the individual level of the state, states have different IS curves, since some are wealthier than other. We can illustrate exemplary cases of separate IS curves and focus on two opposite cases of states, Greece and Luxembourg, with the latter being much wealthier than the former (Figure 2).

After the crisis erupted, capital was transferred outside Greece as an immediate effect of the crisis, thereby limiting significantly money supply in the Greek economy. Assume these funds are all transferred at Luxembourg. The individual levels of money supply are not the same in the two countries, despite the presence of a common monetary policy. In terms of the common LM curve, Greece is more likely to be positioned to the left and Luxembourg to the right (Figure 2). Hence, each state can be positioned at a specific LM region (a Keynesian, intermediate or even more advanced region), where another state is not. If Greece's individual IS curve is assumed to have lied initially at the intermediate range before the crisis, the imposed fiscal tightening would have shifted anyway the economy's IS curve towards the Keynesian range. Moreover, ECB policies to raise money supply (e.g. through quantitative easing), which may benefit other common currency states, are expected to shift the common LM curve to the right, pushing the Greek economy deeper in a (Keynesian) liquidity trap. Getting out of this liquidity trap is impossible by means of common monetary or common fiscal policies, if the latter are restrictive¹.

Turning fiscal policies to less restrictive at an economy like the Greek (e.g. by raising government expenditure and reducing the tax burden) could influence its growth outcome, provided that money supply remains more or less fixed. Such a policy is difficult to promote, due to the fiscal competition from other common currency partners, applying similar tax rates. Furthermore, raising money supply acts to the interest of states like Luxembourg. As Luxembourg lies at the

classical range, where money expansion is more effective in terms of growth and the effect of fiscal policies actually suspended, the prospect of limited value for this particular state. States lying at the intermediate region may accept adjusting their fiscal policy but the more they lose out of the monetary unification process, the more unwilling will be to give up fiscal privileges and “acquis”. The risk of losing macroeconomic stability at the currency zone makes the problem of a single state that lies at the liquidity trap significant for the rest of states.

The above IS-LM analysis is used to highlight that economies participating at the common currency may lie in different positions, the causes of the weakening of one of these economies may derive from the mix of common monetary and fiscal policies pursued inside a currency zone and that, given the contradiction of interest among member-states, the common way of policies is not to pursue the same type of policies across all states, unless they are all located at the same position of the common IS-LM region. States participating in the monetary union require different policy mixes (fiscal, monetary or supply-side, at least for one of these policies). Even if a one-size-fit approach is agreed, a special care should be given at least for extreme cases, because -among other reasons- they represent a potential threat to macroeconomic stability. Of course, such estimation is subject to the effectiveness of the transmission mechanism (strengthened after the place in motion of the Banking Union). In the case of states like Greece, whose GDP had significantly shrunk after the crisis, the principal way to overcome this common currency problem, without affecting ECB’s policy to keep interest rates low or raise money supply is by applying common currency supply-side policies in Greece (or in other similar cases).

Importantly, the above diagrams emphasize that common supply-side policies can become useful for the most extreme cases of less advanced states, and are a more secure way to allow them getting out of the liquidity trap, given the contradictory interests formed among states. Such an analysis is indicative and subject to the transmission mechanism, its efficacy, the operation of international trade and the economic, financial and monetary ties formed among the economies².

With this analysis in mind, it is expected that states will diverge and benefits from the common currency will not be equally shared. The analysis that follows investigates such a prospect.

4. Economic development results out of the European integration (1971-2015)

In Table 1 the levels of GDP per head are provided for the EU-15 OECD countries-members and other selected OECD member-states, measured in constant purchasing power parities, at the beginning of each decade (starting from 1971). Purchasing power parities are used because they take into account domestic prices and, as such, allow comparability across states that had different price levels, have received dissimilar pressure upon prices and have different standards of living. Thus, using constant purchasing power parities improves comparability across different inflationary environments, inside or outside the EU. Per capita GDP is also provided for a final year, 2015, and for the year each of the EU-15 states has joined the EC/EU. Each country's change is calculated for the whole period after 1971 and throughout the period of its membership (after 1971). Average annual change is calculated for the 1971-2015 period and the period of membership for each EU-15 state. Changes are also provided for the early period of Eurozone implementation (2001-2015), its first decade (2001-2011) and the first half of the last decade (2011-2015) that coincides with a greatest part of the crisis in Greece and the Eurozone. The choice of the final year allows studying the UK case, as it refers to the years of its full EC/EU membership before the referendum for leaving the EU. The Table comprises countries up to the EU-15 enlargement, since those countries joining with the following EU-25 enlargement had not been given sufficient membership time to assess their integration results. Twenty years since the 1995 enlargement and another twenty-four before 1995, are a sufficient period to assess the results of EU integration up to this enlargement. Historically, the year 1995 lies at the beginning of the replacement of a Common Market era by a Union era, when the second preparatory phase for the EMU has started. What is more, 12 out of the EU-15 members are founding members of the Eurozone, offering the best available period for assessing the results from their participation at this advanced degree of integration.

As opposed to GNI, GDP per head measures the final output of goods and services within a country's territory, by both residents and non-residents, irrespective of whether it is claimed from foreigners or domestic residents (Todaro and Smith, 2015). Thus, in common integrated spaces, such as the EU and its surrounding integrated area, where less advanced states are expected to suffer from greater human and capital resource flight towards the more advanced (rather than the opposite), GDP per capita can offer a better approximation for production differences and the minimum existing possible gaps between the

wealthier and less wealthy countries, in comparison to GNI per capita that is likely to exaggerate such gaps. Furthermore, in large and advanced states, where a large non-residential population is likely to play a significant role in the economy, GDP per head can reflect the best possible state of economic development in these countries than GNI per head.

The two out of the EU-15 states mostly benefiting from the EU integration process are Luxembourg and Ireland. Luxembourg has gained since 1971 almost \$61 thousands per head (in constant PPP units), while Ireland almost \$46 thousands since 1973 (within 42 years). Using the Irish case for comparative purposes is difficult, as it amended its GDP levels during the crisis. However, the annual change in both states is far better than that of Germany, Netherlands or Belgium (almost twice for Ireland and much more in the case of Luxembourg). Similarly, Sweden has remarkably improved by an annual change of \$1,508, during the 20 years of its EU membership, almost twice that of Finland, its Scandinavian partner and Eurozone's member. Sweden's average annual change is much greater during its membership period than during the whole period after 1971 (\$1,508 instead of \$685). This is also the case with Finland, where it is a little less than its double (\$555 as opposed to \$252). Clearly, the EU effect is high in these two states. The comparison to Norway, a third -but non-EU- Scandinavian state, whose GDP per head has reached almost \$59.3 thousands in 2015, brings in the ranking of these three states first the EU member-state, second the non-EU member-state and third the Eurozone state. The levels of Swedish GDP per head in 2015 were similar to those of the fourth Scandinavian state that has chosen to refrain from the Eurozone, Denmark. As if participating at the Eurozone does not bring the same welfare effect as choosing to refrain from it. One cannot ignore here a possible additional explanation that the Scandinavian welfare regime better contributes in improving per capita GDP distribution.

The 1995 enlargement towards the North (Sweden, Finland and Austria) is the most successful, if one compares the annual change of GDP per head during their membership and the full period studied. The first decade of Eurozone implementation (2001-2011) and the full period of Eurozone membership (2001-2015) are quite successful for these three states that comprise a non-Eurozone member.

Table 1: GDP per head and its change, PPP, \$, periods of membership and annually (PPP), reference year 2010, EU-15 and other OECD states

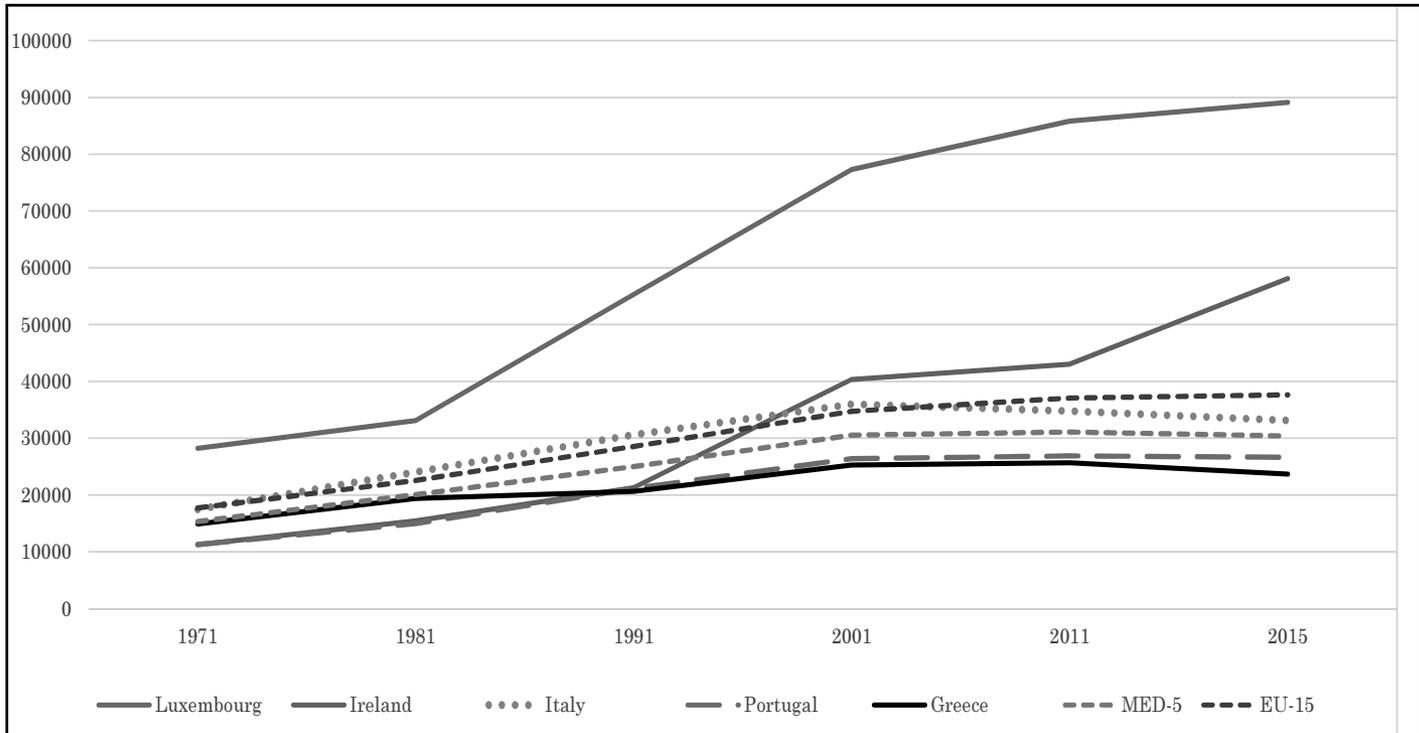
Country, EU joining group	1971	1981	1991	2001	2011	2015	1971-2015 Change	Entry year (No of years)	Average annual Change	2015-2001	2015-2011	2011-2001
Luxembourg - 6	28,237	33,091	55,323	77,327	85,845	89,147	60,909	60,909 (44)	1384/(1384)	11,820	3,302	8,518
Ireland - 9	11,275	15,468	21,266	40,350	43,043	58,117	46,842	45,932 (42)	1044/(1094)	17,767	15,074	2,693
Austria - 15	18,343	24,613	31,079	38,035	42,954	42,798	24,456	10,179 (20)	231/(509)	4,763	-156	4,919
Germany - 6	18,975	24,580	31,722	36,619	41,462	42,522	23,547	23,547 (44)	535/(535)	5,903	1,060	4,843
Netherlands - 6	21,923	26,249	31,945	41,423	45,117	45,419	23,496	23,496 (44)	534/(534)	3,996	302	3,694
Sweden - 15	21,230	24,964	29,471	36,222	42,456	44,138	22,908	30,155 (20)	685/(1508)	7,916	1,682	6,234
Finland - 15	15,779	21,742	26,345	34,778	39,626	37,973	22,194	11,094 (20)	252/(555)	3,195	-1,653	4,848
Belgium - 6	18,885	24,778	30,418	36,575	40,544	40,977	22,092	22,091 (44)	502/(502)	4,402	433	3,969
Denmark - 9	23,191	26,828	33,459	41,662	43,484	44,549	21,358	19 755 (42)	449/(470)	2,887	1,065	1,822
UK - 9	17,002	19,951	26,050	33,310	35,983	38,036	21,033	19,247 (42)	437/(458)	4,726	2,053	2,673
France - 6	18,591	24,069	29,147	34,534	36,626	36,928	18,337	18,337 (44)	417/(417)	2,394	302	2,092
Spain - 12	14,404	17,780	23,641	30,516	31,556	31,726	17,322	12,432 (29)	283/(429)	1,210	170	1,040
Italy - 6	17,504	24,092	30,608	36,004	34,818	33,180	15,676	15,676 (44)	356/(356)	-2,824	-1,638	-1,186
Portugal - 12	11,291	15,004	21,178	26,437	26,901	26,668	15,376	10,854 (29)	247/(374)	231	-233	464

Greece - 10	14,912	19,369	20,622	25,262	25,665	23,656	8,744	4,287 (34)	97/(126)	-1,606	-2,009	403
EU-15	17,733	22,564	28,570	34,749	37,077	37,660	19,928	-	453	2,911	583	2,328
EU-28	-	-	-	30,637	33,805	34,714	4,077	-	291	4,077	909	3,168
OECD - Total	16,721	21,015	26,385	32,309	35,788	37,572	20,851	-	474	5,263	1,784	3,479
Norway	22,411	32,526	40,924	54,929	57,804	59,274	36,863	-	838	4,345	1,470	2,875
Switzerland	35,577	38,787	44,031	48,004	53,295	53,860	18,283	-	416	5,856	565	5,291
Iceland	16,624	25,312	28,399	34,563	39,055	42,230	25,606	-	582	7,667	3,175	4,492
China	480	734	1,602	3,886	10,149	13,263	12,783	-	291	9,377	3,114	6,263
Costa Rica	-	-	7,808	9,944	13,155	14,544	6,736	-	281	4,600	1,389	3,211
USA	23,772	29,123	35,726	45,007	48,704	51,592	27,820	-	632	6,585	2,888	3,697
Japan	15,085	20,681	30,656	33,217	35,021	37,068	21,983	-	500	3,851	2,047	1,804
South Africa	-	-	9,572	9,811	12,043	12,182	2,610	-	109	2,371	139	2,232

Source: OECD database, GDP per head (expenditure approach), constant prices, constant PPPs, \$ 2010, reference year 2010. Data appear in Ikonou, 2018

Note: EU-15 states are ranked by their change for the whole 1971-2015 period. The “entry year” contains GDP per head at EU/EC entry year and the years of membership during the period (in parentheses), for EU states only. In “average annual change”, numbers without parentheses refer to the whole 1975-2015 period and numbers in parentheses to EU membership period. Missing data for EU28, Costa Rica & S. Africa. For South Africa, data missing for 2015 were replaced by 2014 data. Numbers close to country names refer to the group of countries joining the EU/EC/EEC (EEC-6, EC-9, EU-15 etc). Sweden, Denmark and the UK had not become Eurozone members at any point of the study period.

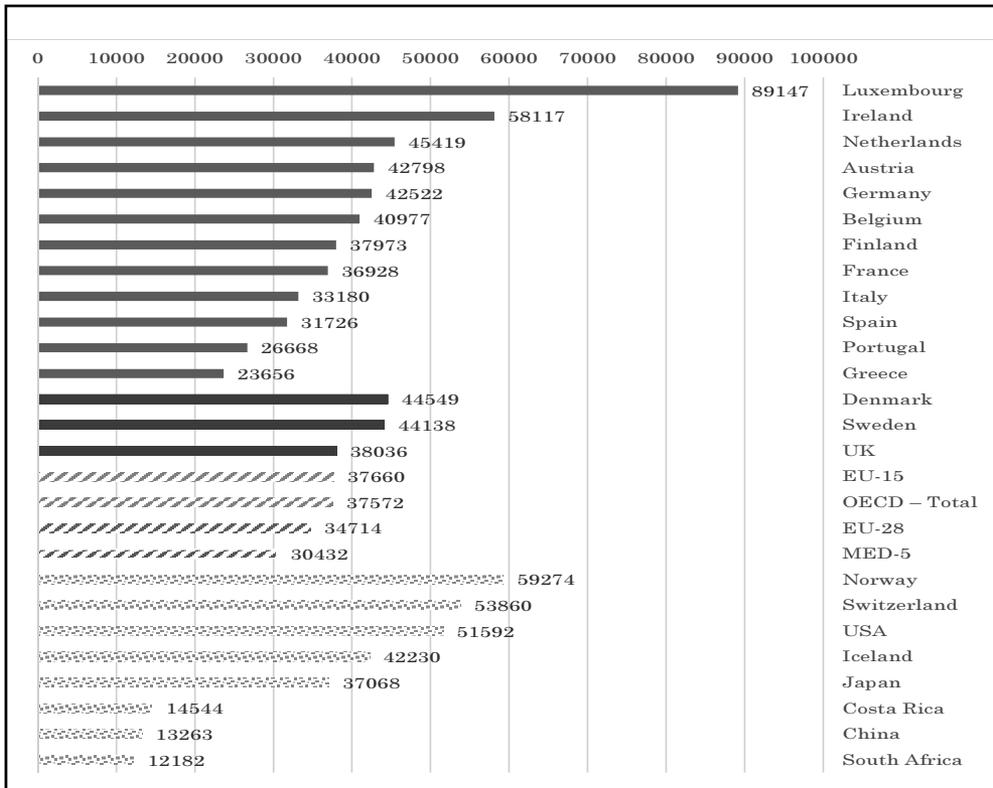
Figure 3: GDP per head, Constant PPP, \$, selected OECD countries, MED-5 and EU-15, 1971-2015

Source: OECD database, as provided in Table 1

Note: MED-5 is a composite index, calculated as the average for Greece, Italy, Portugal, Spain and France.

Figure 4: GDP per head, Constant PPPs, \$, selected OECD countries, 2015

Source: Table 1.

The southern EU partners on the contrary, namely Portugal, Spain, Italy and most notably Greece, are the four main states that have lost out of the integration process, in terms of annual change of GDP per head. Clearly, the integration of Southern Eurozone states has failed to deliver similar results with those towards the North. It is this contradiction with their northern partners that is the most worrying aspect, because the greatest amounts of funds have been historically transferred in southern EU, through the additional consecutive periods of application of EU Cohesion policy prior to the 1995 enlargement. One could suggest that such results reveal the lack of capacity of EU Cohesion policy to deliver long-term, sustainable growth in southern EU states, given their choice to further integrate by participating at the Eurozone. Or -even worse- the practical weakening of EU Cohesion Policy effects due to the application of common monetary policies, which appear to have harmed these Cohesion economies at the early Eurozone period. Ireland is an exception to this rule.

A more accurate conclusion though should take into account human capital migration from southern to northern EU states that takes place for better job prospects, especially after the Eurozone was put in operation. Even if dynamic aspects, such as labour and human capital mobility cannot be considered in the present analysis, Table 2 presents the percentage change in population from 2001 to 2015 in the EU-15 countries that it compared with the percentage change of their GDP per head (measured in constant PPPs, calculated from Table 1).

Table 2: Percentage population change vs percentage GDP per head change, selected OECD countries, 2001-2015

	% population change, 2001-2015	% GDP per head change, 2001 - 2015	GDP per head change (constant PPPs), 1971-2015
Luxembourg	28,9%	15,3%	60909
Ireland	21,5%	44,0%	46842
Austria	7,3%	12,5%	24456
Germany	0,2%	16,1%	23547
Netherlands	5,6%	9,6%	23496
Sweden	10,2%	21,9%	22908
Finland	5,6%	9,2%	22194
Belgium	9,6%	12,0%	22092
Denmark	6,1%	6,9%	21358
United Kingdom	10,1%	14,2%	21033
France	8,5%	6,9%	18337
Spain	13,8%	4,0%	17322
Italy	6,6%	-7,8%	15676
Portugal	0,0%	0,9%	15376
Greece	-0,4%	-6,4%	8744
EU-15	6,8%	8,4%	19928
Norway	15,0%	7,9%	36863
Switzerland	13,8%	12,2%	18283
Iceland	16,0%	22,2%	25606
Japan	0,2%	11,6%	21983
United States	12,5%	14,6%	27820

Source: Population is extracted from AMECO series. GDP per head (in Constant PPPs) is extracted from Table 1 (OECD database).

Note: Percentage changes are measured using as initial year 2001 (for both population and GDP per head). Last column reminds the ranking of GDP per head change for the full period studied.

Few points can be suggested based on Table 2. Firstly, Luxembourg and Ireland, the two Eurozone member-states with the highest levels of GDP per head and the highest change during the study period, have also the highest levels of percentage population change. Secondly, the two Eurozone member-states that have gained less in GDP per head have also zero (in the case of Portugal) or negative (in the case of Greece) population change in the early period of the implementation of the Eurozone (2001-2015). This Table unveils a rather inverse relationship between percentage population change and percentage change in GDP per head, for the 2001-2015 period. This point could reflect the operation of a detrimental mechanism, since states with higher GDP per head levels may also be recipients of domestic immigration influxes within the Eurozone and the EU, along with the rise of births in their territory, and states with lower GDP per head levels may be migration senders (mixed with illegal migration to their territory from places outside the EU).

Greece has gained only \$126 annually since 1981, its joining year, at least ten times less than Luxembourg (\$1384) or approximately Sweden (\$1094). Her annual change compares only to South Africa's (a state far from participating in advanced common integration efforts). Greece has gained only a little less than \$1,300 (a period when Luxembourg has gained a little more than \$22,000) within its first decade of EU membership, a little less than \$5,000 in the 1990s (when Luxembourg gained another \$22,000) and has remained almost stagnant during the 2000s. What Greece has managed to achieve within a period of 34 years of membership (from 1981 to 2015) was a rise of its GDP per head by only \$4287. In 2015 it appears to return back in GDP per head levels found before the year joining the Eurozone, and is a notable case of the most significantly disconnected partner from the integration process. A marginal rise of GDP per head during the 1980's and 2000's is mixed with increases by almost \$5,000 GDP per head in the 1970s and 1990s. Clearly, this country forms an opposite end from Luxembourg (see also Figure 3). Since 1971, a divergence process takes place against its Eurozone partners that develop faster than Greece in GDP per head terms.

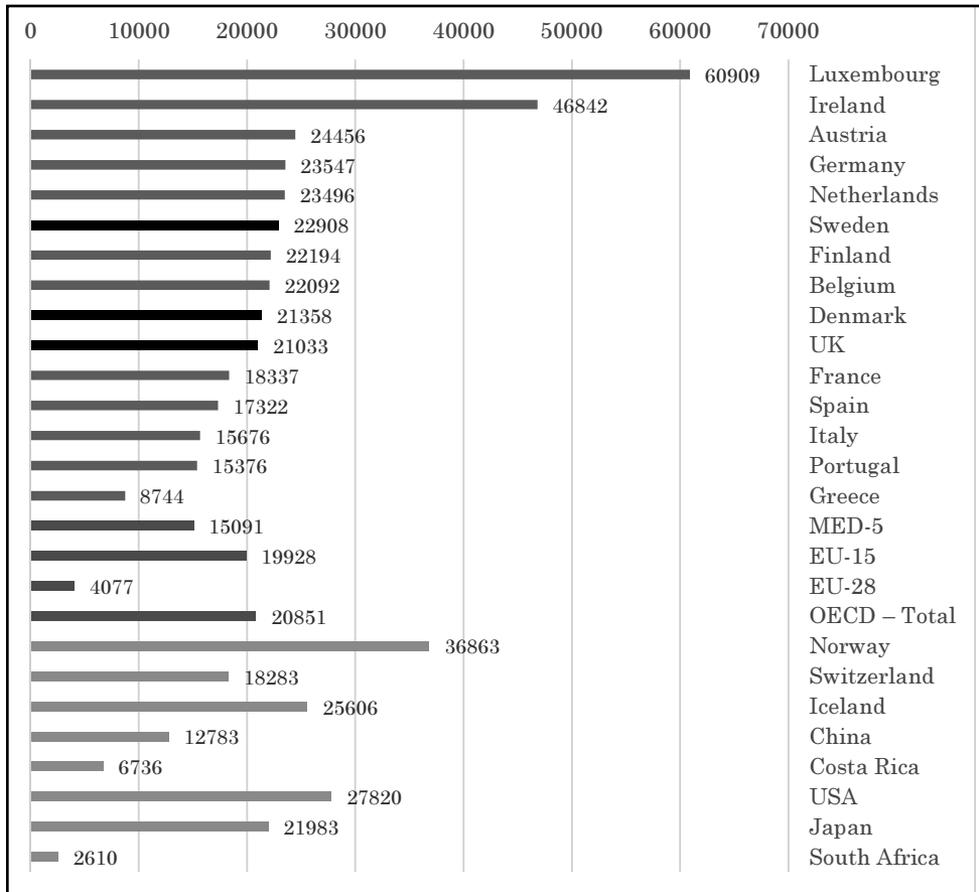
These per head figures deteriorate for Greece, in the event that emigration of several hundreds of thousands of domestic unemployed Greeks and illegal immigration towards Greece are taken into account. Based on Table 2, it is worth underlining that not only Greece's GDP per head has fallen for 2001 - 2015 but also that official population has shrunk during the same period. Hence, one could argue with certainty that Greece's GDP was distributed at even less people during this period and, as such, the problem is even larger than what appears to be. Overall, the results for Greece based on Tables 1 and 2 indicate that not only there has been no convergence with the rest of EU-15 states during the years of

its membership but, as opposed to this, a process of divergence takes place. This finding is quite significant and contradicts several of the findings from regional economic studies that compare the Greek to the rest of the European regions, provided over the last two decades. Perhaps one should remember here the operation of Myrdal's detrimental mechanism, still after many decades of EU membership and active common policies applied in Greece.

Greece and Italy are the two states mostly deteriorating ever since the Eurozone was placed in operation (2001-2015) (see Table 1). But while Greece's population shrinks, Italy's population rises by 6.6% (Table 2). Portugal, Spain and to some extent France too, appear to be the cases of states that have gained only but a limited rise in their GDP per head ever since the launch of the common currency (Table 1). Portugal is the most significant case among these three because of its zero population change in comparison to a significant rise for Spain (13.8%) and France (8.5%) for the 2001-2015 period (Table 2). The GDP per head change of Cohesion-4 states and France fell below EU-15 average, over the 45-years period studied. This is depicted with the use of an average index MED-5, in Figure 3. In other words, five member-states that had joined quite early the EC, having integrated more than the rest of EU economies and chosen in 2001 to continue a stage further in their integration efforts, are not finally winning out of their choices, especially in the 2001-2015 period and at least in GDP per head terms. It appears from Table 1 that in the early period of implementation of the Eurozone, the Northern and Central European (EU and non-EU) states have benefited much more than the Southern Eurozone states, whereas one might expect the opposite to take place for the older member-states. This is emphasized in the 2011-2015 period, when the crisis spreads across Eurozone (again with the exception of Luxembourg and Ireland).

The comparison of the 1971-2015 change for the EU-15 average and especially EU-28 average to OECD average, Japan or USA highlights a lower growth change of GDP per head at the common European economy and the EU-15 (see Figure 5). Only the two small in size states, Luxembourg and Ireland, perform better than USA in terms of GDP per head. The Southern Eurozone states have smaller change of GDP per head than Japan and, with the exception of France, even below that of the OECD-Total.

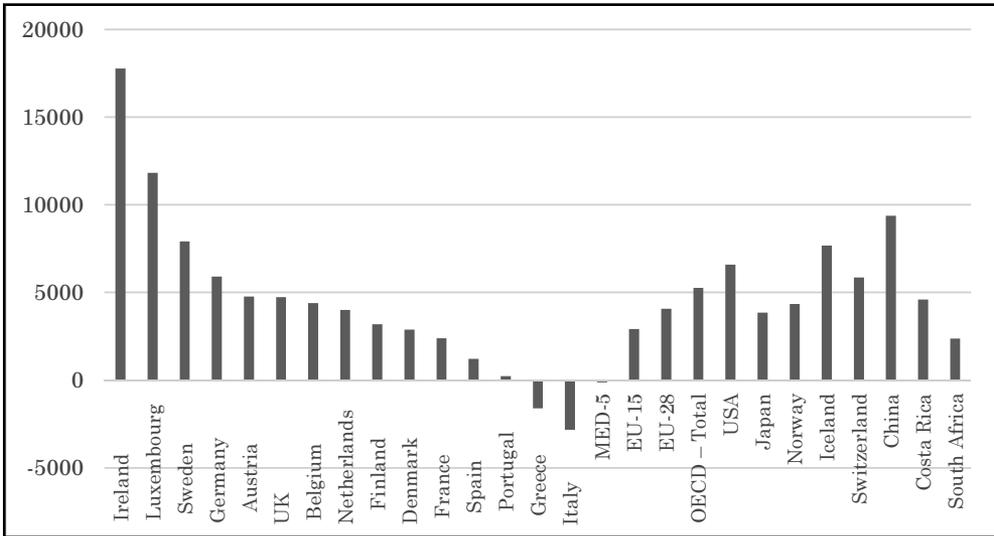
Figure 5: GDP per head change, Constant PPP, \$, selected OECD countries, 1971-2015

Source: Table 1

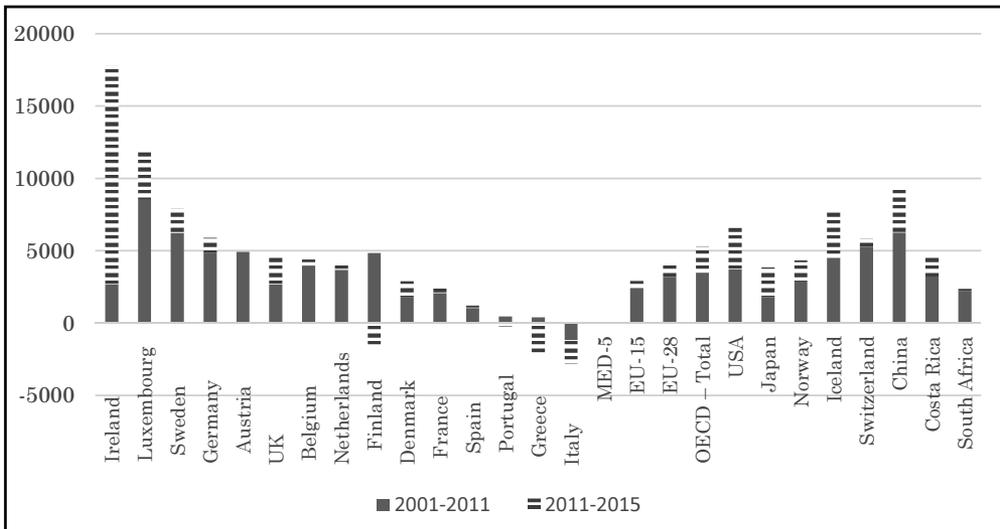
Furthermore, one can observe that the crisis has hit the Eurozone economies. From 2011 to 2015, the Eurozone states -with the notable exceptions of Luxembourg, Ireland and partially Germany- remained stagnant or even witnessed a fall in GDP per head (Figure 6). Portugal is found to have a negative change and Greece only a marginal positive. The wealthier Eurozone states in GDP per head terms (particularly Luxembourg and Ireland) and states with their own currency -EU-members or not- have managed to recover in the 2011-2015 period and to enhance their GDP per head (Table 1). Common monetary policy and currency independency have contributed to these results, especially if the cases of Denmark, Sweden, Norway and the UK are taken into consideration. Most EU-15 countries-members of the Eurozone had a 2011-2015 change well below the OECD average and far beyond that of Japan and USA (Figure 6).

Figure 6: GDP per head change, Constant PPP, \$, selected OECD countries, 2001-2015

Source: Table 1.

Figure 7: GDP per head change, Constant PPP, \$, selected OECD countries, 2001-2011 and 2011-2015

Source: Table 1

While Ireland is not a good case to study because of the amendment of its GDP during the crisis (where most of its change is coming from), Luxembourg is clearly benefiting after 2001 and the setting up of the common currency, along with Germany and Austria (Figure 7). Similarly, this is the case with Sweden and the UK (Figure 7).

The three larger in size states, France, Germany and the UK, which have worked substantially to prepare the unification process, its gradual building and significantly contributed in funding EU Cohesion, Common Agricultural Policy and other common policies, are not amongst those benefiting mostly in GDP per capita terms for the whole period studied (1971-2015). Notice for example the growing gap from 2001 to 2015, when France is compared to Sweden, in Table 1 and Figure 7. France's annual change for the 2011-2015 period³ has fallen well below its annual change for the whole period. Some of the explanations for such performance may be common, such as the currency policies and the rise of immigration and demographic pressure exercised on them. Others may differ per state, for instance the German unification may explain Germany's performance.

The UK in particular, a non-Eurozone member, has gained less than the other EU-6 countries since 1973, in annual terms (only France gained even less). It was outperformed by: i) Switzerland, a European state that has chosen to refrain from the EU and -similarly to the UK- has focused historically to promote financial services, ii) other non-EU states, such as Norway or Iceland that had managed to achieve better welfare results, while remaining EFTA members and enjoying the benefits of participation in the Single European market (that should have been mostly a privilege for the UK than for them), iii) all former EFTA members included in Table 1 (with the exception of Portugal), members of the EU/EC or not, iv) Ireland and Denmark, the other two countries that have joined the EC, in the same enlargement with the UK and, last but not least v) most EU states, members of OECD (Eurozone members or not) that had benefited more out of the integration process.

One could realize why the UK is the characteristic type of state considering exiting the EU: despite its pro-European choices, efforts and funds invested, it fails to compare successfully on GDP per capita terms against all other categories of states surrounding it. At the same time, the prospect to insert at a new stage of integration stage by joining the Eurozone is also of limited scope and potential success for the UK, because of the lack of success in Eurozone member-states, Eurozone's incompleteness and its aforementioned defects, which risk harming even further the large UK economy. Finally, as seen in Table 2, the UK receives strong demographic pressure after 2001. Clearly, the UK, a relative loser in comparison to other northern European states that had either joined the EU or not, is trapped in its historical decisions and choices.

5. Conclusions, discussion and final thoughts

The present analysis has unveiled two types of states incapable to follow even further this integration deepening process. Firstly, states like Greece that forms the case of a historical loser out of the unification process in GDP per head terms (measured in constant purchasing power parities), both relative and absolute. It has remained hard in this country to cross some growth and development barriers over the decades, despite its intense efforts to participate in all integration stages and its other sacrifices made. Despite what other studies might have acknowledged before the crisis, Greece has clearly diverged from the rest of economies up to 2015 and failed to benefit as much as the rest of EU countries out of the integration process. The comparison to other countries from all over the world that had followed individual development paths may not justify much of the Greece's development choice to join the European Community (EC) and participate in all consecutive integration stages. The missing aspects and components of the European unification process had not acted in favour of Greece's interests, despite the extent of common EU funds transferred to Greece via EU Cohesion policies that has been applied at its territory (see in Ikonomidou, 2018, for a more complete description of the structural policies applied in Greece and the domestic causes of the Greek crisis). What is more Greece's population has shrunk after the country has joined the Eurozone, due to human flight abroad, making its actual position even worse than it appears (Table 2). Comparative evidence from Table 1 could be used to excuse why the prospect for a Grexit has been suggested by various domestic interests, political forces and Eurosceptics in Greece.

Secondly, cases of most advanced states like the UK, whose choices and contribution in the past in promoting common integration and economic goals appear to have brought them limited benefits in GDP per capita terms, throughout the decades of its membership. These states are identified by comparison to other European states that have refrained from such choices and any obligation for contribution but substantially benefited from the unification process.

In a Union that espouses democratic values and is still learning out of this unique in history, man-made, and with mistakes integration process, if circumstantial reasons lead a country at a certain historical period to the harsh-but democratically taken decision- to limit its engagement to the unification path, then the right to disintegrate partially or fully has to be granted, by returning a stage back or exiting the Union respectively. This right could also act as an additional motive to join this Union for those states -such as former EFTA members- that had deliberately chosen to refrain from the unification process, while benefiting at the same time from economies of scale, trade expansion,

freedom of capital and labour, as well as numerous other economic and social spillovers of the EU integration process and benefits granted to them by the Union (for example the lack of imposition of same competition rules on their national monopolies that allow them to acquire firms in European states that cannot cope with intra-EU competition). Driven by its aim to diffuse the unification ideal across the continent and its tolerance for individual development choices, the EU has never envisaged seriously the prospect to follow an easier development path, by imposing hard-to-cross, protectionist barriers against European states that had never decided to join. However, such a prospect against the “free-riders” of the integration is not impossible to start taking place, especially after the recent global upsurge of protectionist policies and the post-crisis political and social unrest and turmoil taking place in several European states that is possible to turn to some form of pan-European nationalism.

While the EU-15 as well as the EU-28 average of GDP per head was increasing from 2001 to 2015 (in the early period of implementation of the Eurozone), two countries, Greece and Italy have seen their GDP per head levels deteriorating, Portugal has remained stagnant, while Spain (and then France) had only a limited increase. The Southern periphery of the Eurozone, composed of Greece, Italy, Portugal and, to some extent, Spain has benefited less in GDP per head terms out of the integration process. Furthermore, it was also found that from all EU-15 states, the Eurozone member-states did not perform as good as the non-members. The presence of some detrimental mechanism is likely to enhance due to the inefficacies in the early operation of the Eurozone.

The present research has not investigated the most recent EU enlargement towards Central and Eastern Europe and its implications. Though it is early for its assessment, it is worth acknowledging that common decisions about this particular enlargement have not acted equally to the benefit of existing member-states. The economies of some member-states have significantly profited in terms of trade and exploited the opportunities for their own industries that have been investing in Eastern economies. However, other less export-oriented economies suffered from the competition of low-priced, low-cost products from new member-states that have penetrated on equal terms in European markets (in agriculture, food, manufacturing or other industries). Such economies have witnessed the removal of their own products out of the European shelves, despite the substantial investments from European businesses -and indirectly from EU citizens- that have funded common EU policies to make these products more competitive. Trade divergence had not been mutually beneficial for all old EU member-states.

To overcome current problems and cope with existing challenges, the Eurozone member-states, aided by EU authorities, are currently building

various institutions, improvising new policies and organizing various, hitherto neglected, aspects of the unification process, such as the Banking, Fiscal and Capital Markets Union. The breadth and energy of this institutional and policy-building process reminds of the period that has culminated in the formation of EEC; it is hard to find another parallel if compared to earlier unification periods. Such major amendments and additions to the common edifice should be based on the sound logic of economic theory. When common currency policies focus on the macroeconomic consensus, the most advanced states are expected to benefit more from raising money supply (while disengaging from restrictive common fiscal policy is not useful for them), while the less advanced can profit from raising expenditure and limiting restrictive fiscal policy in the short-run. Long-term austerity and fiscal restriction in those economies like the Greek (as a way to face its extended domestic borrowing) may have a limited success and result in harming the common economy, since the former has suffered from two consecutive financial crises, substantial shrinking, macroeconomic imbalances and the entering in a (Keynesian) liquidity trap.

In such cases, organizing and promoting the application of common production and supply-side policies could become a valid development path to follow. These policies could be of common character, scope and interest (for the currency zone and even more broadly), possibly leading to what could be termed as a *common production union*, a common policy currently missing from the EU policy agenda. Instead of investing in factories and production in non-EU states, the Eurozone partners could decide to offer incentives for allocating sufficient investments in places diverging the most, where unit labour costs have already improved due to the application of a variety of reforms in their labour markets; in places as such, high added-value products can be manufactured in existing or infant industries, for the common EU benefit and use, bringing stabilizing effects for the common economy and turning such policy to an actual cornerstone for the unification process.

One could listen behind the doors that had shut with Brexit, the sound of a bell that tolls for Europe as a whole. This first separatist move came from a nation-state that has worked hard to promote European unionization, whose economy has been trapped, in many respects. Unable to integrate further by joining the monetary union, it has not delivered the appropriate economic growth and development results that would fulfill the expectations of its citizens over the decades of its own integration choices. The dilemmas posed for the UK economy, its difficult position before the vote for Brexit, the specific pressure exercised upon it (for example through enhanced immigration from English-speaking Europeans and non-European after the discrete fall of most barriers in

the movement inside the EU that was never acknowledged by the EU as a unique problem), could make the rest of European states willing to offer the UK another opportunity to rejoin the EU, in the near future. Besides, the permanent loss of membership is not a path compatible with the common future of EU nations that would lead the EU at a new, successful stage of integration.

The EU nation-states should better emulate and participate in the common family of nation-states on equal terms, within a spirit of co-operation and competition. Instead of pursuing a model of rivalry among national economies and national businesses, more association and collaboration among EU interests is needed. Large-scale investments through common supply-side policies, organizing long-lasting European projects and the coalition of European businesses is needed to forge European interests and unite the Europeans further. Such common currency projects should relate to the future of the EU, the needs of European markets and those of Greece and other Southern economies. For example, in Greece they could relate to the promotion of aerospace engineering and industry, offering the construction of specific types of airplanes, such as hydroplanes that are now promoted in domestic flights or new type of airplanes such as silent aircrafts, and the development of whole new industries that would reduce the cyclical activity of the Greek economy and its strong dependence on tourism, such as on-line work or 3D printing. The launch of new products and new materials, with peculiar qualities, already tested and produced in scientific laboratories is another direction to follow. Similarly, the investigation and exploration of physical geographical spaces and their uses, the use of new geographical technology (such as G.I.S. or other applications) and its introduction both in production and in the protection of ecosystems and natural resources could help taking a path at the Greek economy towards a more eco-friendly, sustainable model of growth that would manage to protect natural resources from climate change and explore their use, preserve human and historical geographies, and create new jobs and entrepreneurial opportunities.

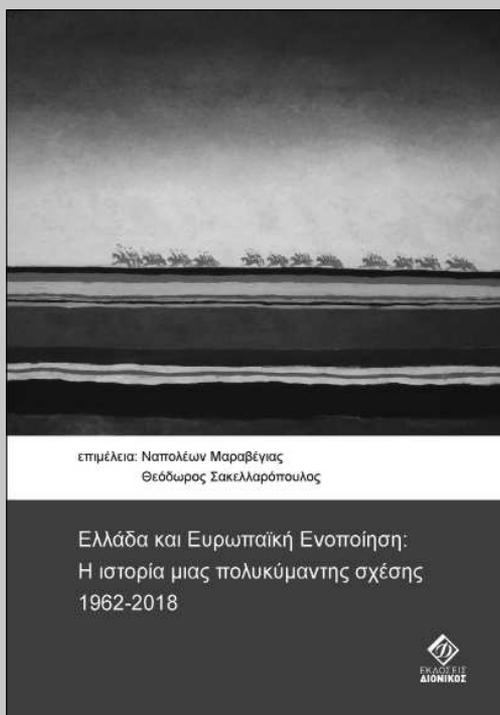
At the aftermath of two consecutive crises, instead of pushing towards further monetary and fiscal unification, substantial new solutions have to be provided in those states suffering mostly from the inefficacy of past monetary and current fiscal restrictive policy that have acted against their convergence. Since economic development has been acknowledged to arrive in stages in less advanced states (in Rostowian or other stages), a new development stage has to be advanced in such states, which will inaugurate a new era for the European unification, provided that their administration can cope with it.

Notes

1. A debate can be held whether Greece, a part of the Eurozone is or was found at a liquidity trap and what kind of liquidity trap, based on more contemporary views in economic theory.
2. It is worth noting that the IS-LM model has received strong critic and was relatively recently left behind in most macroeconomic analyses. This is despite its value and use for decades in analysing policies, which has contributed at a great expansion of wealth, income and money both in domestic environments and globally and helped to reduce macroeconomic imbalances.
3. This figure is found if the 2011-2015 change for France is divided by the number of years.

Bibliographical References

- Abel, A.B., Bernanke, B.S. and Croushore, D. (2010) *Macroeconomics*, New Jersey: Prentice Hall.
- De Grauwe, P. (2013) 'Design Failures in the Eurozone: Can they be fixed?' LEQS Paper No 57/2103, February 2013, <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/LEQS%20Discussion%20Paper%20Series/LEQSPaper57.pdf>. Accessed 19th of December 2019.
- De Grauwe, P. and Heens, P. (1993) 'Real exchange rate variability in monetary unions', *Researches Economiques de Louvain*, 59(1-2), 105-117.
- De Grauwe, P. and Ji, Y. (2014) 'The Future of Eurozone', *The Manchester School*, 82, 15-34.
- De Grauwe, P. and Ji, Y. (2015) 'Correcting for the Eurozone Design Failures: The Role of the ECB', *Journal of European Integration*, 37(7), 739-754.
- De Grauwe, P. and Vanhaverbeke, W. (1991) Is Europe and optimum currency area? Evidence from Regional Data, In Masson, P.R., & Taylor, M.P. (Eds), *Policy Issues in the Operation of a Currency Union*, pp. 111-129, Cambridge: Cambridge University Press.
- Frieden, J. and Walter, S. (2017) 'Understanding the Political Economy of the Eurozone Crisis', *Annual Review of Political Science*, 20: 371-390.
- Ikonomou, C. (2018) *Funding the Greek Crisis: The European Union, Cohesion Policies and the Great Recession*, Cambridge, MA: Elsevier/Academic Press.
- Ikonomou, C. (2020) A New Integration Era in the EU: Theory, Assessment and Main Challenges, text uploaded at SSRN.
- Maraveyas, N. (Ed.) (2016) *European Union: Creation, Evolution and Prospects*, Athens: "Kritiki" Editions, in Greek.
- Maraveyas, N. and Katsikas, D. (2016) 'The Economics of European Integration', in Maraveyas, N. (Ed) *European Union: Creation, Evolution and Prospects*, p.p. 149-189, Athens: "Kritiki" Editions, in Greek.
- Todaro, M.P., and Smith, S.C. (2015) *Economic Development*, New York: Pearson.

**Ναπολέων Μαραβέλιας
Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος
-επιμέλεια-**

**Ελλάδα και Ευρωπαϊκή
Ενοποίηση:
*Η Ιστορία μιας Πολυκύμαντης Σχέσης
1962-2018***

**ISBN 978-960-6619-82-3
ΣΕΛΙΔΕΣ 384
ΔΙΑΣΤΑΣΗ 17 x 24**

Η υπερ-πεντηκονταετής περίοδος σχέσεων της χώρας μας με την ΕΟΚ/Ε.Ε, που εκτείνεται από τη σύνδεση και τη Συμφωνία των Αθηνών το 1962 έως την εκδήλωση της κρίσης, την υπογραφή μνημονίων προσαρμογής και την ολοκλήρωσή τους τον Αύγουστο του 2018, αναδεικνύει κρίσιμα ερευνητικά ερωτήματα: Τι είδους επίδραση άσκησε η Ε.Ε. σε θεσμούς και δημόσιες πολιτικές της χώρας; Με ποιους μηχανισμούς μεταφέρθηκαν οι επιδράσεις και πόσο και πώς ενσωματώθηκαν σε εθνικό επίπεδο; Ποιες ευρωπαϊκές πολιτικές επέδρασαν περισσότερο στη χώρα μας και για ποιους λόγους; Πόσο ουσιαστική ή/και επιφανειακή ήταν η προσαρμογή σε διάφορα πεδία πολιτικής αλλά και σε ζητήματα νοοτροπιών και συμπεριφορών; Ποιο ήταν το τελικό αποτέλεσμα, θετικό ή αρνητικό, των επιρροών από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ε.Ε.; Δεκατέσσερις ειδικοί επιστήμονες σε επιμέρους τομείς, καθηγητές και ερευνητές, παλαιότεροι και νεότεροι, ένωσαν τις δυνάμεις τους για να απαντήσουν στα πιο πάνω ερωτήματα και να συμβάλουν στη διερεύνηση όσο το δυνατόν περισσότερων διαστάσεων των επιδράσεων που δέχτηκε η χώρα μας από τη συμμετοχή της στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση κατά την προαναφερόμενη περίοδο 1962-2018. Οι καταγραφές και οι αναλύσεις τους συνθέτουν την ιστορία της πολυκύμαντης σχέσης της χώρας μας με το ευρωπαϊκό μόρφωμα και συνεπώς ενδιαφέρουν, εκτός από τους φοιτητές, όλους όσους θέλουν να ασχοληθούν με τη μεταπολεμική ιστορία της Ελλάδας από τις αρχές της δεκαετίας του '60 μέχρι σήμερα.

Μεσογειακός πολιτιστικός και οικισμικός τουρισμός: εναλλακτικές μορφές ως διέξοδοι από την εποχικότητα και την ευαλωτότητα

Νίκος Βαγιονής, Ερευνητής Α' ΚΕΠΕ
(Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών)

Λίλα Λεοντίδου, Ομότιμη Καθηγήτρια ΣΑΕ ΕΑΠ
(Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου)

Περίληψη

Οι Μεσογειακές χώρες προσελκύουν πολλούς τύπους τουρισμού, ιδιαίτερα προσανατολισμένο στην απόλαυση του κλίματος, του ήλιου και της θάλασσας. Αυτές οι μαζικές ροές είναι εποχικές και ευάλωτες σε πολιτικές, περιβαλλοντικές και υγειονομικές κρίσεις και συγκυρίες, όπως φάνηκε πρόσφατα από τις απώλειες λόγω της πανδημίας του covid-19. Η έρευνα αυτή επικεντρώνεται στην Ελλάδα όπου οι αρνητικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού υπογραμμίζουν την ανάγκη για εναλλακτικές μορφές, με μεγαλύτερο χρονικό εύρος και ανθεκτική φύση. Μετά από μια σύντομη κριτική ανάλυση του πολεμικού τουρισμού ως παραδείγματος της μετάβασης ορισμένων τόπων από την ευαλωτότητα στην ανθεκτικότητα, επεκτεινόμαστε προς διάφορους εναλλακτικούς τύπους πολιτιστικού τουρισμού. Ο αστικός τουρισμός παίρνει τη μορφή των “city breaks” ή της επιδίωξης παγκοσμίων γεγονότων, όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες, ενισχύοντας τον ανταγωνισμό των πόλεων με διάφορες μεθόδους. Ερχόμαστε κατόπιν στον τουρισμό που προσελκύεται από τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο και τις θρησκευτικές τελετές και τόπους. Τέλος, αναλύουμε τον οικισμικό τουρισμό, που συνίσταται στην αγορά δεύτερης κατοικίας στις Μεσογειακές ακτές και νησιά από Βορειοευρωπαίους κυρίως. Αυτός ο μονιμότερος τύπος τουρισμού ή και μετανάστευσης δημιουργεί πυκνώση των ακτών, διεθνή από-αστικοποίηση και απάλυνση της εποχικότητας και των Ευρωπαϊκών χωρικών ανισοτήτων. Καταλήγουμε σε μια κριτική παρουσίαση των χωροταξικών πολιτικών, οι οποίες συνήθως προτάσσουν μεγάλες ιδιωτικές επενδύσεις, κι επομένως ενθαρρύνουν την επιχειρηματική επιθετικότητα αντί για την ανθεκτικότητα, την αειφορία και τα αντιδοτα στην εποχικότητα και την ευαλωτότητα. Αυτοί οι στόχοι αξίζει να επιδιωχθούν και προς αυτή την κατεύθυνση υποστηρίζουμε την ανάγκη ενίσχυσης εναλλακτικών μορφών τουρισμού όπως αυτές που αναλύθηκαν.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Μαζικός τουρισμός, αστικός ανταγωνισμός. Ολυμπιακοί αγώνες, λογοτεχνικός, κινηματογραφικός, θρησκευτικός, πολεμικός τουρισμός, οικισμικός τουρισμός, διεθνή από-αστικοποίηση, παγκοσμιοποίηση, καταναλωτισμός, πανδημία, εγκλεισμός, παράπλευρες απώλειες, αειφορία, ανθεκτικότητα, χωροταξικός σχεδιασμός.

Mediterranean Cultural and Residential Tourism: Alternative Forms Confronting Seasonality and Vulnerability

Nikos Vagionis, Senior Researcher,
Center of Planning and Economic Research (KEΠΕ).

Lila Leontidou, Professor Emerita, School of Humanities,
Hellenic Open University (EAII)

Abstract

Mediterranean countries attract many types of tourism, especially massive waves to enjoy the weather, the sun and the sea, flows that are seasonal and vulnerable to political, environmental and health circumstances, as evidenced recently with the collateral damage caused by the covid-19 pandemic. Our case study here is Greece, where negative impacts of mass tourism demand the introduction of certain alternative types of tourism with a wider time spread and a resilient nature. After a brief critical discussion of war and disaster tourism as an example of the transformation from vulnerability to resilience, we expand on other alternative types. The most usual type of cultural tourism is urban tourism as city breaks and/or followers of global events such as the Olympic Games. We then discuss tourism attracted by literature, cinema and religious ceremonies and places, and we finally focus on international residential tourism, which consists of second homes bought by Northerners on Mediterranean shores and islands. This more permanent type of tourism / migration results in littoralization, international counter-urbanization, and an evening-out of temporal peaks and European spatial inequalities. We end up with a critical discussion of recent planning policies, which usually prioritize major private investments and therefore encourage entrepreneurial aggressiveness rather than resilience, sustainability and antidotes to seasonality and vulnerability, and we support a focus on alternative types of tourism such as the above.

KEY-WORDS: Mass tourism, urban competition Olympic games, fiction, cinema, religious, war tourism, residential tourism, international counter-urbanization, littoralization, globalization, consumerism, pandemic, lockdown, collateral damage, sustainability, resilience, regional planning.

---

1. Μεταβολές του τουρισμού στη Μεσόγειο: ερευνητικά ερωτήματα

Οι χώρες που περιβρέχονται από τη Μεσόγειο, μια 'θάλασσα στο μέσον της γης' (Braudel 1977), συναποτελούσαν μια περιφέρεια, που τα αρχαία χρόνια ονομαζόταν 'Ευρώπη'. Όμως στη μακρά διάρκεια η θάλασσα μεταμορφώθηκε από γέφυρα επικοινωνίας μεταξύ πολιτισμών σε σύνορο, ενώ το κέντρο της 'Ευρώπης' μετατοπίστηκε προς τα βόρεια (Leontidou 2004, 2011). Εκεί παραμένει ως σήμερα, τόσο σε οικονομικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πολιτικής εξουσίας και υπερεθνικών κέντρων λήψεων αποφάσεων (Λονδίνο- Παρίσι- Βρυξέλλες- Βερολίνο). Η Μεσόγειος από ανθούσα εμπορική και πολιτιστική λεκάνη υποβαθμίστηκε σε υπανάπτυκτη οικονομικά περιφέρεια και μεταλλάχθηκε σε τουριστικό πάρκο της Ευρώπης.

Ήδη από την κλασική αρχαιότητα ταξιδιώτες, γεωγράφοι, μαθηματικοί αλλά και ευγενείς περιηγούνταν τη Μεσόγειο για να μελετήσουν πολιτισμούς, φυσικά φαινόμενα, να διαβάσουν, να διαλογιστούν, να συγγράψουν (Λεοντίδου 2011). Το ενδιαφέρον των σύγχρονων επισκεπτών αιχμαλωτίζεται τόσο από τους πολιτισμούς που αναπτύχθηκαν στην περιοχή ανά τις χιλιετίες (φοινικικός, αρχαιοελληνικός, αραβικός, ρωμαϊκός, καρθαγένιος, αιγυπτιακός, βυζαντινός, βλ. Apostolopoulos κ.ά. 2001, Leontidou & Martinotti 2014), όσο όμως και από το εύκρατο κλίμα και τα μοναδικά νησιωτικά και εξοχικά φυσικά και ανθρωπογενή τοπία, που έλκουν ως τόποι απόδρασης ή/και δευτέρης κατοικίας.

Σήμερα εμφανίζονται στις χώρες που περιβρέχονται από τη Μεσόγειο οι περισσότερες μορφές τουρισμού, είτε πολυδιάστατες ανά περιοχή, είτε αρκετά μονοδιάστατες: π.χ. στην Παλαιστίνη κυριαρχεί ο θρησκευτικός τουρισμός, στην Αίγυπτο ο αρχαιολογικός/ πολιτιστικός, ενώ στην Ελλάδα η μαζικότερη μορφή παραμένει η έλξη του ήλιου και της θάλασσας στις ακτές και τα νησιά, με έντονη εποχικότητα. Πάντοτε όμως αυτά, καθώς και το χαμηλό κόστος ζωής που έρχεται τρίτο στα πλεονεκτήματα που αναφέρουν οι επισκέπτες (Leontidou & Marmaras 2001), ωχριούν μπροστά στο ενδιαφέρον που δημιουργείται από την ποικιλομορφία του Μεσογειακού τοπίου, το ήπιο κλίμα, τη μακραίωνη ιστορία των οικισμών και του πολιτισμού, αλλά και την προσελασιμότητα για τους Ευρωπαίους και τουρίστες απ' όλο τον κόσμο. Ακόμα και σε μια εποχή εμπορευματοποίησης, καταναλωτισμού και υποχώρησης του πνεύματος της εξερεύνησης, σαν τη δική μας, οι γεωγραφικές φαντασίες των κατοίκων των μεγαλουπόλεων του βορρά εμπνέονται από ένα αντίδοτο εξοχικό, ή ακόμα και εξωτικό. Οι εικόνες για ειδυλλιακή ζωή στην ύπαιθρο περνούν από το φαντασιακό πεδίο (Williams 1973, Leontidou 1993) και διαφημίζονται σε αφίσες και τουριστικούς οδηγούς.

Ο ρόλος της Μεσογείου ως τουριστικού προορισμού ενισχύθηκε με τη μεταπολεμική ανάπτυξη των εισοδημάτων, των εργασιακών σχέσεων και των κατανα-

λωτικών προτύπων του Ευρωπαϊκού Βορρά στο κατώφλι του 20ου αιώνα και στη συνέχεια μαζικοποιήθηκε με την εμφάνιση των *tour operators* και την πυκνωση του δικτύου των αεροπορικών συνδέσεων (Apostolopoulos κ.ά. 2001). Στη συνέχεια οι διεθνείς αφίξεις επισκεπτών προς τη Μεσόγειο αναπτύχθηκαν ταχύτατα και ανταγωνίζονταν τα τουριστικά κέντρα της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης. Διαρκώς βέβαια αλλάζουν τα καταναλωτικά πρότυπα τόσο με την παγκοσμιοποίηση του μαζικού τουρισμού, όσο και γιατί διαταράσσονται παγκόσμιες ισορροπίες. Διαχρονικά διακυβεύεται η ειρήνη με επίκεντρο τη Μεσόγειο, πρώτα στα Βαλκάνια, τώρα στην Εγγύς και Μέση Ανατολή και στη Βόρεια Αφρική, και ακόμα πιο πρόσφατα ξεσπά η υγειονομική κρίση της πανδημίας του covid-19 και των συνακόλουθων μέτρων εγκλεισμού με πλείστες κοινωνικο-οικονομικές παράπλευρες απώλειες (Λεοντίδου 2020). Ανάμεσά τους προεξάρχει η ανάδειξη της ευαλωτότητας του μαζικού τουρισμού.

Διερευνάμε εδώ πιθανά αντιδοτα στην επικράτηση του μαζικού και εποχικού τουρισμού, ξεκινώντας από την υπόθεση ότι ο εναλλακτικός τουρισμός αποτελεί ένα δυναμικό τουριστικό προϊόν, που δίνει διεξόδους για το ξεπέρασμα της εποχικότητας και της ευαλωτότητας. Όσο γίνεται συνθετότερο το τουριστικό προϊόν, τόσο διασφαλίζει στην τουριστική 'βιομηχανία' μεγαλύτερο χρονικό εύρος, αλλά και μεγαλύτερη διείσδυση στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι. Επιλέγουμε εδώ να διερευνήσουμε τρεις τύπους πολιτιστικού τουρισμού - έναν κυρίαρχο και κάποιους μάλλον παραμελημένους - καθώς και το διεθνή «οικιστικό τουρισμό», ο οποίος συνίσταται στην αγορά κατοικιών και κτημάτων από κατοίκους του Βορρά στις Μεσογειακές ακτές και τα νησιά. Τα ερευνητικά μας ερωτήματα σχετίζονται με τις διαστάσεις τους και ιδίως τις συνέπειες και επιπτώσεις τους για τον περιφερειακό μετασχηματισμό, ιδιαίτερα της Νότιας Ευρώπης, και καταλήγουν σε μια κριτική προσέγγιση πολιτικών για τον τουρισμό που αμελούν ζητήματα αειφορίας και ανθεκτικότητας με την προσήλωση που επιδεικνύουν στους στόχους της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας.

2. Μαζικός τουρισμός, εποχικότητα και ευαλωτότητα

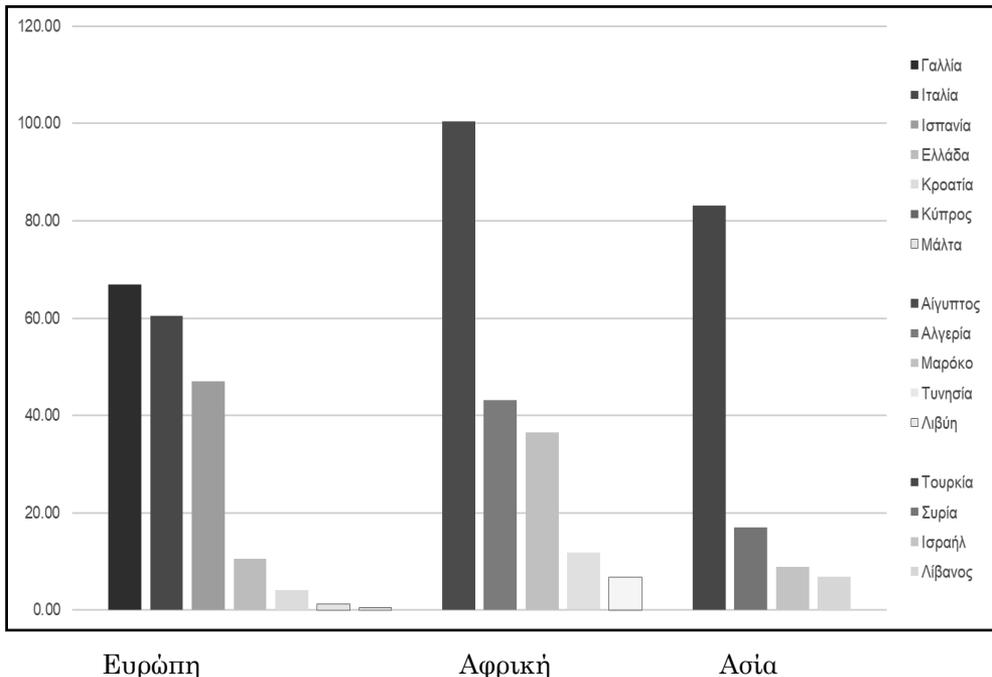
Οι χώρες που βρέχονται από τη Μεσόγειο είναι, κατά γεωγραφική σειρά, 7 Ευρωπαϊκές (Ισπανία, Γαλλία, Μάλτα, Ιταλία, Κροατία, Ελλάδα, Κύπρος), 4 Ασιατικές (Τουρκία, Συρία, Λίβανος, Ισραήλ) και 5 Αφρικανικές (Αίγυπτος, Λιβύη, Τυνησία, Αλγερία, Μαρόκο). Έχουν συνολικό πληθυσμό σήμερα (2020) πάνω από 505 εκατομμύρια (Πίνακας 1 και Διάγραμμα 1).

Πίνακας 1: Πληθυσμοί στη Μεσόγειο, 2019 (εκατομμύρια)

Χώρες Ευρώπης	Πληθυσμός	Αφρικής	Πληθυσμός	Ασίας	Πληθυσμός
Γαλλία	67.00	Αίγυπτος	100.39	Τουρκία	83.20
Ιταλία	60.55	Αλγερία	43.21	Συρία	17.00
Ισπανία	47.00	Μαρόκο	36.47	Ισραήλ	8.97
Ελλάδα	10.47	Τυνησία	11.78	Λίβανος	6.85
Κροατία	4.07	Λιβύη	6.78		
Κύπρος	1.21				
Μάλτα	0.49				
			Σύνολο :	505.44	

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Διάγραμμα 1: Πληθυσμοί (σε εκατομμύρια) τω χωρών που βρέχονται από τη Μεσόγειο. 2019

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Από τα στοιχεία παγκόσμιων διεθνών τουριστικών αφίξεων 1990-2018 που δίνονται στον Πίνακα 2 μπορούμε να δούμε ότι η Ευρώπη το 1990 δεχόταν 266 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις, ή το 57,6% του παγκόσμιου τουρισμού. Το ίδιο έτος

οι 7 μεσογειακές της χώρες δέχονταν 94 εκ. ή 20,5% αντίστοιχα. Μέχρι το 2018 οι ροές αυτές διαφοροποιήθηκαν σημαντικά. Η Ευρώπη εμφάνισε μέση ετήσια αύξηση 3,60% και έφτασε τα 716 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις ή 50,9% του παγκόσμιου τουρισμού. Στην ίδια περίοδο οι 7 μεσογειακές της χώρες εμφάνισαν μέση ετήσια αύξηση 3,85% και έφτασαν τα 270,4 εκ. το 2018, ή το 19,2% του παγκόσμιου τουρισμού, εντυπωσιακό μερίδιο για μια περιοχή με μόλις το 2,5% του παγκόσμιου πληθυσμού των 7.8 δισεκατομμυρίων (2020). Τα μεγέθη είναι ασύλληπτα για οποιαδήποτε άλλη ευρύτερη τουριστική περιοχή στον πλανήτη. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι οι αυξήσεις αναφέρονται σε μια αγορά με ήδη ανεπτυγμένη τουριστική βάση (Βαγιονής & Καφούρος 2007). Είναι επίσης αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, ενώ το 1990 οι 7 Μεσογειακές χώρες της Ευρώπης είχαν 94 εκ. αφίξεις, όσες και όλη η Αμερική (93 εκ.), το 2018 οι 7 είχαν 270 εκ. έναντι 216 της Αμερικής. Το ίδιο έτος ολόκληρη η Β. και Ν. Αμερική είχε 15,4% των παγκόσμιων διεθνών αφίξεων, πολύ λιγότερες από το 19,2% της ομάδας των 7 χωρών της Μεσογειακής Ευρώπης!

Πίνακας 2: Διεθνείς Αφίξεις τουριστών Παγκοσμίως, κατά περιοχή (εκατομμύρια)

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018	Μηβ 1990-2018	Μεσ.Ετήσ.Μη Παγκ %	1990	Παγκ % 2018
Παγκοσμίως	439	540	687	809	952	1197	1407	220.5%	4.25%	100.0%	100.0%
Ευρώπη	266	315	396	442	487	607	716	169.2%	3.60%	57.6%	50.9%
<i>Μεσογειακή Ευρώπη*</i>	94	103	141	158	175	244.1	270.4	187.7%	3.85%	20.5%	19.2%
Ασία / Ειρηνικός	56	82	110	155	208	285	348	521.4%	6.74%	16.0%	24.7%
Αμερική	93	109	128	133	150	194	216	132.3%	3.06%	18.6%	15.4%
Αφρική	15	20	28	37	50	54	68	353.3%	5.55%	4.1%	4.8%
Μέση Ανατολή	9.6	13.7	24.2	39	56	58	59	514.6%	6.70%	3.5%	4.2%
*Μεσογειακή Ευρώπη (7 χώρες): Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία, Κροατία, Ελλάδα, Κύπρος, Μάλτα											
Πηγή: World Tourism Organization (UNWTO), 2020											

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Ο Πίνακας 3 παρουσιάζει δεδομένα διεθνών τουριστικών αφίξεων για 14 χώρες της λεκάνης της μεσογείου, 7 ευρωπαϊκές, 4 αφρικανικές και 3 ασιατικές¹. Οι 14 αυτές χώρες το 2005 δέχονταν 245,5 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις επί συνόλου 809,1 εκ. παγκοσμίως, ένα εντυπωσιακό ποσοστό 30,3%. Μέχρι το 2018 οι μεσογειακές χώρες αύξαναν την τουριστική τους κίνηση με μέση ετήσια αύξηση 3,24% και έφτασαν τις 371,5 εκ. αφίξεις, έναντι 1407,4 εκ. παγκοσμίως, ή 26,4%.² Παρατηρούμε μια αυξητική μεν πορεία των μεσογειακών χωρών ως σύνολο, αλλά χαμηλότερη από το μέσο ρυθμό της παγκόσμιας αγοράς. Άλλες περιοχές του πλανήτη αύξαναν την τουριστική τους κίνηση πολύ ταχύτερα. Οι λόγοι είναι σύνθετοι και άπτονται της παγκοσμιοποίησης, της τεχνολογίας και βέβαια γεωπολιτικών εξελίξεων.

**Πίνακας 3: Διεθνείς Αφίξεις Τουριστών, 2005-2018
(εκατομμύρια)**

	2005	2010	2015	2018	Μηβ 2005-2018	Μεσ.Ετήσι.Μη%	Μεσογ Χωρ 200	% Μεσογ Χωρ 2018	% Κόσμου
Γαλλία	75.0	77.6	84.5	89.4	19%	1.36%	30.5%	24.1%	9.3%
Ισπανία	55.9	52.7	68.2	82.8	48%	3.07%	22.8%	22.3%	6.9%
Ιταλία	36.5	43.6	50.7	61.6	69%	4.11%	14.9%	16.6%	4.5%
Τουρκία	24.2	31.4	39.5	45.8	89%	5.03%	9.9%	12.3%	3.0%
Ελλάδα	14.8	15.0	23.6	30.1	103%	5.61%	6.0%	8.1%	1.8%
Κροατία	7.7	9.0	12.6	16.6	116%	6.09%	3.1%	4.5%	1.0%
Μαρόκο	5.8	9.3	10.2	12.3	112%	5.95%	2.4%	3.3%	0.7%
Αίγυπτος	8.6	14.7	9.3	11.3	31%	2.12%	3.5%	3.0%	1.1%
Τυνησία	6.4	7.8	5.4	8.3	30%	2.02%	2.6%	2.2%	0.8%
Ισραήλ	1.9	2.8	2.8	4.1	116%	6.09%	0.8%	1.1%	0.2%
Κύπρος	2.5	2.2	2.7	3.9	56%	3.48%	1.0%	1.0%	0.3%
Αλγερία	1.4	2.1	1.7	2.7	93%	5.18%	0.6%	0.7%	0.2%
Μάλτα	1.2	1.3	1.8	2.6	117%	6.13%	0.5%	0.7%	0.1%
Συρία	3.6	8.5	0.0	0.0	-100%	-	1.5%	0.0%	0.4%
Συν. 14 Μεσογ. Χώρ	245.5	278.0	313.0	371.5	51%	3.24%	100.0%	100.0%	30.3%

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Στην Ελλάδα οι διεθνείς τουριστικές αφίξεις διπλασιάστηκαν το 2005-2018. Ακριβέστερα, αυξήθηκαν κατά 103%, από 14,8 εκ. σε 30,1 εκ., με ένα μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης για την περίοδο 5,61%, μέγεθος τεράστιο, ιδίως καθόσον περιλαμβάνει και αρκετά χρόνια οικονομικής κρίσης και συρρίκνωσης των εθνικών οικονομιών, αλλά και παρολίγο πτώχευσης της ελληνικής οικονομίας. Επομένως η διεθνής τουριστική ζήτηση δεν επηρεάζεται αρνητικά από τις αντίξοες εσωτερικές οικονομικές συνθήκες, συχνά μάλιστα συμβαίνει το αντίθετο, κάτι που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι εμφανές και σε χώρες του τρίτου κόσμου.

Αντίθετα, η ευαλωτότητα πλήττει κυρίως χώρες με προβλήματα πολέμου, τρομοκρατίας ή αστάθειας. Αυτά έχουν τεράστιον αντίκτυπο στην τουριστική βιομηχανία. Παρατηρούμε μεγάλες διακυμάνσεις, όπως μετά την 'Αραβική Άνοιξη' στην Αίγυπτο με 8,6 - 14,7 - 9,3 - 11,3 εκ. αφίξεις το 2005 - 2010 - 2015 - 2018, στην Αλγερία με 1,4 - 2,1 - 1,7 - 2,7 εκ. αντίστοιχα. Στη Συρία οι 3,6 εκ. αφίξεις το 2005 αυξήθηκαν σε 8,5 εκ. το 2010 ενώ επήλθε πλήρης κατάρρευση με τον πόλεμο μέχρι και σήμερα (Πίνακας 3). Και στην Ελλάδα οι συνέπειες της συνεχιζόμενης 'προσφυγικής κρίσης' είναι αρνητικές και απρόβλεπτες. Δυστυχώς λείπουν τέτοια λεπτομερή και γεωγραφικά εξειδικευμένα στοιχεία για τη φετινή χρονιά της πανδημίας, που ο τουρισμός κυριολεκτικά καταστράφηκε, με εντελώς απρόβλεπτες τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες προοπτικές.³

Όσο για τις διεθνείς τουριστικές εισπράξεις, που αναλύονται στον Πίνακα 4, το 2005 οι 14 χώρες της Μεσογείου σημείωσαν εισπράξεις \$193,5 δισ. από το διε-

θνή τουρισμό επί συνόλου 707,7 δισ. παγκοσμίως, έχοντας μερίδιο 27,3%. Μέχρι το 2018 οι μεσογειακές χώρες αύξαναν τις εισπράξεις τους με μέση ετήσια αύξηση 3,02% και έφτασαν τα \$284,7 δισ., έναντι 1461,6 δισ. παγκοσμίως, δηλαδή μερίδιο 19,5%. Μείωσαν όμως το μερίδιό τους στις παγκόσμιες εισπράξεις κατά το ένα τρίτο. Γίνεται εμφανής μια μεταβολή των ποιοτικών χαρακτηριστικών προς την προσφορά χαμηλής αξίας μαζικού τουριστικού προϊόντος, αν και όχι με την ίδια ένταση σε όλες τις Μεσογειακές χώρες.

Πίνακας 4: Διεθνείς Τουριστικές εισπράξεις 2005-2018 (δισεκ. USD)

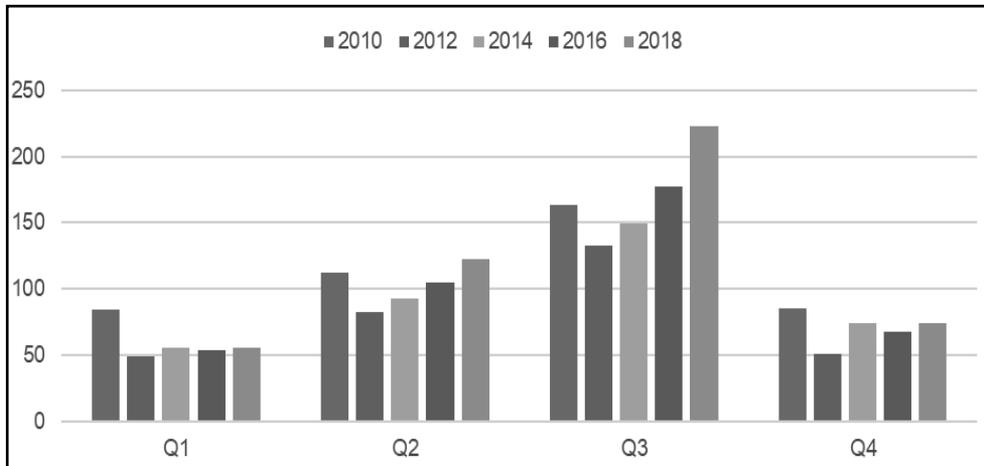
	2005	2010	2015	2018	Μπβ 2005-2018	Μεσ. Ετήσι. Μπβ	% Μεσογ Χωρ 2005	% Μεσογ Χωρ 2018	% Κόσμου 2005	% Κόσμου 2018
Ισπανία	52.2	58.8	62.5	81.5	56%	3.49%	27.0%	28.6%	7.4%	5.6%
Γαλλία	44.0	57.1	58.3	65.5	49%	3.11%	22.7%	23.0%	6.2%	4.5%
Ιταλία	35.4	38.8	39.4	49.3	39%	2.58%	19.3%	17.3%	5.0%	3.4%
Τουρκία	19.2	22.6	26.6	25.2	31%	2.11%	9.9%	8.9%	2.7%	1.7%
Ελλάδα	13.3	12.7	15.7	17.3	30%	2.04%	6.9%	6.1%	1.9%	1.2%
Κροατία	7.4	8.1	8.8	11.8	59%	3.65%	3.8%	4.1%	1.0%	0.8%
Αίγυπτος	6.9	12.5	6.1	11.6	68%	4.08%	3.6%	4.1%	1.0%	0.8%
Μαρόκο	4.6	6.7	6.3	7.8	70%	4.15%	2.4%	2.7%	0.6%	0.5%
Ισραήλ	3.2	4.9	5.9	7.2	125%	6.44%	1.7%	2.5%	0.5%	0.5%
Κύπρος	2.3	2.1	2.5	3.5	52%	3.28%	1.2%	1.2%	0.3%	0.2%
Μάλτα	0.8	1.1	1.4	1.9	138%	6.88%	0.4%	0.7%	0.1%	0.1%
Τυνησία	2.1	2.6	1.4	1.7	-19%	-1.61%	1.1%	0.6%	0.3%	0.1%
Αλγερία	0.2	0.2	0.3	0.4	100%	5.48%	0.1%	0.1%	0.0%	0.0%
Συρία	1.9	6.2	0.0	0.0	-100%	-	1.0%	0.0%	0.3%	0.0%
Συν.14 Μεσογ. Χωρ	193.5	234.4	235.2	284.7	47%	3.02%	100.0%	100.0%	27.3%	19.5%
Σύνολο Κόσμου	707.7	980.3	1227.9	1461.6	107%	5.74%	-	-	100.0%	100.0%

Κατάταξη βάσει δεδομένων έτους 2018

Πηγή: UNWTO (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Δυο φαινόμενα που συνοδεύουν την προσφορά μαζικοποιημένου και χαμηλότερης αξίας (και ποιότητας) τουριστικού προϊόντος είναι η χωρική πόλωση, ιδιαίτερα έντονη στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (Leontidou 1991) και η ευαλωτότητα: ένα προϊόν που στοχεύει απλά στην ευχαρίστηση, χωρίς δέσιμο με ειδικά ενδιαφέροντα και επιδιώξεις, αχρηστεύεται αμέσως μόλις παρουσιαστεί το οποιοδήποτε πρόβλημα. Ας προσθέσουμε και την έντονη εποχικότητα, που διέπει ιδίως τον τουρισμό των 4S,⁴ αλλά και τον θαλάσσιο τουρισμό σκαφών αναψυχής και λιγότερο τις κρουαζιέρες (Kradonellis 2001). Η εποχικότητα του ελληνικού τουρισμού είναι προφανής στο Διάγραμμα 2, που εστιάζει στα χρόνια της κρίσης (2010-2018), η οποία επέδρασε στις τουριστικές εισπράξεις και το τουριστικό προϊόν στην Ελλάδα. Το ότι ο δείκτης των εισπράξεων έμεινε καθηλωμένος κατά το πρώτο τρίμηνο (Q1) αλλά και το 4ο τρίμηνο <?> Τα “4S” στον τουρισμό: Sun, Sea, Sand, and Sex. νο (Q3) για όλα τα έτη της περιόδου, σημαίνει ότι οι εναλλακτικές μορφές που αντικαθιστούν τον εποχικό τουρισμό δεν μπόρεσαν να αυξήσουν την απόδοσή τους. Η όποια αύξηση, που ήταν σημαντική μετά το 2015, προήλθε από το μαζικό θερινό τουρισμό, με αποτέλεσμα τη μεγέθυνση της επισκεψιμότητας και την παράλληλη μείωση των εισπράξεων.

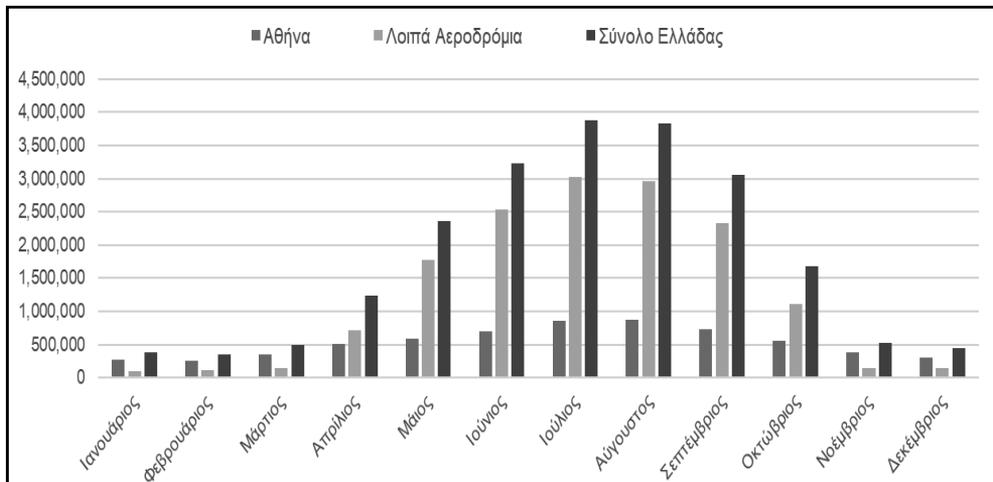
Διάγραμμα 2: Ελλάδα: Δείκτης Κύκλου Εργασιών Καταλύματος - Εστίασης Τρίμηνα, 2010-2018

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή (2019), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Το Διάγραμμα 3 μας δίνει ακόμα μια διάσταση της εποχικότητας. Οι διεθνείς αφίξεις στην Αθήνα παρουσιάζουν μειωμένη εποχικότητα, πράγμα που επιβεβαιώνεται και τη σχετική βιβλιογραφία για τον αστικό τουρισμό. Αντίθετα οι διεθνείς αφίξεις στα περιφερειακά αεροδρόμια, που ανάλογα με την περιοχή αφορούν σε μεγάλο ή και αποκλειστικό βαθμό το μαζικό τουρισμό των 4S, έχουν πολύ έντονη εποχικότητα. Τόσο έντονη μάλιστα, που συμπαρασύρουν και τα μεγέθη ολόκληρης της χώρας, όπως εμφανώς διακρίνεται στο διάγραμμα.

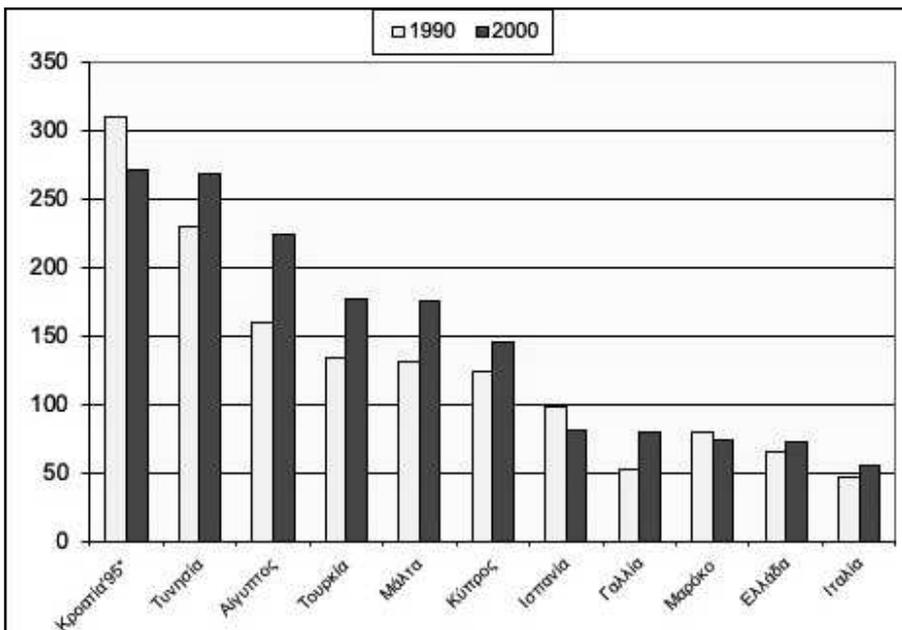
Διάγραμμα 3: Διεθνείς Αεροπορικές Αφίξεις 2019 μηνιαίως, κατά περιοχές

Πηγή: ΣΕΤΕ (2020), επεξεργασία από τους συγγραφείς.

Τα μέσα μεγέθη των ξενοδοχείων διαφοροποιούνται ανάλογα με τη χώρα και φανερώνουν το κυρίαρχο ή/ και επιδιωκόμενο είδος τουρισμού (Βαγιονής & Καφούρος 2007, βλ. Διάγραμμα 4). Στην Αίγυπτο το μέσο μέγεθος ξενοδοχείων είναι τριπλάσιο από το αντίστοιχο μέσο της Μεσογείου, και βαίνει αυξανόμενο, με κυρίαρχη την εγκατάσταση μεγάλων διεθνών ξενοδοχειακών αλυσίδων. Στην Τυνησία παρουσιάζεται επίσης ένα μεγάλο μέσο μέγεθος ξενοδοχείου της τάξης των 250 κλινών, επίσης με αυξητική τάση, που σημαίνει ότι δεν αναπτύσσεται ο ατομικός και οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Αντίθετα, στην Ισπανία το μέσο μέγεθος ξενοδοχείου βαίνει μειούμενο, καθώς προωθείται μια στροφή από το μαζικό τουρισμό σε νέες, ειδικότερες ή εναλλακτικές μορφές τουρισμού. Το ίδιο συμβαίνει και στην Κροατία, που -λόγω του σοσιαλιστικού τύπου ανάπτυξης- είχε το απόλυτα μεγαλύτερο μέσο μέγεθος ξενοδοχείων (310 κλίνες το 1995), η οποία μειώνει με γρήγορο ρυθμό το μέσο μέγεθος επεκτείνοντας την τουριστική προσφορά σε νέες πιο ευέλικτες και ελκυστικές μορφές. Στη Γαλλία το μέσο μέγεθος ξενοδοχείων είναι πολύ μικρό, περί τις 80 κλίνες, ενώ το δυναμικό των εναλλακτικών καταλυμάτων είναι το μεγαλύτερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα του κόσμου και ενισχύει το εύρος του τουριστικού προϊόντος. Η Ιταλία έχει το μικρότερο μέσο μέγεθος ξενοδοχείου, στις 56 κλίνες, και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα εναλλακτικά καταλύματα με τιμές πιο προσιτές από τις ξενοδοχειακές.

Διάγραμμα 4: Μέσος Αριθμός Κλινών ανά Ξενοδοχείο

Πηγή: Βαγιονής & Καφούρος 2007: 47.

Οι μορφές αυτές, που τη δεκαετία του 2000 άρχισαν να αναπτύσσονται και στην Ελλάδα, διευρύνουν το τουριστικό προϊόν κάθε χώρας με μεγαλύτερη σύνδεση με την τοπική κοινωνία (Βαγιονής & Καφούρος 2007). Πρόκειται εδώ για προάγγελο των βραχυχρόνιων μισθώσεων σε πλατφόρμας τύπου AirBnB και άλλες που εξαπλώθηκαν στη συνέχεια. Σε αυτά, όπως και στις προγενέστερες μορφές που αναφέραμε, ανέκυψαν προβλήματα φορολόγησης και προδιαγραφών, τα οποία σταδιακά ελέγχονται. Οι βραχυχρόνιες μισθώσεις φαίνεται να πλήττονται από τον covid-19 και ενδέχεται να υποχωρήσουν στο άμεσο μέλλον, σε όφελος της ενοικίασης για ολόκληρο το χρόνο.

Οι παγκοσμιοποιημένες επιλογές των μεγάλων ομίλων αντιστρατεύονται τόσο το παραμένον εισόδημα σε πολλούς τόπους, όσο και τη βιώσιμη ανάπτυξη, περισσότερο με βάση τους τρέχοντες οικονομικούς και στρατηγικούς τους σχεδιασμούς και λιγότερο βάσει των μελλοντικών δυνατοτήτων ή προοπτικών ανάπτυξης του τόπου υποδοχής. Ακόμα δυσμενέστερες είναι οι επιπτώσεις της εποχικότητας, που επιφέρει υψηλό ποσοστό σχολάζουσας δυναμικότητας κατά τους μη παραγωγικούς 6 μήνες. Αντίθετα, στην «υψηλή περίοδο» (high season) σημειώνεται δυσανάλογη καταπόνηση των υποδομών, υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων, στρέβλωση των παραγωγικών και κοινωνικών δομών και προσβολή του φυσικού περιβάλλοντος και του τοπίου.

Επιζητούνται επομένως, εδώ και πολλές δεκαετίες, εναλλακτικές μορφές τουρισμού που θα απαλύνουν την εποχικότητα στη Μεσόγειο. Από έρευνες της δεκαετίας του 1980 προβάλλεται ένα πρότυπο εναλλακτικό του μαζικού τουρισμού, δηλαδή του ήλιου-παραλίας ή των 3 ή 4S, ή και του τουρισμού των 4A.⁵ Αυτό που συνοπτικά ονομάστηκε “Εναλλακτικός Τουρισμός” (Κομίλης & Βαγιονής 1999) περιλαμβάνει τον πολιτιστικό, συνεδριακό/ επιστημονικό, αστικό, οικιστικό, ιατρικό, αθλητικό/ περιπέτειας, το θρησκευτικό τουρισμό κ.ά. Ορισμένες από αυτές τις μορφές θα μας απασχολήσουν εδώ. Μετά το 2011, προβάλλεται επίσης και ο “Συνειδητοποιημένος Τουρισμός”⁶ ως μια πιο ποιοτική βιομηχανία ελεύθερου χρόνου για αναψυχή και εξερεύνηση. Καμπάνιες σε φυλλάδια και ιστοσελίδες κατέκριναν το μαζικό τουρισμό και σε ορισμένους πυρήνες τόνιζαν τη ‘βιωσιμότητα’ ή ‘αειφορία’ και κάποιες περιβαλλοντικές ποιότητες που συχνά δεν υπήρχαν πια (Κομίλης & Βαγιονής 1999, Loukissas & Skayiannis 2001).

3. Πόλεμος, καταστροφές και τουρισμός: Από την ευαλωτότητα στην ανθεκτικότητα

Η Μεσόγειος ήταν και παραμένει επικίνδυνη ζώνη με πολλά τοπία καταστροφών, τα οποία μπορεί να πλήττουν τον τουρισμό πολύ σκληρά. Ολόκληρος ο κόσμος έχει πλέον πικρή πείρα από πλήγματα, όπως το χειρότερο της επιδημίας του κορωνοϊού από το Φεβρουάριο του 2020 μέχρι άδηλο ακόμα χρόνο. Ο τουρι-

ομός είναι μια ιδιαίτερα ευαίσθητη βιομηχανία που χρειάζεται την ελευθερία και την αποφυγή του κινδύνου για να αναπτυχθεί. Όμως σε αυτό το τμήμα θα διερευνήσουμε έναν ιδιόμορφο τύπο τουρισμού σε τοπία που ξεπέρασαν την ευαλωτότητα και δημιούργησαν ανθεκτικές πόλεις αξιοθέατες από τουρίστες που ενδιαφέρονται για την εξερεύνηση ιδιόμορφων τόπων.

Στα διαγράμματα και τους πίνακες που παρουσιάστηκαν πιο πάνω είδαμε μεγάλες διακυμάνσεις του τουρισμού στη Μεσόγειο. Από τη δεκαετία του 2010 η 'Αραβική Άνοιξη' δημιούργησε στην Αίγυπτο αλληπάλληλες δραματικές διακυμάνσεις, με μειώσεις 50% και αυξήσεις 100% στις τουριστικές εισπράξεις λόγω των διαφόρων τρομοκρατικών ενεργειών και της αστάθειας (βλ. Πίνακα 4). Οι πόλεμοι στη Συρία και τη Λιβύη, η αστάθεια κατά περιόδους στις λοιπές βορειοαφρικανικές χώρες, τα τρομοκρατικά χτυπήματα, το εντεινόμενο - και κατευθυνόμενο - μεταναστευτικό ρεύμα εξ ανατολών στα σύνορα της Ελλάδας, διαγράφουν απειλές στον τουρισμό της περιοχής. Όσο για τους Αγίους Τόπους, οι συγκρούσεις και ο αυξανόμενος φονταμενταλισμός δημιουργούν συνεχή διαταραχή των τουριστικών ρευμάτων. Στα δυτικά εξ άλλου, μετά το τρομοκρατικό χτύπημα στη Μαδρίτη το 2004 η Ισπανία είχε μειωμένο αριθμό αφίξεων για περισσότερο από μία πενταετία, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.

Όμως στο πλαίσιο αυτό διαγράφονται, παραδόξως, και νέες μορφές τουρισμού. Ο καινοφανής πολεμικός τουρισμός ανατρέπει όλους τους κανόνες, μια και η ειρήνη και η ασφάλεια είναι καθοριστικοί παράγοντες για τον τουρισμό. Στις εμπόλεμες περιοχές διαμορφώνεται μια στρατηγική αρνητικής δημοσιότητας. Όμως εδώ ανακύπτει μια αντίφαση. Με τη λήξη του πολέμου και υπό προϋποθέσεις εκδηλώνεται ενδιαφέρον για τόπους βασανισμένους, ιδίως όταν τα ΜΜΕ προβάλλουν τη βία, την εγκληματικότητα, την τρομοκρατία, τις φυσικές καταστροφές όπως σεισμούς, ηφαιστειακές εκρήξεις, αλλά και τις γεωπολιτικές τραγωδίες και τον πόλεμο. Αυτά δεν μπορούν να αποτραπούν και οι περιφέρειες που τα υφίστανται πρέπει να αναπτύξουν ανθεκτικότητα για να απαλύνουν τις αρνητικές συνέπειες προς όφελός τους.

Η ανθεκτικότητα (resilience) είναι ένας κάπως πρόσφατος όρος που προστέθηκε στη φρασεολογία του σχεδιασμού (Fainstein 2014). Ανθεκτική περιφέρεια είναι αυτή που προσαρμόζεται σε αναπότρεπτα συμβάντα που προκαλούν συστημική αλλαγή, χωρίς να τα αποτρέπει. Δεν μπορεί άλλωστε κανένας δημόσιος φορέας να τα αποτρέψει, αφού προκαλούνται από την αλληλεπίδραση πολλών ασυντόνιστων παραγόντων. Μόνο η προσαρμογή ή η αυθόρμητη δράση μπορεί να εξασφαλίσει την επιβίωση σε αυτές τις συνθήκες.

Μερικές πόλεις ορίζουν την ιδιαιτερότητά τους και την πολιτιστική τους κληρονομιά με βάση τον πόλεμο και τη βία. Οι τουρίστες επισκέπτονται τόπους και τοπία δυστυχίας, όπως το Άουσβιτς, τη Χιροσίμα, το τείχος του γκέτο στη Βαρσοβία, τα απομεινάρια του τείχους του Βερολίνου και το μνημείο για τους δολοφονημένους

Εβραίους της Ευρώπης -τεράστιο θρηνητικό γλυπτό σε κεντρικότατο σημείο του αστικού ιστού- αλλά και το Μουσείο του Τείχους του Βερολίνου (Mauermuseum) και την βομβαρδισμένη εκκλησία Keiser Wilhelm Gedächtniskirche (Memorial Church) στο κέντρο της πόλης, διαρκές αντιπολεμικό μνημείο.

Στη Νότια Αφρική, στο μουσείο Απαρτχάιντ του Σοβέτο, αποφυλακισμένοι οδηγοί τουριστών αναλαμβάνουν να κάνουν τις μνήμες του Απαρτχάιντ άμεσες και ορατές. Ο 21ος αιώνας ξεκίνησε με το τρομοκρατικό χτύπημα της 9ης Σεπτεμβρίου 2001 στις ΗΠΑ με παγκόσμιες επιπτώσεις, οπότε και ανέκυψε το Point Zero στη Νέα Υόρκη, όπου το σκάμμα της καταστροφής παρέμενε συμβολικό και επισκέψιμο μέχρι την ανοικοδόμηση της περιοχής. Ο οικολογικός οικισμός που χτίστηκε μετά τον τυφώνα Κατρίνα του 2005 στη Νέα Ορλεάνη, εν μέρει χρηματοδοτημένος από τον Brad Pitt, συνετέλεσε στην προσέλκυση τουριστικού ενδιαφέροντος στην πόλη, τόσο, όσο και οι δημόσιοι χώροι του καρναβαλιού Mardi Gras και οι γειτονιές της πόλης όπου γεννήθηκαν οι πιο σπουδαιότεροι μουσικοί της jazz.

Ανθεκτικότητα επέδειξαν διαχρονικά και Μεσογειακοί τόποι καταστροφής. Ευάλωτοι τόποι του παρελθόντος με μεγάλη επισκεψιμότητα αρχίζουν από την κατεστραμμένη αρχαία Πομπηία αλλά και από λιγότερο γνωστές βυθισμένες πολιτείες στην Τέλενδο της Καλύμνου, στην Κίμωλο, στην Επίδαυρο, που ήταν κάποτε τόποι ανθηροί και τώρα κείτονται ερειπωμένοι από φυσικές καταστροφές. Ας προσθέσουμε και ναυάγια, όπως της Ζακύνθου και της Αλοννήσου, το οποίο διαμορφώθηκε πρόσφατα σε υποβρύχιο μουσείο.

Τοπία δυστυχίας δημιουργούνται διαρκώς στην εμπόλεμη περιοχή γύρω από τη Μεσόγειο: στη Μέση Ανατολή, στα Βαλκάνια και στη Βόρεια Αφρική υπάρχουν πληθυσμοί που ακόμα και σήμερα βρίσκονται σε σύγκρουση. Στους πολέμους η παράδοση εξαλείφεται, η ιστορία ξαναγράφεται, τα μνημεία ανατινάζονται, οι δρόμοι αλλάζουν όνομα από τους κρατούντες. Η κοινωνία διαλύεται και δημιουργούνται οι προσφυγικές ροές της δυστυχίας από τη Λιβύη ως τη Συρία και πιο βόρεια.

Μετά τον πόλεμο όμως αναδύονται κάποια ανθεκτικά τοπία όπου καταφθάνουν επισκέπτες. Από τη δεκαετία του 1990 τα Βαλκάνια στο σύνολό τους προσφέρουν μνημεία αποστροφής και ενοχής αλλά και μια ζώσα παράδοση πολέμου και μίσους, η οποία αξιοποιείται στον πολεμικό τουρισμό συνδυάζοντας το εικονικό - τηλεοπτική δημοσιότητα - και το πραγματικό - ερειπωμένα τοπία - στο τουριστικό μάρκετινγκ. Στις πόλεις της πρώην Γιουγκοσλαβίας, που έχαναν επισκέπτες για πολύ καιρό, αναπτύχθηκε ο πολεμικός τουρισμός από την τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα. Το ερειπωμένο Σαράγιεβο καταγράφεται και στοιχειώνει το Βλέμμα του Οδυσσέα, την ταινία του Θόδωρου Αγγελόπουλου. Το Mostar, που έμεινε ερειπωμένο για 6 χρόνια, σταδιακά κινήθηκε προς τουριστική ανάπτυξη, όπου τα σουβενίρ και οι τουριστικοί οδηγοί προβάλλουν ιστορίες πολέμου. Μέχρι πρόσφατα μπορούσε κανείς να συλλέξει ακόμα και κάλυκες σφαιρών από την περιοχή της κατεστραμμένης Παλαι-

ας Γέφυρας Stari Most στον ποταμό Neretva, μέχρις ότου αυτή ανακατασκευάστηκε, άνοιξε στις 23.7.2004 και ανακηρύχθηκε ως μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς από την UNESCO.⁷ Ο υπόλοιπος οικισμός όμως δεν έχει συνέλθει από τις καταστροφές.

Σε αντιδιαστολή, το Dubronnik κινήθηκε ταχύτατα προς την ανακατασκευή του τοπίου του και την ανάδειξη της παράδοσής του, που ούτως ή άλλως πάντοτε αποτελούσε επίκεντρο του τουρισμού της Κροατίας.⁸ Η καστροπολιτεία έχει ανακηρυχθεί μνημείο παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς από την UNESCO και χρηματοδοτήθηκε πλουσιοπάροχα από διεθνείς φορείς για να ανακαινιστεί. Επιμένει όμως να προσανατολίζεται στην προβολή του πολέμου του 1990-95, που κατέστρεψε περισσότερο αυτό το τμήμα των Δαλματικών ακτών: ένας χάρτης των πολεμικών καταστροφών είναι αναρτημένος κοντά στο άνοιγμα της πύλης του τείχους της πόλης. Η σύγκριση του Dubronnik με το Mostar αναδεικνύει την απόσταση ανάμεσα σε τόπους που προστατεύονται από τις πολιτικές των διεθνών οργανισμών και σε άλλους, που παραμένουν εγκαταλειμμένοι στην τύχη τους.

Συναφής είναι και ο τουρισμός που προσελκύεται από τα πολεμικά μουσεία σε πολλές πόλεις (Παρίσι, Βιέννη, Μόσχα, Αθήνα) αλλά και από αξιοποιημένους και επισκέψιμους τόπους-μουσεία όπως τα War Cabinets του Λονδίνου. Λιγότερο διεθνές ενδιαφέρον εκδηλώνεται για τα οχυρά Ρούπελ στην Ελλάδα ή για τις καταρρέουσες πολυβολημένες προσφυγικές πολυκατοικίες στη λεωφόρο Αλεξάνδρας και στην Καισαριανή, που αποτελούν τοπόσημα από την περίοδο του εμφυλίου πολέμου στην Αθήνα.

Η Ελλάδα τώρα μετασηματίζεται σε έναν παράδοξο τουριστικό προορισμό, μετά τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης σε συνδυασμό με την προσφυγική κρίση. Το θέαμα της λιτότητας, των ταραχών και της φτώχειας στη χώρα πέρασε από τα ΜΜΕ σε αξιοθέατο στο αξιοκατάκρητο τουριστικό πακέτο που διαφήμιζε η εφημερίδα The Guardian στις 28.3.2018. Προτείνονταν περιοδείες σε πληγείσες περιοχές και προσφυγικούς καταυλισμούς και ξεναγήσεις σε φτωχογειτονιές.⁹ Ακολούθησε μαζικό τρολλάρισμα στην Ελλάδα, στο Facebook και άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης,¹⁰ με αποτέλεσμα την ακύρωση του πακέτου. Δεν είναι δυστυχώς αυτή η μόνη περίπτωση τουριστικοποίησης με νοοτροπία Οριενταλιστική (όπως ορίζεται από τον Said, 1978) ή κρυπτο-αποικιακή (Herzfeld 2002), όπου οι κρίσεις και τα προβλήματα μετατρέπονται σε τουριστικά εμπορεύσιμα αγαθά (commodities) και όπου καλούνται οι ευαίσθητοι φιλελεύθεροι Βόρειοι να 'βοηθήσουν'. Είναι πάντως ίσως αυτό το πιο απεχθές επεισόδιο, που δείχνει ότι ο καταστροφολογικός και πολεμικός τουρισμός και οι παραλλαγές του δεν ενδεικνύται να ενισχυθούν ως διέξοδοι για το ξεπέρασμα της ευαλωτότητας, γιατί πλήττουν την αξιοπρέπεια των λαών. Είναι οπωσδήποτε όμως αξιοσημείωτο να αναλογιστούμε, σε ποιο σημείο μπορεί να οδηγήσει η προσπάθεια των τουριστικών πρακτόρων και των τοπικών αρχών για ανθεκτικούς οικισμούς και τοπία, ακόμα και κόντρα σε κάθε δεοντολογία.

4. Μεσογειακός Πολιτιστικός Τουρισμός ως αντίδοτο στην εποχικότητα

Πολλά τοπία της Μεσογείου είχαν υποκύψει στον μαζικό τουρισμό όταν, από την εποχή της ρευστότητας (Αφουξενίδης κ.ά. 2019), και στο πλαίσιο της μετανεωτερικότητας, οι καταναλωτικές συνήθειες άρχισαν να αλλάζουν. Αναδείχθηκαν λοιπόν διάφορες μορφές εναλλακτικού τουρισμού, ειδικών ενδιαφερόντων, που πλήττονταν λιγότερο από εποχικότητα: περιηγητικός, θαλάσσιος (ιστιοπλοϊκός, αλιευτικός, θαλασσίων σπορ όπως σκι, κανώ, υποβρύχιων σπορ κ.ά.), ορεινός (ορειβασία, αναρρίχηση, σκι, κ.ά.), οικολογικός (φωτογραφικός, ορνιθολογικός, κ.ά.), συνεδριακός, αστικός, ταξιδιωτική εξερεύνηση, τουρισμός περιπέτειας (trekking, rafting, canyoning, σπορ 'αδρεναλίνης'), ποδηλατικός (cyclotourism), τουρισμός αναζωογόνησης και διαλογισμού, θρησκευτικός, κινηματογραφικός, κλπ. Στο χώρο της Μεσογειακής Ευρώπης εμφανίζονται οι περισσότερες από τις παραπάνω μορφές, σε διαφορετικούς βέβαια βαθμούς, εμπλουτίζοντας το τουριστικό προϊόν. Εδώ θα εξετάσουμε πρώτα τον αστικό τουρισμό, ο οποίος έχει την πιο μακρά ιστορία, με έμφαση βέβαια στην πόλη, τόσο ως δομημένο περιβάλλον όσο και ως πολιτιστική μητρόπολη μικρότερης ή μεγαλύτερης εμβέλειας. Έπειτα θα διερευνήσουμε μορφές τουρισμού που προκύπτουν από την κυριαρχία των ΜΜΕ, από τη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο, καθώς και το θρησκευτικό ή προσκυνηματικό τουρισμό, που είναι επίσης παλιός, αλλά αναζωογονείται στη Μεσόγειο.

4.1 Αστικός ανταγωνισμός: 'city breaks', 'mega events', 'place marketing'

Ο αστικός τουρισμός έχει μακρύ παρελθόν και τώρα, στη μετανεωτερική κοινωνία, προσελκύεται από την ιδιαιτερότητα της κάθε πόλης (Leontidou 1993). Ενισχύεται στην Ευρώπη αφενός με τα city breaks, δηλαδή μικρής διάρκειας (Σαββατοκύριακου) πολιτιστικό τουρισμό σε κομβικές πόλεις, και αφετέρου με τη μαζικότερη έκφρασή του σε διεθνείς διοργανώσεις και γεγονότα (mega-events). Δεν πλήττεται από την εποχικότητα άλλων μορφών τουρισμού: στην Ελλάδα, όπως είδαμε στο Διάγραμμα 3, η Αθήνα εμφανίζεται πολύ σταθερότερη από την ελληνική περιφέρεια σε αφίξεις τουριστών καθ' όλη τη διάρκεια του έτους.

Ήδη από τη δεκαετία του 1990 ο αστικός τουρισμός τροφοδοτείται και αποτελεί απόρροια του εντεινόμενου αστικού ανταγωνισμού, που δημιουργεί ο νεοφιλελευθερισμός: οι πόλεις επιζητούν την ορατότητα, έστω κι εφήμερη, μέσω της αστικής διαφήμισης.¹¹ Η μεταμοντέρνα λογική υιοθετείται στην αστική διακυβέρνηση, που προσανατολίζεται όλο και λιγότερο στο σχεδιασμό (planning) και όλο και περισσότερο στην πολεοδομική σύνθεση (urban design) ή ακόμα και στα έργα βιτρίνας, με στόχο το marketing του αστικού τοπίου (Leontidou 1993, Λεοντίδου 2006, 2011: 217-225). Επιδιώκεται επίσης η προσέλκυση του πλανητικού τουρισμού, ιδίως με

τη διεκδίκηση διεθνών διοργανώσεων και γεγονότων όπως οι ολυμπιακοί αγώνες. Έτσι οι πόλεις επιδιώκουν να επισύρουν την προσοχή των παγκοσμίων επενδυτών και χρηματοδοτών (Λεοντίδου 2006, Garcia 2019, Leontidou 2020). Η δημιουργία ελκυστικού περιβάλλοντος επιδιώκεται με διπλή στρατηγική: αφενός αξιοποίηση της παράδοσης της κάθε πόλης (όπου υπάρχουν και περιπτώσεις σκηνοθετημένης αυθεντικότητας, όπως το Pueblo Espanol στη Βαρκελώνη) και αφετέρου καινοτόμες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις, που καλλωπίζουν το αστικό τοπίο. Διεθνείς αρχιτέκτονες προσκαλούνται από ΟΤΑ, κυβερνήσεις ή επιχειρηματίες, να χτίσουν μεγαλοπρεπείς κατασκευές που αποτελούν τοπόσημα και τουριστικούς πόρους. Στην Αθήνα τα ολυμπιακά αρχιτεκτονήματα του Καταλανού Santiago Calatrava στέκουν ακόμα. Ενώ ελάχιστα από τα υπόλοιπα έργα αξιοποιήθηκαν μετά τη λήξη της Ολυμπιάδας του 2004, καταστράφηκε το κωπηλατοδρόμιο, το κέντρο κανώ-καγιακ, κατεδαφίστηκαν άλλα Ολυμπιακά κτίρια και παραμελήθηκαν πολλές αθλητικές εγκαταστάσεις (Kasimati & Vagionis 2012). Αυτός ο τύπος υπερκατανάλωσης και στη συνέχεια εγκατάλειψης έπληξε την Ελλάδα καθοριστικά, αφού περάσαμε από την Ολυμπιάδα στην κρίση (Kasimati & Vagionis 2017, Leontidou 2020).

Το τοπικό κράτος ή η μητροπολιτική κυβέρνηση στηρίζουν ή και δημιουργούν εταιρείες μικτής οικονομίας που παρεμβάλλονται μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού τομέα (Bailly κ.ά. 1996, Λεοντίδου 2006). Πολύ συχνά επίσης εκχωρείται η όλη ανάπτυξη σε ιδιωτικές εταιρείες. Στην Αθήνα μια τέτοια επιτυχημένη ανάπτυξη αποτελεί το συγκρότημα του Κέντρου Πολιτισμού Ιδρύματος Σταύρος Νάργχος (ΚΠΙΣΝ - SNFCC), με το επιβλητικό αρχιτεκτόνημα του Ιταλού διεθνούς αρχιτέκτονα Renzo Piano, που στεγάζει μεταξύ άλλων την Εθνική Βιβλιοθήκη και τη Λυρική Σκηνή. Η δωρεά του Ιδρύματος έδωσε μεγάλη ώθηση στον πολιτισμό και στον αστικό τουρισμό.

Άλλοτε όμως οι παρεμβάσεις ιδιωτών προκαλούν προβλήματα και προσβολές στο αστικό τοπίο. Μεταξύ των μεγάλων εκτάσεων που εκχωρήθηκαν και θα αναπτυχθούν από ιδιωτικούς ομίλους τώρα στην Αθήνα είναι ο χώρος του παλαιού αερολιμένα Ελληνικού. Σε μια τεράστια έκταση του παραλιακού μετώπου της πόλης και σε μεγάλο βάθος το τοπίο προσβάλλεται από τους ουρανοξύστες και το καζίνο της επιθετικής επιχειρηματικότητας που ανέλαβε να αναπτύξει την περιοχή καθ' υπέρβαση των όρων δόμησης που ισχύουν στην πόλη.¹² Κινητοποιήσεις και προσφυγές στα δικαστήρια για αυτή την παρέμβαση, καθώς και για το άλσος της Ακαδημίας Πλάτωνα, που διεκδικείται από επιχειρηματίες για ανέγερση mall, έχουν ξεσπάσει συχνά, αλλά οι ιδιώτες επενδυτές προχωρούν ακάθεκτοι. Εκτός από τους επιχειρηματίες και ο Δήμος Αθηναίων το 2020 αιφνιδίασε με το «Μεγάλο Περίπατο», χωρίς ξεκάθαρη στόχευση, αναστατώνοντας την καρδιά της πόλης με πρόσχημα τον κορωνοϊό προς χάριν μιας αμφιβόλου ποιότητας τουριστικοποίησης, που δεν προκύπτει από τα έως τώρα δεδομένα και ήδη εξανάγκασε το Δήμο στην πρώτη υπαναχώρηση.

Η διεθνοποίηση των αγορών κατοικίας έχει σημαντικές παρενέργειες για τους κατοίκους των πόλεων που τουριστικοποιούνται με άξονα τον εξευγενισμό (gentrification) αλλά και την «οικονομία διαμοιρασμού» και τις πλατφόρμες βραχυχρόνιας μίσθωσης τύπου AirBnB. Έχουν σημειωθεί μεγάλες κινητοποιήσεις διαμαρτυρίας, ιδιαίτερα στη Βαρκελώνη. Από την άλλη, ο εξευγενισμός προς χάριν του αστικού τουρισμού δημιουργεί πιέσεις στον τοπικό πληθυσμό από μια κακώς εννοούμενη προσπάθεια επιχειρηματιών και τοπικών αρχών να εξωραϊστούν τα αστικά τοπία για να γίνουν εμπορεύσιμα, να διαφημιστεί η ίδια η πόλη με γνώμονα το κέρδος, αντί να προσφέρεται στους κατοίκους καλύτερη ποιότητα ζωής (Craglia et al. 2004).

4.2 Λογοτεχνικός και κινηματογραφικός τουρισμός

Ο νέος «καταναλωτισμός» της κοινωνίας της πληροφορίας είναι γεμάτος ανιγμάτα. Ίσως δεν πρόκειται καν πάντα για καταναλωτισμό. Το τουριστικό βλέμμα (Urry 2002) δεν προσελκύεται και από την ευχαρίστηση ή τη μόρφωση; Τη νοσταλγία ή την προσμονή του μέλλοντος; Αναζητεί άραγε την αυθεντικότητα ή τον εκλεκτικισμό, ή μήπως ανταποκρίνεται στο δέλεαρ της σκηνοθετημένης αυθεντικότητας; Μαγνητίζεται από την πραγματικότητα ή την εικονική πραγματικότητα; Και τι είδους διαδρομές κατασκευάζει ένας επίδοξος τουρίστας στο σαλόνι του με τα βιβλία του, τη μουσική του, τις τηλεοπτικές εκπομπές, ή σε μια αίθουσα κινηματογράφου ή συναυλιών; Σε ποιο βαθμό προσελκύνονται επισκέπτες από την υλική πραγματικότητα και σε ποιο βαθμό από αναπαραστάσεις και simulacra (Baudrillard 1994); Επηρεάζουν οι διαφημίσεις; Ή μήπως επιδρούν τα γεγονότα στις ειδήσεις της TV, ή ο κινηματογράφος, οι εικαστικές τέχνες που αναπαριστούν τοπία (Pinch 2019), τα βιβλία;

Η λογοτεχνία έχει επηρεάσει το τουριστικό βλέμμα, ιδίως στο Βορρά, όπου ξεχωρίζει το Μουσείο Κάφκα στην Πράγα και πολλά Μουσεία Συγγραφέων στη Βρετανία, κυρίως του Εδιμβούργου στη Σκωτία και του Δουβλίνου στην Ιρλανδία. Στο Δουβλίνο μάλιστα ο λογοτεχνικός τουρισμός συναντά την ωραιότερη παραλλαγή του στη συγκινητική διαδρομή, βήμα-βήμα, στο δρόμο που οδηγεί τον επισκέπτη στους τόπους και στους ήρωες του μυθιστορήματος *Ulysses* του James Joyce. Έπειτα είναι και η Αγγλία, με πλήθη τουριστών να επισκέπτονται το Stratford-upon-Avon, γενέτειρα του William Shakespeare με το μουσείο στο σπίτι του, αλλά και το Globe Theatre του Λονδίνου, όπου ανέβαιναν και ανεβαίνουν παραστάσεις των έργων του.

Ο Βάρδος στέλνει τουρίστες ακόμα και στη Μεσόγειο, πρωτίστως στη Βερόνα του Ρωμαίου και της Ιουλιέττας, όπου δεσπόζει το μπαλκόνι της Ιουλιέττας στο παλάτι της και μουσείο. Το συγκρότημα συνέχεια πολιορκείται από πλήθη που στέλνουν επιστολές, γράφουν στους τοίχους και φωτογραφίζονται με το άγαλμα της Ιουλιέττας. Η Βενετία του Εμπόρου της Βενετίας και η Αλεξάνδρεια του Αντωνίου και της Κλεοπάτρας έχουν εμπνεύσει και πολλά άλλα έργα λογοτε-

χνικά, ποιητικά, κινηματογραφικά, συλλαμβάνοντας το τουριστικό βλέμμα. Άλλες πάλι Μεσογειακές πόλεις πήραν μυθικές διαστάσεις από τις τριλογίες του Laurence Durrell και του Στρατή Τσίρκα.

Όταν μάλιστα η λογοτεχνία συναντά τον κινηματογράφο, οι τουριστικές ροές αυξάνονται για μεγάλα διαστήματα. Ίσως η Μεσογειακή Ευρώπη να μην ανέπτυξε το λογοτεχνικό τουρισμό όσο η Βόρεια Ευρώπη, αλλά ο κινηματογράφος παραμένει εδώ μια διαρκώς ανανεούμενη πηγή τουρισμού. Οι θεατές, γοητευμένοι από τους κινηματογραφικούς ήρωες και την πλοκή των έργων, θαυμάζουν και το τοπίο επί της οθόνης και επιθυμούν να το επισκεφθούν, μετατρέπόμενοι σε εν δυνάμει τουρίστες. Η πολυ-τοπική ταινία *Da Vinci Code* (2006) έφερε μεγάλα πλήθη στη Βρετανία, στους τόπους των γυρισμάτων, το Παρίσι πάντα θα εμπνέει σκηνοθέτες και ταξιδιώτες, αλλά οι πιο «φωτογενείς» πόλεις είναι οι Μεσογειακές. Ανάμεσα στις Ιταλικές πόλεις πρωτοστατεί η Ρώμη με πλείστα έργα - του William Wyler (*Roman Holiday*, 1953), του Federico Fellini (*La Dolce Vita*, 1960), του Paolo Sorrentino (*La Grande Bellezza*, 2013) και πολλών άλλων¹³ και η Βενετία, με ταινίες που εκτείνονται από το ρομαντισμό του Luchino Visconti (*Death in Venice*, 1971) ή του Woody Allen (*Everyone Says I Love You*, 1996) ως την περιπέτεια (*The Tourist*, 2010, τις αξιωματικές σκηνές των ταινιών James Bond, *Moonraker* (1979) και *Casino Royale* (2006) και άλλες), ακόμα και μέχρι το θρίλερ στην υπέροχη κινηματογράφηση μιας απειλητικής Βενετίας από τον Nicholas Roeg στο *Don't Look Now* (1973).

Στην Ελλάδα πολλές διεθνείς ταινίες έφεραν τουρισμό στην Αθήνα αλλά κυρίως σε νησιά: παλιότερα στην Ύδρα μετά τις ταινίες *Boy on a Dolphin* (1957) και την υπέροχη Φαίδρα του Jules Dassin (1962), στην Αμοργό μετά το *Le Grand Bleu* (1988), στην Κεφαλονιά του *Captain Corelli's Mandolin* (2001), στη Σκόπελο και στη Σκιάθο μετά την ταινία *Mamma Mia* (2008). Στην ηπειρωτική Ελλάδα τουρισμός προσελκύστηκε στα Μετέωρα μετά τα *Guns of Navarone* (1961) και πιο πρόσφατα μετά την ταινία *James Bond For your eyes only* (1981). Πολλές ελληνικές ταινίες έχουν επίσης τουριστικό προσανατολισμό, ενώ ακόμα και σήμερα το παραθαλάσσιο ταβερνάκι «Η Τρύπια Βάρκα» ξυπνάει μνήμες από την παλιά κλασική ελληνική ταινία *Η Σωφερίνα* (1964) και ελκύει επισκέπτες στην ακτή Καβούρι της Αττικής.

Η αξιοποίηση των κινηματογραφικών επιτυχιών από τους τοπικούς και εθνικούς οργανισμούς προώθησης τουρισμού ποικίλει κατά τόπους και εποχές. Όπου αυτό έγινε με επιτυχία σημειώθηκαν σημαντικές και μακροχρόνιες θετικές επιδράσεις και τουριστικές ροές (Vagionis & Loumioti 2011). Αλλού ενισχύθηκε ο εποχικός τουρισμός, ενώ αλλού δημιουργήθηκε ζήτηση από μονιμότερο (οικισμικό) τουρισμό.

Όμως δεν προωθείται πάντοτε ο κινηματογραφικός τουρισμός, μια και η σημασία του για την τουριστική ανάπτυξη δεν έχει επαρκώς συνειδητοποιηθεί. Η Ελλάδα, σε αντίθεση με το Μαρόκο, που έχει δημιουργήσει μια ολόκληρη κινη-

ματογραφούπολη για να προσελκύσει συνεργεία για ταινίες, έχασε ακόμα και την ταινία *Mamma Mia 2*, η οποία γυρίστηκε αντί για τη Σκόπελο (της πρώτης ταινίας) στο Κροατικό νησί Vis, που παρουσιάζεται σαν ελληνικό τοπίο. Απαγορεύσεις γυρισμάτων υπήρξαν αρκετές, ή αντιστάσεις τοπικών κοινωνιών ακόμα και σε Έλληνες σκηνοθέτες, όπως στον Θόδωρο Αγγελόπουλο, ο οποίος εκδιώχθηκε από τη Φλώρινα, ή ακριβέστερα αφορίστηκε το 1990 όταν γύριζε *Το Μετέωρο Βήμα του Πελαργού*...¹⁴

Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις η φέρουσα ικανότητα του τόπου όπου γυρίστηκε μια ταινία μπορεί να μην είναι επαρκής για να δεχθεί αυξημένους τουρίστες, ή και να σπιλώνεται το αμόλυπτο φυσικό τοπίο και να χάνει - συνήθως ανεπισημασμένα - την προηγούμενη ιδιαιτερότητά του. Η ταινία *The Beach* (2000) και ειδικά ο πρωταγωνιστής της Leonardo di Caprio κατηγορήθηκαν για την καταστροφή του ειδυλλιακού τοπίου του κόλπου Maya στο νησί Koh Phi Phi Leh της Ταϊλάνδης, το οποίο στη συνέχεια προσέλκυσε μεγάλα πλήθη επισκεπτών και τελικά η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αναστείλει τον τουρισμό το περασμένο καλοκαίρι. Ο κινηματογραφικός τουρισμός οφείλει να είναι συμβατός με τον οικολογικά υπεύθυνο τουρισμό και οι φορείς της αναπτυξιακής πολιτικής να ακολουθούν στρατηγικές εκπαίδευσης και σεβασμού στο περιβάλλον (Sakellari 2014).

Με βάση τον κινηματογράφο, τη λογοτεχνία, τη μουσική, τις τοπικές παραδόσεις και τα έθιμα διοργανώνονται σε πολλούς τόπους πολιτιστικά φεστιβάλ και εκδηλώσεις, που αποτελούν πόρους έλξης πολιτιστικού τουρισμού. Ενώ βοηθούν στην ανάπτυξη και διατήρηση της «εικόνας» και της ταυτότητας μιας περιοχής (Gursoy et al 2004), απαιτούν συγκριτικά μικρές επενδύσεις παγίου κεφαλαίου. Κυβερνήσεις και τοπικές αρχές τα χρησιμοποιούν λοιπόν όλο και περισσότερο ως ευκαιρίες προώθησης του τουρισμού (O'Sullivan & Jackson, 2002). Σε σχετική μελέτη περίπτωσης για το 50ο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης 2009 τεκμηριώνεται η σημασία του για την αναβάθμιση της εικόνας της πόλης και για την ανάδειξή της σε προορισμό πολιτιστικού τουρισμού (Κοστοπούλου κ.ά. 2013). Αυτό το ρόλο παίζουν και τοπικές εκδηλώσεις όπως οι Αναστενάρηδες στις Σέρρες, τα Ραγκουτσάρια στην Καστοριά, και βέβαια τα καρναβαλικά έθιμα σε πολλά χωριά και τα ξεφαντώματα σε πόλεις όπως η Πάτρα και η Ξάνθη. Η πανδημία του κορωνοϊού πλήττει δυστυχώς αυτές τις εκδηλώσεις, οι οποίες απαγορεύτηκαν το 2020 με προφανείς αρνητικές επιπτώσεις στον τουρισμό που τις ακολουθεί, αλλά και στις τοπικές κοινωνίες.

4.3 Προσκυνηματικός ή θρησκευτικός τουρισμός

Ευκαιρίες για εκδηλώσεις και πανηγύρια προσφέρει και ο πανάρχαιος θρησκευτικός τουρισμός, σε περιόδους προσκυνήματος θαυματουργών εικόνων κι εκκλησιών, από την Παναγία στην Τήνο και στην Πάρο (15 Αυγούστου), τον Αη-Γιάννη στην Όλυμπο της Καρπάθου (27 Αυγούστου), τον Αρχάγγελο Μιχαήλ στον Πανορ-

μίτη της Σύμης (8 Νοεμβρίου), την Παναγία τη Φλεβαριώτισσα στην Αστυπάλαια (2 Φεβρουαρίου), μέχρι τη θαυματουργή Παναγιά του Medjugorje στη Σερβία και τον Αγ. Ιάκωβο (St Jacques) στο Santiago de Compostela στην Ισπανία, όπου στα μέσα κάθε Σεπτέμβρη πιστοί πορεύονται στο μονοπάτι (camino frances) από το Roncevaux στα Πυρηναία μέχρι την εκκλησία του θαυματουργού Αγίου.

Ο προσκυνηματικός τουρισμός δείχνει να αναζωογονείται στις μετασοσιαλιστικές κοινωνίες - συχνά παράλληλα δυστυχώς με ένα (ήπιο ή όχι) 'εκπολιτισμένο' νεο-φονταμενταλισμό - και να αποτελεί έντονο συστατικό στοιχείο των μετακινήσεων στη Μεσόγειο, αλλά και του εμπορίου ενθυμημάτων γύρω από κάθε σημείο προσκυνήματος. Επισκέψεις στους πολυσυλλεκτικούς Άγιους Τόπους και το ορθόδοξο Άγιον Όρος, τη μόνη περιοχή της Ευρώπης με άβατο για τις γυναίκες, δημιουργούν ρεύματα τουρισμού καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Η εποχικότητα σε αυτούς τους τόπους επηρεάζεται περισσότερο από θρησκευτικές γιορτές και επετείους και λιγότερο από τις περιόδους των διακοπών και έτσι διασπείρεται σε σημαντικό βαθμό η τουριστική συρροή, με θετικά αποτελέσματα (Βαγιονής & Σκούλτσος 2016).

5. Μεσογειακός “Οικισμικός Τουρισμός”

Τα νέα Ευρωπαϊκά καταναλωτικά πρότυπα και οι πολιτισμοί της κοινωνίας της πληροφορίας δίνουν τη δυνατότητα να διαφοροποιούμε εποχικά όχι μόνο το χρόνο μας, αλλά και το χώρο. Αυτό ακριβώς χαρακτηρίζει το φαινόμενο του διεθνούς «οικισμικού τουρισμού» (ή «παραθερισμού», residential tourism), που διευκολύνεται από την ταχύτατη εξέλιξη της ψηφιακής επικοινωνίας, η οποία επιτρέπει την εξ αποστάσεως κατανάλωση, εκπαίδευση, κρατήσεις, συμμετοχές, και την τηλε-εργασία (Leontidou 2006). Αλλοδαποί κατεβαίνουν από Βόρειες χώρες για να εποικήσουν παράλια και νησιά σε ολόκληρη τη Νότια Ευρώπη, από την Ισπανία ως την Ελλάδα. Σε μια σειρά θεωρητικών εννοιών και νεολογισμών από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, επισημαίνεται το γενικευμένο φαινόμενο «απύκνωσης των ακτών» (“littoralisation”, βλ. Leontidou κ.ά. 1998 και Leontidou & Tourkomenis 2009), μια διαδικασία «διεθνούς αποαστικοποίησης» (international counter-urbanisation, βλ. Leontidou & Marmaras 2001) και η φιγούρα του παραθεριστή-μετανάστη που συχνά μετατρέπει τη δεύτερη κατοικία του σε πρώτη. Οι νέες αυτές μεταναστεύσεις αντανακλούν πολυ-τοπικούς τρόπους ζωής μάλλον, παρά μόνιμες μετεγκαταστάσεις.

Φαινόμενο σύνθετο και μαζικό, ο οικισμικός τουρισμός φέρεται να εγκαινιάσθηκε από τους Γάλλους που κατοικούσαν και στις Βοραιοαφρικανικές τους αποικίες. Στις αρχές του 20ου αιώνα το γραφικό χωριό Sidi Bou Said της Τυνησίας, χτισμένο με ανδαλουσιανή αρχιτεκτονική, απέκτησε τη φήμη του από τρεις νεα-

ρους ζωγράφους που έμειναν εκεί από το 1914: Paul Klee, August Macke και Louis Moillet (Baedeker 1992). Στο μεσοπόλεμο ο Pablo Picasso έκανε γνωστή την Προβηγκία, ενώ από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα μεγάλος όγκος τουρισμού συγκεντρωνόταν στις ακτές της Ισπανίας και στα Κανάρια νησιά. Πολλοί Βορειοευρωπαίοι συνεχίζουν αργότερα τους πολυ-τοπικούς τρόπους ζωής τους με τη Μεσόγειο ως βασικό τόπο κατοικίας για μέρος του έτους, αγοράζοντας ιδιοκτησίες στην Ελλάδα, στην Ιταλία, στην Ισπανία, ενώ ενίοτε πωλούν τις ιδιοκτησίες τους στους τόπους προέλευσής τους. Σε πολλά νησιά και παραλίες καταγράφεται μια πληθυσμιακή σταθεροποίηση στους χάρτες, ήδη από τη δεκαετία του 1980. Η ερήμωση της υπαίθρου αντικαθίσταται από την πυκνωση των ακτών. Ο «οικισμικός τουρισμός» επιταχύνθηκε μετά την ένταξη των χωρών του Νότου στην Ευρωπαϊκή Ένωση και κορυφώθηκε μετά το 1993, όταν η συνθήκη του Maastricht και η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση διευκόλυνε τους Ευρωπαίους να αγοράζουν ακίνητα οπουδήποτε μέσα στην ΕΕ.

Αυτά τα νέα διεθνή μεταναστευτικά ρεύματα απαλύνουν την εποχικότητα αλλά και αντιστρέφουν, όχι μόνο τη φορά των κλασικών ροών για τουρισμό και παραθερισμό, αλλά και τη συμβατική γεωγραφία της μετανάστευσης. Από άποψη γεωγραφική, προκαλούνται μεταναστεύσεις αντίστροφης φοράς από εκείνες των μέσων του 20ου αιώνα, της εποχής του φορντισμού, από το φτωχό Νότο προς τον ανεπτυγμένο Βορρά και από την ύπαιθρο στην πόλη. Τώρα, τα χρόνια της ευέλικτης συσσώρευσης και της μετανεωτερικότητας, οι κινήσεις στρέφονται και από το Βορρά προς το Νότο και από την αστικοποίηση σε ροές από τις πόλεις προς την εξοχή. Από άποψη κοινωνική, εύποροι πληθυσμοί κι ανάμεσά τους πολλές γυναίκες καταλαμβάνουν τώρα τη θέση των, ανδρών κυρίως, εργατών που μετανάστευαν παλαιότερα, και η σχεδόν αυτονόητη ενσωμάτωση των παραθεριστών-μεταναστών στις παράκτιες ευρωπαϊκές κοινωνίες αντικαθιστά τον κοινωνικό αποκλεισμό των αλλοτινών εργατών που μετανάστευαν προς το Βορρά. Από άποψη οικονομική, η κατανάλωση υπερτερεί της παραγωγής, με προεξάρχουσες τις υπηρεσίες και τον τουρισμό στη θέση της φορντιστικής βιομηχανίας που κινούσε τις μεταναστεύσεις από το Νότο. Περνάμε τώρα αντίθετα από τη βιομηχανική παραγωγή στη μετανάστευση για αναψυχή και κατανάλωση, όπου αναφύεται και η μετα-φορντιστική 'ευέλικτη' απασχόληση καθώς αναπτύσσονται οι επικοινωνίες και η πληροφορική. Από άποψη πολιτιστική, τέλος, μεταβάλλονται οι τρόποι ζωής και τα καταναλωτικά πρότυπα καθώς η μετανεωτερικότητα μεταστρέφει τους παγκόσμιους πολιτισμούς γενικότερα (Leontidou 1993) στο πλαίσιο της υπέρπρους παγκοσμιοποίησης και της ψηφιακής επανάστασης. Η ταχύτατη εξάπλωση της κοινωνίας της πληροφορίας διευκολύνει τις επικοινωνίες, την τηλε-εργασία και την τηλε-εκπαίδευση και συγκροτεί τη μεταμοντέρνα καθημερινότητα που κατακερματίζει το χώρο και το χρόνο (Leontidou 2006). Παράλληλα υπάρχει μεγάλη κινητικότητα, η οποία στοιχειοθετείται από μια πολυ-τοπικότητα που δεν είναι εποχικότητα.

Η εποχικότητα οπωσδήποτε μετριάζεται από τον πολιτιστικό και τον οικισμικό τουρισμό, όπως και από την Β' κατοικία, που ούτως ή άλλως διατηρούσαν οι κάτοικοι των Ευρωπαϊκών πόλεων εντός της χώρας τους για τα Σαββατοκύριακα και τις ημέρες των διακοπών τους (White 1984). Ο κορωνοϊός όμως έπληξε τους πολυτοπικούς τρόπους ζωής, με τον εγκλεισμό να περιορίζει κάθε οικογένεια στην πρώτη της κατοικία. Όταν χαλάρωσαν τα μέτρα, πολλοί κάτοικοι των πόλεων έσπευσαν στις εξοχικές τους κατοικίες που είχαν τόσο στερηθεί και, με την ψηφιακή κοινωνία στο απόγειό της, αρκετοί ενδέχεται να παραμείνουν εκεί, κάνοντας τη διεθνή απο-αστικοποίηση ένα πιο μόνιμο φαινόμενο του μέλλοντος (Λεοντίδου 2020).

Η τάση για οικισμικό τουρισμό πρόλαβε να διεθνοποιηθεί και να απλωθεί σε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι θετικές συνέπειες συνομιρίζονται στην άμβλυση της εποχικότητας και στο ζωντάνεμα εγκαταλειμμένων οικισμών σε πλαγιές, εξοχές και νησιά. Πρόκειται για αναβάθμιση οικισμών που κάποτε ερήμωναν από το φθινόπωρο και κάποιες πολιτικές που αντιτάσσουν στην εποχικότητα του τουρισμού τις κοσμοπολίτικες κοινωνίες που αναπαράγουν τα υβριδικά τοπία των ελληνικών νησιών ζωντανά, πέρα από το καλοκαίρι. Οικισμοί της Σκοπέλου και της Αλοννήσου θα είχαν μεταβληθεί σε χωριά-φαντάσματα χωρίς τους ξένους αγοραστάς και συντηρητές τους, και οι φωτογενείς πύργοι της Μεσοσηνιακής Μάνης είναι πια άψογα αναπλασμένοι από ξένους ιδιοκτήτες (Leontidou & Marmaras 2001, Leontidou & Tourkomenis 2009). Τελικά, αυτός ο σταθερότερος τύπος τουριστών-οικιστών προσφέρει στη γεωγραφία της Μεσογειακής Ευρώπης μια σειρά διεξόδων για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Δημιουργεί όμως και πολλά διλήμματα, όπως το ιδιαίτερα δυναμικό δίπολο ανάμεσα στην «αναβάθμιση» των οικισμών και το «ξεπούλημα» των ακτών μαζί με την υπερθέρμανση της κτηματαγοράς. Η Ελλάδα ευτυχώς δεν έχει ακόμα αγγίξει τα επίπεδα της Ιταλικής εξοχής, όπου οι ντόπιοι δεν βρίσκουν πλέον ιδιοκτησίες να αγοράσουν στην Τοσκάνη και στην Ούμπρια. Στις ελληνικές παράκτιες ζώνες και τα “διεθνοποιημένα νησιά”, αλλά και στις περιφράξεις και τις καταλήψεις του αιγιαλού, το φαινόμενο καταγράφεται στην κατακόρυφη άνοδο των αντικειμενικών αξιών γης κι ακινήτων. Οπωσδήποτε υπάρχει ανάγκη προστασίας δικαιωμάτων προσπέλασης στις ακτές, και ας ελλοχεύει ο κίνδυνος του υπερπληθυσμού.

Ευτυχώς επίσης η Ελλάδα δεν έχει ακόμα βιώσει το μαζικό οικισμικό τουρισμό των Ιβηρικών ακτών. Σε συστηματική σύγκριση των οικισμών της με την Ισπανία και την Πορτογαλία,¹⁵ βρίσκουμε περισσότερο μαζικό τουρισμό στην Ισπανία, όπως επίσης μεγαλύτερο ποσοστό συνταξιούχων εκεί. Αντίθετα, στα ελληνικά θέρετρα συχνάζουν διανοούμενοι, καλλιτέχνες, “celebrities” που τα διαφημίζουν διεθνώς. Εκπλήσσει η σύγκριση με τα παλιά ψαροχώρια Benidorm στην Costa Blanca και Torremolinos στην Ανδαλουσία, που εξελίχθηκαν στα πιο πυκνοδομημένα Μεσογειακά θέρετρα από το 1960 (Valenzuela 1991). Ο επισκέπτης ξαφνιά-

ζεται από τα επεκτεινόμενα πολυώροφα κτίρια, σωστούς ουρανοξύστες, στην άκρη του αιγιαλού. Στα διαμερίσματά τους καταλύεται η εποχικότητα με τη χρήση τους το χειμώνα από γηραιότερους κυρίως εγγλέζους, που προσελκύονται από το ήπιο Μεσογειακό κλίμα, ενώ το καλοκαίρι τα νεότερα μέλη των οικογενειών τους απολαμβάνουν τα θαλάσσια σπορ.

Σε αυτές τις Μεσογειακές χώρες, αλλά και στην Ελλάδα, εμφανίζονται εταιρείες κατασκευής διαμερισμάτων για αλλοδαπή πελατεία, που βέβαια προϋπήρχαν εδώ και δεκαετίες στο Benidorm ή το Torremolinos της Ισπανίας. Εμφανίζονται επίσης νέες μορφές εκμετάλλευσης (π.χ. time-sharing), παράλληλα με τη σταδιακή αύξηση της φορολόγησης της περιουσίας. Ο οικισμικός τουρισμός ανοίγεται πλέον και προς άλλες ομάδες στη νέα χιλιετία (Leontidou & Tourkomenis 2009). Ήδη από τη δεκαετία του 1990 οι περισσότεροι αλλοδαποί στράφηκαν από τα πιο «κοσμικά» ελληνικά νησιά προς απόμακρες ακτές, αγοράζοντας κυρίως παλιά σπίτια ή πύργους. Τώρα, ένας νέος γύρος οικισμικού/ μεταναστευτικού ρεύματος παρατηρείται από την Άπω Ανατολή (κυρίως Κίνα), προσελκυσμένος και από τις «χρυσές βίξες», με μεγάλη δυναμική και απροσδιόριστη διάρκεια και εξέλιξη. Στον αντίποδα όμως, η πανδημία του covid-19 πλήττει τους πολυ-τοπικούς τρόπους ζωής και είναι άδηλο πώς θα εξελιχθεί ο οικισμικός τουρισμός τα επόμενα χρόνια.

6. Αντιφάσεις του χωροταξικού σχεδιασμού, αειφορία και ανθεκτικότητα

Ο τουρισμός συνεχίζει να είναι η μόνη βιομηχανία που κατατρώει τον εαυτό της και αυτοκαταστρέφεται αντί να δημιουργεί συσσώρευση, όπως άλλες. Όσο εντατικοποιείται, τόσο καταστρέφει τους πόρους της αντί να συσσωρεύει για επανεπένδυση. Πρόκειται για μια βιομηχανία που ασκεί μεγάλες πιέσεις στα οικοσυστήματα και τις υποδομές και δημιουργεί συγκρούσεις χρήσεων γης. Σε παραλίες και σε νησιά, επιχειρηματικά συμφέροντα τείνουν να αντιμάχονται την προστασία των τοπίων και των οικισμών προς χάρην του 'business as usual'. Οι τοπικοί άρχοντες περιμένουν εκλογικά οφέλη, οι γαιοκτήμονες προσδοκούν κερδοσκοπικές ανατιμήσεις, και διάφορες επαγγελματικές ομάδες που εμπλέκονται στην τουριστική βιομηχανία συχνά δημιουργούν ισχυρά lobbies. Και στην Ελλάδα, το lobby των ταξιτζήδων της Μυτιλήνης στα τέλη της δεκαετίας του 1990 πέτυχε να καταργηθεί η εξειπηρέτηση του αεροδρομίου με λεωφορεία και πίεσε για δυσανάλογη αύξηση των κομισίων, χρεώνοντας και διπλές κούρσες. Και αυτό δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα.

Διακυβεύματα φήμης και προβολής από παγκοσμιοποιημένες εταιρείες, το ζήτημα του υπερκορεσμού, της φέρουσας ικανότητας και της πληθυσμιακής αναδιάρθρωσης, το δίλημμα ανάμεσα στην «αναβάθμιση» των οικισμών και το «ξεπούλημα» των ακτών, απαιτούν οπωσδήποτε τη χάραξη πολιτικής για την διαχείριση

του τουρισμού καθώς αυτός αναδιαρθρώνεται γεωγραφικά (προς νέους τόπους) και χρονικά (έξοδος από την εποχικότητα). Μετά την είσοδό τους στην ΕΕ, όλες οι χώρες διαφοροποίησαν την τουριστική τους πολιτική. Αυτή αντιμετωπίζει κυρίως δύο αλληλένδετα ζητήματα: το περιβαλλοντικό και την εποχικότητα. Τώρα προστίθεται η ευαλωτότητα του τουρισμού σε περιόδους φυσικών καταστροφών, πολέμων ή πανδημιών όπως αυτή του covid-19.

Στη Μεσογειακή Ευρώπη πολλές χώρες επιχειρήσαν να καταπολεμήσουν την οξύτατη εποχικότητα με στροφή προς διάφορες εναλλακτικές μορφές τουρισμού που μεταμορφώνουν το Μεσογειακό αστικό και περιφερειακό δίκτυο. Τα προγράμματα Leader επεδίωξαν να αποκαταστήσουν δεσμούς εκτός των περιοχών μαζικού τουρισμού ενισχύοντας τον αγροτουρισμό. Όμως, παρά την τάση και την προώθηση, ελάχιστα έχει αναπτυχθεί ο αγροτουρισμός και ο οικο-τουρισμός στον ευρύτερο Μεσογειακό χώρο (Leontidou & Marmaras 2001). Οι Ισπανοί προσπάθησαν να καταπολεμήσουν την εποχικότητα διευκολύνοντας τον οικισμικό τουρισμό με νομοθετικά μέτρα για τη μεταφορά ασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων από την Αγγλία στην Ισπανία. Η ισπανική κυβέρνηση μάλιστα μετά την είσοδο της χώρας στην ΕΕ, αλλά ιδιαίτερα μετά το Maastricht, ενθάρρυνε παραθεριστικές μεταναστεύσεις με νομοθετικά μέτρα. Έτσι στα ισπανικά θέρετρα υπερτερούν οι Βρετανοί. Μετά το Brexit όμως, με τη Βρετανία εκτός ΕΕ από τις 31.1.2020, πρέπει να αναμένεται απορρύθμιση εάν δεν επανεξεταστούν οι μέχρι σήμερα πολιτικές. Η ίδια αβεβαιότητα διέπει τις εξελίξεις μετά την πανδημία του covid-19, που έθεσε περιορισμούς στις κινήσεις επιστροφής των Άγγλων από την Ισπανία τον Αύγουστο του 2020, αφενός δημιουργώντας συνωστισμό για εσπευσμένη επιστροφή πριν από τα μέτρα, και αφετέρου μετατρέποντας τις διακοπές των Άγγλων από vacations σε “staycations”! Έτσι υπογραμμίζεται πλέον η ευαλωτότητα των εναλλακτικών μορφών τουρισμού σε όλη της την οξύτητα.

Η τουριστική πολιτική στη Μεσόγειο προτάσσει ως κεντρικό διακύβευμα την αειφορία ή βιωσιμότητα (sustainability), περιβαλλοντική, οικονομική και κοινωνική (Κομίλης & Βαγιονής 1999, Loukissas & Skayiannis 2001). Αυτή ανάγεται ήδη στο πρώτο Blue Plan του 1993 και συνέχισε να απασχολεί τα νεότερα χωροταξικά του Τουρισμού. Μετά τις καταστροφικές συνέπειες της πανδημίας, πρέπει να προστεθεί ως στόχος και η ανθεκτικότητα (resilience), όπως ορίστηκε στο μέρος 3 παραπάνω.

Παρατηρείται όμως μια διαχρονική αντίφαση στις πολιτικές που ασκούνται στο Μεσογειακό χώρο. Αν και αρκετές χώρες συνειδητοποιούν τη σημασία της αειφορίας και της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και του τοπίου, οι περισσότερες επιμένουν σε πολιτική για μαζικό τουρισμό που εξυπηρετεί βραχυπρόθεσμες οικονομικές βλέψεις αντί για βιώσιμες ή διαγενεϊκές απαιτήσεις, προτεραιότητες και επιλογές. Ένας παράγοντας για την κάμψη του Ευρω-Μεσογειακού τουρισμού,

εμφανέστερος σε επίπεδο εισπράξεων, ήταν μάλιστα οι τεράστιες επενδύσεις μαζικού τουρισμού που αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα από το 1970. Αυτές κατέστρεψαν την τυπολογία και την πρωτοτυπία που επιζητεί ο απαιτητικός τουρίστας στις διακοπές του. Η κερδοσκοπία στη γη και τα μεγάλα ξενοδοχεία που σταδιακά εντάσσονται σε παγκόσμιες αλυσίδες σε συνεργασία με τους παγκόσμιους tour operators και τα ελεγχόμενα ταξιδιωτικά πρακτορεία επιμένουν στην εντατική χρήση των υποδομών μεγάλης κλίμακας. Στην ίδια κατεύθυνση οδηγούν και τα διεθνοποιημένα συμφέροντα στις αερομεταφορές μέσα από παγκόσμια κονσόρτια (Star Alliance, Skyteam, κλπ), η ομαδοποιημένη εκμετάλλευση αεροδρομίων (πχ Frapport) και η παγκοσμιοποιημένη αγορά της κρουαζιέρας. Ο covid-19 έπληξε πολύ έντονα αρκετές τέτοιες μορφές μεταφορών, αλλά και γιγάντιες αλυσίδες εστίασης, όπως την αλυσίδα εστιατορίων McDonalds, που έκλεισε στην Ελλάδα, και πρόσφατα και την PizzaHut, ενώ τα τοπικά εστιατόρια και μεζεδοπωλεία άντεξαν και αναπτύσσονται.

Οι αντιφάσεις των πολιτικών για τον τουρισμό δυστυχώς οξύνονται διαχρονικά στην περίπτωση της Ελλάδας: παρόλο που εκφράζονται στόχοι για την αειφορία, μέχρι και σήμερα το μοντέλο ήλιος-και-θάλασσα παραμένει κυρίαρχο στο επενδυτικό ενδιαφέρον και τα χωροταξικά διευκολύνουν αυτή την κατάσταση. Το ΓΠΧΣΑΑ (Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης) ξεκίνησε από τον Ν.2742/1999, που εξειδικεύθηκε το 2009 με το Ειδικό Χωροταξικό για τον Τουρισμό (ΕΠΧΣΑΑ-Τ) και ακολούθησαν άλλες αποφάσεις και νόμοι μέχρι το 2013, που όμως ακυρώθηκαν από το ΣτΕ.¹⁶ Ο τελευταίος νόμος Χωρικού Σχεδιασμού και Βιώσιμης Ανάπτυξης (Ν.4447/2016) υποτίθεται ότι διορθώνει πολλές ειδικότερες αστοχίες. Οι μικρές επενδύσεις εναλλακτικού τουρισμού (επιχειρήσεις γιώτινγκ, καταδύσεων, περιπέτειας στη φύση, αγροτουρισμού) δεν προωθούνται ουσιαστικά. Από την άλλη, ενθαρρύνονται αδειοδοτήσεις για μεγαλύτερες επενδύσεις ειδικών μορφών τουρισμού (μαρίνες, ιαματικά, χιονοδρομικά κέντρα, θεματικά πάρκα αλλά και τα καζίνο), αν και αυτές ταλανίζονται από μακρόσυρτες διαδικασίες. Παρατηρείται συνεχής ανταγωνισμός μεταξύ αφενός της τουριστικής εμπειρίας και ψυχαγωγίας σε ποιοτικό φυσικό κι ανθρωπογενές περιβάλλον, και αφετέρου της υπερφόρτωσης των υποδομών και υποβάθμισης του περιβάλλοντος στο βωμό του κέρδους παγκοσμιοποιημένων συχνά συμφερόντων, σε βάρος μάλιστα του τοπικά παραμένοντος εισοδήματος.

Είναι ανησυχητικό ότι ακόμα και τώρα, μετά τον πανικό του κορωνοϊού, το μοντέλο του τουρισμού 4S συνεχίζει να κυριαρχεί στα ενδιαφέροντα των επενδυτών. Στην Ελλάδα αδειοδοτούνται μεγάλες επενδύσεις σε εξειδικευμένες υποδομές τουρισμού με μαξιμαλιστικά οράματα, συχνά εκτός κλίμακας, που προσβάλλουν τα νησιωτικά τοπία και τις ακτές. Το 2020 προωθείται ένα Ειδικό Χωροταξικό Πλαίσιο για τον Τουρισμό με κεντρικό στόχο τη συγκέντρωση σε «τουριστικά χωριά» και

τον περιορισμό της διάσπαρτης δόμησης.¹⁷ Οι προτάσεις του περιλαμβάνουν την πρωμοδότηση επενδύσεων σε μεγάλα οργανωμένα τουριστικά καταλύματα - ακόμα και σε δασικές εκτάσεις, σε «Δασικά Χωριά» και σε αυτές τις περιοχές Natura. Προτείνεται δημιουργία επιχειρήσεων “glamping” (glamorous camping) σε βραχονησίδες και ακατοίκητα νησιά, ενώ θα προσφέρονται δικαιώματα χρήσης αιγιαλού, παραλίας, ακόμα και θαλάσσιου χώρου για την κατασκευή ιδιωτικών ξύλινων διαδρόμων επί πασσάλων μέχρι 100 μ. από τον αιγιαλό και εξεδρών εμβαδού μέχρι 300 τ.μ. για εγκατάσταση χώρων εστίασης και αναψυχής που προσβάλλουν την συνταγματικά κατοχυρωμένη προσβασιμότητα, τη χρηστικότητα και την αισθητική των ακτών. Με τέτοια συγκεχυμένη λογική και υπερφίαλο οραματισμό κινδυνεύει να κακοποιηθεί ανεπανόρθωτα η παράκτια ζώνη και ο νησιωτικός χώρος με το τοιμέντωμα των ακτών και προσβολή της θάλασσας. Στην ουσία πλήττεται η ανθεκτικότητα των τουριστικών περιφερειών και πόλεων με την υπερεκμετάλλευση από επιχειρηματικά συμφέροντα ενισχυόμενα από το κράτος.

7. Συμπεράσματα

Οι μεσογειακές ακτές και τα νησιά της Νότιας Ευρώπης γίνονται σταδιακά χώροι διεθνείς, υβριδικά τοπία και πολυ-πολιτισμικές κοινωνίες. Έχουν από καιρό πάψει να ανήκουν αποκλειστικά στους πολίτες των χωρών όπου εντάσσονται. Το καλειδοσκόπιο των τοπίων τους ανασυντίθεται διαρκώς καθώς διεθνώς μεταβάλλονται οι τρόποι κατανάλωσης, αναψυχής, τουρισμού, παραθερισμού. Αυτές οι αλλαγές επιφέρουν πληθυσμιακές ανακατατάξεις και δημιουργούν τα εποχικά και υβριδικά τοπία των ακτών, των περιφερειών και των πόλεων της Μεσογειακής Ευρώπης μέσω της μετακίνησης τουριστών, παραθεριστών και μόνιμης μετανάστευσης.

Με τον καιρό, από μια Μεσογειακή Ευρώπη εποχικού παραθερισμού, μαζικού τουρισμού ήλιου-παραλίας και θαλάσσιου επιλεκτικού τουρισμού με επίκεντρο τις κρουαζιέρες, μεταβαίνουμε σε πιο σύνθετες μορφές και τις αντίστοιχες απαιτήσεις αλλά και επιπτώσεις. Η πολυμορφία και η μεταβολή των τύπων Μεσογειακού τουρισμού ή παραθερισμού, συμπεριλαμβανομένης και της πολυ-τοπικότητας, αποδομούν τους μονοδιάστατους όρους με τους οποίους προσεγγιζόταν συνήθως ο Μεσογειακός τουρισμός με βάση τα παλαιότερα στερεότυπα. Ανακλύπουν ωστόσο τώρα και οι αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας του κορωνοϊού, που θέτουν σε νέες ανησυχητικές βάσεις το ζήτημα της ευαλωτότητας, ιδίως όπου η παραγωγική βάση έχει στρεβλωθεί από την τουριστική μονοκαλλιέργεια. Η τελευταία βρίσκεται εκτός των διερευνήσεων αυτού του άρθρου, αλλά πρέπει να σημειώσουμε ότι είναι βασική αιτία της συντριβής όσων τοπικών κοινωνιών στηρίζονται αποκλειστικά στον τουρισμό και τώρα τον στερούνται με τα διάφορα μέτρα για την πανδημία. Η συντριβή τεκμηριώθηκε τον Αύγουστο του 2020, οπότε η Τράπεζα της Ελλάδος ανακοίνωσε

ότι οι τουριστικές εισπράξεις το πρώτο εξάμηνο δεν ξεπέρασαν κατά μέσο όρο το 15% εκείνων του 2019.¹⁸ Αυτό σημαίνει για πολλές περιοχές πλήρη και καθολική κατάρρευση με επιχειρήσεις που δεν άνοιξαν, με ανεργία, και με επιχειρήσεις που λειτούργησαν και δημιούργησαν ζημιές και αδυναμία πληρωμής υποχρεώσεων.

Χρειάζεται σίγουρα εγρήγορη και επινοητικότητα σε επίπεδο πολιτικής για τη διάσωση του τουρισμού από τέτοιας κλίμακας ευαλωτότητα, αλλά και από την επιχειρηματική επιθετικότητα, που παρεμποδίζει τη στροφή του τουρισμού από μαζικά και παγκοσμιοποιημένα πρότυπα, μικρής ωφελιμότητας για τους τόπους και τις κοινωνίες υποδοχής, προς ποιοτικές εναλλακτικές μορφές. Η ανάλυσή μας έδειξε ότι αυτές μπορούν να συμβάλουν στη μείωση της εποχικότητας, στην πολυδιάστατη αειφορία ή βιωσιμότητα και στη σύνδεση με την τοπική παραγωγική βάση, με στόχο πάντα τη μετατροπή του τουρισμού σε μια επωφελή, κοινωνικά και περιβαλλοντικά υπεύθυνη βιομηχανία στη Μεσογειακή Ευρώπη.

Σημειώσεις:

1. Δεν παραθέτουμε στοιχεία για το Λίβανο και τη Λιβύη, δυστυχώς, λόγω έλλειψης δεδομένων.
2. Επειδή δεν διαχωρίστηκαν οι γαλλικές Μεσογειακές ακτές από τη λοιπή χώρα, οφείλουμε να αναφέρουμε εδώ ότι η Γαλλία ολόκληρη παρουσίασε μέσα ετήσια αύξηση 1,36%, από 75 εκ. διεθνείς τουριστικές αφίξεις το 2005 σε 89,4 εκ. το 2018.
3. Για τον πολιτιστικό τουρισμό και τον covid-19, βλ. <https://www.unwto.org/cultural-tourism-covid-19>. Για τουριστικές ροές και τον covid-19, βλ. dashboard στο <https://www.unwto.org/international-tourism-and-covid-19> (πρόσβαση στις 20.7.20).
4. Τα “4S” στον τουρισμό: Sun, Sea, Sand, and Sex.
5. Τα “4A” του τουρισμού: Attractions, Amenities, Accessibility, Accommodation.
6. Αρχική ιστοσελίδα για το συνειδητοποιημένο τουρισμό ήταν στο <https://conscioustourism.wordpress.com> (τελευταία πρόσβαση 14.3.2020), που από το 2011 φιλοξένησε πάνω από 130 άρθρα και αναρτήσεις.
7. Βλ. <https://whc.unesco.org/en/list/946/> και πλείστες ταξιδιωτικές ιστοσελίδες όπως το <http://www.travelmint.com/destinations/mostar-bridge.asp> (πρόσβαση 20.8.20).
8. Χάρη στο Dubrovnik και τις Δαλματικές ακτές, η Κροατία ήταν για χρόνια ο κύριος τουριστικός πόλος έλξης στην πρώην Γιουγκοσλαβία με 7-9 εκ. διανυκτερεύσεις τη δεκαετία του 1980 (Vukonic 2001), οι οποίες όμως μειώθηκαν σε 2.3 εκ. το 1994, δηλ. μείωση της τάξης του 67% το 1990-94, όταν η ΕΕ κέρδιζε επισκέπτες.
9. Το package tour θα κρατούσε για 7 νύχτες και θα κόστιζε £2500 κατ’ άτομο με τις εξής υποσχέσεις: ταξίδι με την δημοσιογράφο Helena Smith με οδηγό και τον δημοσιογράφο Μάνο Στεφανάκη από τη Σάμιο, προσέγγιση πολιτικών συντακτών και ΜΚΟ, επίσκεψη σε προβληματικούς αμπελώνες και οινοποιεία και συζήτηση για την έξοδό τους από την κρίση, συνάντηση με ΜΚΟ που

εργάζονται σε προσφυγικούς καταυλισμούς στη Σάμο, επί τόπου συζήτηση για τις κινητοποιήσεις στην πλατεία Συντάγματος με δημοσιογράφους και πολιτικούς, διερεύνηση φιλανθρωπικών οργανώσεων που υποστηρίζουν τον πληθυσμό στην εποχή της λιτότητας, συζήτηση για την προσφυγική κρίση στο λιμάνι του Πειραιά, συνάντηση με οικογένειες σε κρίση και φτώχεια!

10. Βλ. μεταξύ άλλων το <https://www.rt.com/news/422572-guardian-refugee-tourism-greece/> (τελευταία πρόσβαση 3.3.2020).

11. Για το urban boosterism ή το place marketing, βλ. Leontidou 1993, Bailly κ.ά. 1996, Jensen-Butler κ.ά. (επιμ.) 1996, Kearns & Philo (επιμ.) 1993, Λεοντίδου 2006, King 2019, Χωριανόπουλος & Παγώνης 2019.

12. Η έκταση του πρώην Διεθνούς Αεροδρομίου Ελληνικού είναι 5.300 στρέμματα, από τα οποία 1.300 στρέμματα θα αξιοποιηθούν για εντατική πολυόροφη πολεοδομική ανάπτυξη για 25.000 κατοίκους και 70.000 εργαζομένους με 8 δις ευρώ, όπως ισχυρίζονται οι επιχειρηματίες. Τον Ιούνιο 2020 άρχισαν οι κατεδαφίσεις αξιόλογων κτιρίων και συγκροτημάτων εκπαιδευτικής αρχιτεκτονικής -του Αμερικανικού Κολλεγίου και κτιρίων του παλαιού αερολιμένα Ελληνικού- για να ανεγερθούν τα πολυόροφα.

13. Ατελείωτος ο κατάλογος, με 53 ταινίες γυρισμένες στη Ρώμη στο https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_films_set_in_Rome και πολλές άλλες στην αρχαία Ρώμη. Ο κατάλογος περιλαμβάνει και πλήθος νεορεαλιστικών ταινιών στις φτωχογειτονιές της, όπως οι *Ladri di biciclette* (1948) και *Roma Citta Aperta* (1945), που δεν εμπνέουν τον επισκέπτη για διακοπές αλλά για εξερεύνηση.

14. Βλ. το άρθρο του Σταύρου Τζίμα (13.1.2020) στο <https://www.kathimerini.gr/1059585/gallery/proswpa/proskhnio/otan-sth-xwra-aforisthkan-akomh-kai-pelargoι> (πρόσβαση 20.8.20).

15. *Migration and Tourism Development in marginal Mediterranean areas*, στο Department of Geography, King's College London (KCL), με κύριους ερευνητές τους Ε. Μαρμαρά, Ε.Φ. Martinez, R.L. Bosque και άλλους που δεν ολοκλήρωσαν -έτσι ώστε η Ιταλία και η Νότια Γαλλία να μην έχουν καλυφθεί από τη συγκεκριμένη έρευνα. Ευρύτερα κυκλοφορεί η δημοσίευση Leontidou & Marmaras 2001 και τα στοιχεία επικαιροποιήθηκαν στο Leontidou & Tourkomenis 2009.

16. Βλέπε σύνοψη νομοθεσίας στο <https://nomosphysis.org.gr/16011/to-epxsaatoyrismoy-meta-ti-liksi-tis-ekkremodikias-enopion-toy-ste/>, τελευταία πρόσβαση 15.3.2020. Ο αρχικός Ν.2742/1999 εξειδικεύθηκε με το Ειδικό Χωροταξικό για τον Τουρισμό (ΕΠΧΣΑΑ-Τ) το 2009 (απόφαση 24208/4.6.2009) και τροποποιήθηκε το 2013 με την επόμενη απόφαση 67659/9.12.2013. Όμως μετά την ακύρωση των δύο αυτών αποφάσεων του 2009 και του 2013 από το Συμβούλιο της Επικρατείας, η Ελλάδα εδώ και μια πενταετία στερείται ενός ειδικού πλαισίου για τον τουρισμό. Παρεμβάσεις μπορούν μόνο να υπόκεινται στα πλαίσια του νόμου ν.4269/2014 «Χωροταξική και πολεοδομική μεταρρύθμιση - Βιώσιμη ανάπτυξη». Όλες οι ρυθμίσεις έλυναν προβλήματα ενώ δημιουργούσαν άλλα.

17. Έρχεται να αντικαταστήσει τις αποφάσεις του 2009 και 2013, που ακυρώθηκαν (βλ. παραπάνω). Περιγράφεται στο <https://www.tovima.gr/2020/07/14/>

society/rizikes-allages-ston-tourismo-ti-provlepetai-gia-domisi-aigialo-nisia-kai-vraxonisides/?fbclid=IwAR1-MRADW3_eQFutGvMbDRQZ3nRhB5tzlxgsyw_6kOKDrQL_Y6P64pFWu1k (πρόσβαση 20.7.20). Ήδη στην περιοχή του Ερμηίτη της Κέρκυρας επιχειρεί πολυεθνικό επενδυτικό συγκρότημα σε περιοχή δασική και παραθαλάσσια ταυτόχρονα, εξαιρετικού φυσικού κάλλους.

18. Βλ. <https://www.capital.gr/oikonomia/3475773/tte-boutia-97-5-stis-taxidiotikes-eispraxeis-ton-iounio> (πρόσβαση 20.8.2020). Η σύγκριση που ανακοινώθηκε από τα ΜΜΕ στις 20.8.2020 αφορά στο πρώτο εξάμηνο του 2020, με τις εισπράξεις από ταξιδιώτες να ανέρχονται σε 678 εκατ. ευρώ, ενώ το αντίστοιχο πρώτο εξάμηνο του 2019 οι εισπράξεις έφταναν τα 5.4 δισ. ευρώ. Η πτώση είναι της τάξης του -87% για το εξάμηνο, ενώ για τον πρώτο θερινό μήνα Ιούνιο φτάνει στο -97.5%, με 64 εκατ. ευρώ το 2020 σε αντιδιαστολή με 2.5 δισ. το 2019! Με την επιφύλαξη ότι τα στοιχεία δεν έχουν επικυρωθεί, έστω και σε αυτή την προσωρινή μορφή δείχνουν τις τραγικές παράπλευρες απώλειες της πανδημίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Apostolopoulos Y., Loukissas P. & Leontidou L. (επιμ.) 2001. *Mediterranean tourism: Facets of socio-economic development and cultural change*. London: Routledge
- Apostolopoulos Y., Loukissas P. & Leontidou L. 2001. Tourism, development, and change in the Mediterranean. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 3-13
- Αφουξενίδης, Α., Γκιάλης, Σ., Ιωσηφίδης, Θ. & Κουρλιούρος, Η. (επιμ) 2019. *Γεωγραφίες στην εποχή της ρευστότητας: Κριτικά δοκίμια για το χώρο, την κοινωνία και τον πολιτισμό προς τιμήν της Λίλας Λεοντίδου*. Διγλωσσος τιμητικός τόμος, Αθήνα: Προπομπός
- Βαγιονής Ν. & Καφούρος Β. 2007. *Τουριστική Ανάπτυξη στην Ελλάδα και στη Μεσόγειο: Μια συγκριτική Ανάλυση*. Αθήνα: ΚΕΠΕ, Σειρά ΕΚΘΕΣΕΙΣ, Νο.53
- Βαγιονής Ν. & Σκούλτος Σ. 2016. *Ο Πολιτισμικός και Θρησκευτικός Τουρισμός ως συνιστώσες του Εθνικού Τουριστικού Προϊόντος*. Αθήνα: ΚΕΠΕ, Σειρά ΕΚΘΕΣΕΙΣ, Νο.77
- Baedecker 1992. *Tunisia*. Stuttgart: Automobile Association
- Bailly, A., Jensen-Butler, C. & Leontidou, L. 1996. Changing cities: Restructuring, marginality and policies in urban Europe. *European Urban and Regional Studies*, 3, 2: 161-176
- Baudrillard, J. 1994 (μτφρ). *Simulacra and Simulation*. Michigan: University of Michigan Press
- Braudel, F. 1977. *La Mediterranee: L Espace et l' Histoire*. Paris: Arts et Metiers Graphiques

- Craglia, M., Leontidou, L., Nuvolati, G. & Schweikart, J. 2004. Towards the development of quality of life indicators in the 'digital' city. *Environment & Planning B: Planning and Design*, 31, 1: 51-64
- Ελληνική Στατιστική Αρχή 2019. Δείκτης Κύκλου Εργασιών στον Τομέα Υπηρεσιών Παροχής Καταλύματος και Εστίασης, Δ' τριμήνου 2018 (www.statistics.gr)
- Fainstein, S. 2014. 'Resilience and Justice', *International Journal of Urban and Regional Research* 38, pp. 157-167
- Garcia, M. 2019. Citizenship and social innovation in Spanish cities. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 146-159
- Gursoy D., Kim K., Uysal M. 2004. Perceived impacts of festivals and special events by organisers. *Tourism Management*, 25:171-181
- Herzfeld, M. 2002. The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism. *The South Atlantic Quarterly*, 101(4): 899-926
- Jensen-Butler, C., Shakhar, A. & van den Weesep, J. (επιμ.) 1996. *European cities in competition*. Aldershot: Avebury
- Kasimati E. & Vagionis N. 2012. Post-Olympic Use of the Olympic Venues: Financial Analysis and Tourism Development Potential. Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο *The 2012 Athens Tourism Symposium: International Scientific Congress on Current Trends in Tourism Management & Tourism Policy*
- Kasimati, E. & Vagionis, N. 2017. Cultural Tourism and the Olympic Movement in Greece. Στο Carson, S. & Pennings, M., *Performing cultural tourism: Communities, tourists and creative practices* (London: Routledge): 147-163
- Kearns, G. & Philo, C. (επιμ.) 1993. *Selling places: The city as cultural capital, past and present*. Oxford: Pergamon Press
- King, R. 2019. From Cadiz to Nicosia: more narratives for the Mediterranean city. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 98-109
- Κομίλης, Π. & Βαγιονής, Ν. 1999. *Τουριστικός Σχεδιασμός: Μέθοδοι και πρακτικές αξιολόγησης*. Αθήνα: Προπομπός
- Kostopoulou, S., Vagionis, N., and Kourkouridis, D. 2013. Cultural Festivals and Regional Economic Development: Perceptions of Key interest Groups. Στο A. Matias, P. Nijkamp, M. Sarmiento (επιμ.) *Quantitative Methods in Tourism Economics* (Heidelberg: Springer): 175-194.

- Kradonellis, K. 2001. Spatial dimensions of marine tourism. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 268-77
- Leontidou, L. 1991. Greece: Prospects and contradictions of tourism in the 1980s. Στο Williams & Shaw (επιμ.): 84-106
- Leontidou, L. 1993. Postmodernism and the city: Mediterranean versions. *Urban Studies*, 30, 6: 949-965
- Leontidou, L. 2004. The boundaries of Europe: Deconstructing three regional narratives. *Identities - Global Studies in Culture and Power*, 11, 4: 593-617
- Leontidou, L. 2006. European Informational Cultures and the Urbanization of the Mediterranean Coasts. In Giaoutzi, M. & Nijcamp, P. (επιμ.) *Tourism and Regional Development: New Pathways* (Aldershot: Ashgate): 99-112
- Λεοντίδου, Λ. 2006. Διαπολιτισμικότητα και ετεροτοπία στο Μεσογειακό αστικό τοπίο: από την αυθόρμητη αστικοποίηση στην επιχειρηματική πόλη. Στο Γοσποδίνη, Α. και Μπεριάτος, Η. (επιμ.) *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη* (Αθήνα: Κριτική): 70-84
- Λεοντίδου, Λ. 2011 (8^η Έκδοση). *Αγεωγράφητος χώρα: Ελληνικά Είδωλα στους Επιστημολογικούς Αναστοχασμούς της Ευρωπαϊκής Γεωγραφίας*. Αθήνα: Προπομπός
- Λεοντίδου, Λ. 2020. Πολεοδομία και πανδημία στη συμπαγή πόλη: Ανθρωπογεωγραφικές παράπλευρες απώλειες του covid-19. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154: 11-27, DOI: <https://doi.org/10.12681/grsr.23234>. Online στο <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/23234>
- Leontidou, L. 2020. Chapter 8: Athens, 21st-century Invisible City: from Olympic illusions to the crisis and its contestation by the urban grassroots. Στο Loukaki, A. (ed) *Urban Art and the City: Creating, Destroying and Reclaiming the Sublime*, (London: Routledge): 132-146
- Leontidou, L., Gentileschi, M.L., Aru, A. & Pungetti, G. 1998. Urban expansion and littoralisation. Στο Mairota, P., Thornes, J.B. & Geeson, N. (επιμ.) *Atlas of Mediterranean environments in Europe: the desertification context* (London: Wiley): 92-97
- Leontidou, L. & Marmaras, E. 2001. From tourists to migrants: international residential tourism and the 'littoralization' of Europe. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 257-267
- Leontidou, L. & Martinotti, G. 2014. The Foundational City. Στο Knox, P. (επιμ.) *Atlas of Cities* (Princeton: Princeton University Press): 16-33

- Leontidou, L. & Tourkomenis, K. 2009. El turismo residencial y la littoralización del Mediterráneo: La migración del norte a las costas meridionales de Europa. Στο Mazón, T. Huete, R. & Mantecón, A. (επιμ.) *Turismo, urbanización y estilos de vida: Las nuevas formas de movilidad residencial* (Barcelona: Icaria): 37-54
- Loukissas, P. & Skayannis, P. 2001. Tourism, sustainable development, and the environment. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 239-55.
- O' Sullivan, D. & Jackson, M. 2002. Festival Tourism: a contributor to sustainable local development? *Journal of Sustainable Tourism* 10: 325-342
- Pinch, S., 2019. Painting the city: a desk-based tribute to Lila Leontidou. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 111-122
- Said, E. 1978. *Orientalism*. London: Pantheon Books
- Sakellari, M. 2014. Film tourism and ecotourism: mutually exclusive or compatible? *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 8(2): 194-202
- ΣΕΤΕ (Σύνδεσμος Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων) 2020. *Στατιστικό Δελτίο*. Φεβρουάριος 2020.
- United Nations World Tourism Organisation (UNWTO.org) 2020. *Global Tourism Dashboard, Country Profiles*
- Urry, J. 2002 (2nd edn). *The tourist gaze*. London: Sage
- Vagionis N. & Loumioti M. (2011): Movies as a tool of modern tourist marketing. *Tourismos*, 6 (2): 353-362
- Valenzuela, M. 1991. Spain: the phenomenon of mass tourism. Στο Williams & Shaw (επιμ.): 40-60
- Vukonic, B. 2001. The 'new old' tourist destination: Croatia. Στο Apostolopoulos κ.ά. (επιμ.): 64-71
- Williams, R. 1973. *The country and the city*. London: Chatto & Windus
- White, P. 1984. *The West European city: a social geography*. London: Longman
- Williams, A. & Shaw, G. (2^η έκδ.) 1991 (επιμ.) *Tourism and economic development: Western European experiences*. London: Belhaven Press
- Χωριανόπουλος, Γ. & Παγώνης, Α. 2019. Συνέχειες και ασυνέχειες στην πορεία της μεσογειακής πόλης: όψεις της αστικής διάχυσης και πολιτικής στην Αθήνα. Στο Αφουξενίδης, Α. κ.ά. (επιμ.): 276-294.

Research and Technology in Greece. Addressing aspects of the “triple helix” interactions

Evi Sachini, Charalampos Chrysomallidis, Nikolaos Karampekios,
National Documentation Centre

Abstract

The paper embraces a macro-view and elaborates on the synergies established between the main components of the triple helix scheme in Greece. The analysis focuses on the collaboration between the academia and the business world and the role the public sector is playing in the national research ecosystem, and, particularly, in motivating academia-business collaboration. The empirical evidence builds upon existing knowledge-intensive quantitative and qualitative indicators and data on the national research and innovation system. Findings give out a mixed signal - some aspects of this synergetic relationship, namely, copublications, can be improved while other aspects, such as innovative enterprises collaborating with the academia, indicate a growing collaboration pattern. On a wider level, this paper contributes to mapping of knowledge intensive synergies between academia, businesses and public administration, thus offering empirical level findings at the national level.

KEY-WORDS: Research, Technology, Greece, Triple helix, Interactions, Business sector, Universities

---

Έρευνα & Τεχνολογία: Διαστάσεις του Τριπλού έλικα στην Ελλάδα

Εύη Σαχίνη, Χαράλαμπος Χρυσομαλλίδης, Νικόλαος Καραμπέκιος,
Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει μακροσκοπικά τις αλληπιδράσεις και τις συνέργειες που σημειώνονται μεταξύ των κύριων συνιστωσών του λεγόμενου τριπλού έλικα στο ελληνικό σύστημα έρευνας, αναδεικνύοντας βασικά τη συνεργασία μεταξύ του ακαδημαϊκού κόσμου και των επιχειρήσεων, παράλληλα με τον ρόλο του δημόσιου τομέα, ως διευκολυντή αυτού του είδους της συνεργασίας. Η ανάλυση βασίζεται σε σημαντικό βαθμό σε ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία και δείκτες. Η προσέγγιση αυτή συμβάλλει στη συζήτηση σχετικά με το συνεργατικό δυναμικό που παρατη-

ρείται μεταξύ των κύριων συστατικών μερών του τριπλού έλικα, στην προσπάθεια αναδιάρθρωσης του παραγωγικού και αναπτυξιακού μοντέλου της χώρας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Έρευνα, Τεχνολογία, Ελλάδα, Τριπλός έλικας, Αλληλεπιδράσεις, Επιχειρήσεις, Πανεπιστήμια.

---

1. Introduction

During the 2000s, the Greek economy experienced a buoyant growth period. It, however, was neither driven by innovation or knowledge-intensive production nor domestically stemming. Indeed, hesitance to fund risk-related activities has been pointed out as a trigger of the ensuing economic crisis that turned up as a fiscal crisis in the Greek case, in 2009. Reversing this trend, even within the crisis period (2013), a clear pattern of increasing Research, Development and Innovation (RDI) expenditures was observable from both from the private and public sector. Entering, thus, the post-crisis era (2017 onwards), Greece has been actively seeking a new growth model placing a premium on productive restructuring and initiatives for boosting investment. At the heart of the relevant policy discussions lies the improvement of competitiveness. Rather than viewed as an issue of lowering labour costs, it is a more complicated issue involving the improvement of the knowledge content of national production - a function of which is the increase of RDI spending (National Council for Research and Technology 2014). This, par consequence, speaks to the country's transformation into a knowledge-based economy. As a result, knowledge-intensive activities have been upgraded in the policy agenda by virtue of their impact on production restructuring and on investment boom that capitalise on the domestic RDI-relevant comparative advantages (e.g. human capital) (Hellenic Republic 2016). Conducive to these factors, has been the introduction of a national strategy for research and innovation, as part of the 2014-2020 smart specialization strategy (RIS3) in Greece, as well as the wider academic and policy debate on Higher Education Institutes (HEIs) and their role in the knowledge-intensive economy. This latter discussion fits well within HEIs' third mission in the context of the existing knowledge triangle approaches.

Within this framework, this paper aspires to contextualize the existing level of interaction between the higher education sector (HES) and the business/enterprise sector (BES) concerning research activities. The geographical scope is Greece, while the argument of the paper will be highlighted by way of presenting and contextualising various, existing relevant indicators. Making use of these indicators, this paper takes a macro-view on the national-level and contributes in the mapping of the knowledge intensive synergies between the main actors of

the triple helix scheme in Greece. To do so, the role of the public administration, as the third axis of the triple helix construct, is taken into consideration. Indeed, the role of public administration has been highlighted within the triple helix theory (Galvao et al. 2019), a parameter prominent in the Greek case, as the role of the State is more pronounced in various aspects of the economic activity, including the research system. Analysis refers to the situation of the Greek research system and the relevant triple helix scheme, its characteristics and its evolution during the 2010s.

The structure of this piece is the following. Section two refers to the theoretical background and methodology followed. Section three deals with factual analysis, both in quantitative terms on synergies between HEIs and enterprises, and in relation to public administration and its role in the Greek research system. Section four discusses the findings and further analyzes certain aspects of the “Greek triple helix”, followed by conclusions.

2. Theoretical background and methodology

Synergies between universities and research centres and the private sector has been consistently recognised as a hot issue in international literature regarding economic development and sustainable growth (Dasgupta and David 1994; Florida and Cohen 1999; Etzkowitz et al. 2000). According to cross-temporal evidence, enabling knowledge interaction and flows between HEIs with the private sector contributes to economic growth, productive transformation, applied research, technology transfer, etc. Both theoretically and empirically, this aspect of HEIs’ operation is directly related to the promotion of the so-called “third” mission of universities (Gulbrandsen and Slipersaeter 2007).

Based on this, multiple theoretical and analytical schemes have been developed, such as the so-called “triple helix” theory, the knowledge triangle approach as well as more nuanced approaches, introducing extra components to the framework of interactions between university, industry and government, such as the civil society, media and the environment.

The underlying thesis has been the need to come forward with a hybridization of the age-old University, industry and Government activities to come up with new institutional and social formats for the production, transfer and application of knowledge. A common underlying feature of all these approaches has been the focus on the interaction of research, education and innovation (Phan and Siegel 2006; Rothaermel, Agung, and Jiang 2007; O’Shea, Chugh, and Allen 2008), and the issue of promoting and implementing the idea of the modern and “entrepreneurial university”. A university, that is, able to re-invent itself and its operation by way of “stepping on two boats”: that is holding steadfast in its

historical mission improving the wider dissemination of knowledge as well as delivering on various societal needs and market realities.

It is in this context, the current state-of-affairs concerning the Greek “version” of triple helix, particularly emphasizing on the HEIs-BES nexus, is the focus herein. Concerning methodology, this paper makes use of qualitative and quantitative data. On the former, relevant official (Eurostat and the National Documentation Centre (EKT)) indicators are presented and contextualised. Since 2012, EKT has been designated as the National Authority of the Hellenic Statistical System for European statistics on Research, Development and Innovation. Of special value is the fact that only since 2012, a comprehensive, regular time series of these statistical indicators has been made available - prior to that, the relevant indicators were either considered to be “estimates” or altogether missing. In addition, a range of other relevant indicators concerning the formal/informal HEIs - businesses collaboration in knowledge-intensive activities that are also collected by EKT by virtue of its role in the national innovation system, are also presented.

In more detail, variables that are made use of herein include data on R&D statistics on synergies for performing and funding R&D activities, entrepreneurial metrics on innovation based on results of the Community Innovation Surveys (CIS), metrics on recent public initiatives for supporting business/enterprise sector - higher education sector (BES-HES) cooperation for applying R&D projects, bibliometric analysis of co-authored publications. Also, qualitative data drawn from a recent field survey on HEIs’ interactions as part of an OECD initiative on the knowledge triangle and evidence are also presented. These data refer to the manner in which public administration relates to the other two main actors of the “national triple helix”. Where available, this paper makes use of cross-country indicators to make comparisons on an international (namely, European) scale.

The objective of the paper is to provide up-to-date data on the HEIs-businesses collaboration, thus shedding light on the existing situation of this interactive aspect of knowledge intensive activities in Greece. Also, the role of public administration is examined within the triple helix analytical framework, a parameter that becomes more critical in the Greek case, as the role of the State is important in various aspects of economic activity in the country (Pagoulatos 2018), including the research system. Therefore, this paper will also address significant bureaucratic instances of this interaction.

Last, provision of such indications can be “tied” to specific and actual comparative advantages and weaknesses of the national RDI system, as well as provide sign-posts on how to make the best out of its potential.

3. Factual analysis

Historically, one of the main “RDI stakeholders” in Greece has been the State. This center role has been taking place under many forms. For example, public universities and research centers have been, for the most part, prime performers of the national research production in terms of R&D spending or even as R&D personnel’s employer. The State has diachronically -and at least until 2017- been the main funder of the national research ecosystem, either through the government sector or through the higher education sector, since all HEIs are public, according to the Greek Constitution. Also, the General Secretariat for Research and Technology (GSRT) has a critical role in establishing and operating the institutional framework for research and technology in Greece, inasmuch it has been the delegated agency for setting the national R&D policy and the R&D-related funding priorities within the National Strategic Reference Frameworks (NSRF) that Greece has been receiving EU Structural Funds. Despite these clear-cut state-centered parameters that would have enabled the public sector to pivot towards knowledge-intensive performance, this did not happen. One of the reasons for this inaction has been that the importance of RDI had been consistently downgraded and viewed as a low politics issue. That is, until the crisis was in full fledge. This was compounded with the relevant institutions perceiving their mandate in strict RDI-focused lenses and were unable to contextualize their mandate in a rhetoric that fed into the wider discussion of economic development.

On the policy level, turning away from this low politics loop was achieved (at least partially) with the appointment of a Deputy Minister for Research and Technology in 2015. It was in the 1980’s that the RDI portfolio had fared so high in terms of political appointments. This, at least nominally, gave out a clear sign wishing to advance and upgrade this area of public policy in the national political agenda. Happily, the trend was not reversed by the 2019-elected new government, sustaining this high-profile position and indeed placing high on the political agenda the wider exploitation and commercialization issues.

In relation to the private sector, businesses’ contribution and interest for R&D activities appeared to be rather low. For historical reasons, this can only be anecdotally sustained since the lack of cross-temporal official indicators prior to 2012 looms large. Additionally, domestic production depended mainly on technology and know-how transfer from abroad and did not capitalize on domestically produced knowledge. This has been characterized as one of the main weaknesses of the Greek research system. In the pro-crisis era and in hindsight, this was attributed to a problematic relationship between the scientific

community and business sector. This “disinterest” towards RDI was taken to mean a significantly low domestic demand for the research results by public universities, as businesses did not seek to increase their competitiveness through investments in knowledge and human capital, but through low production cost and illegitimate means, such as black market and tax evasion (Papagiannakis 2008). Moreover, quality, design, innovation and the level of specialization of products (goods and services) were not considered as the driving force for sales (Tsipouri and Papadaku 2005) while domestic enterprises tended to invest in activities of very low risk with high rates of return in the short-term. The tables, however, have begun to turn. Since 2017 the business sector seems to become the main R&D performer in Greece, for the first time, ever, according to official national R&D statistics, despite the fact that its share lags still behind the EU average (approximately 50% in Greece vs. more than 65-70% in EU28).

3.1 Quantitative data on HEIs-BES synergies

Here, the most relevant and updated data on the various aspects of the HEIs-businesses collaboration in RDI-relevant activities are presented. Table 1 concerns the range of R&D collaboration between HEIs and businesses in R&D projects. When referring to R&D statistics on synergies for performing and funding R&D activities, data shows that the share of R&D that is performed by HEIs and is funded by the business sector is of highly relevant statistical information since it provides a percentile account of this kind of collaboration. Also, this indicator is estimated both as a percentage of the higher education expenditure on R&D (HERD) and of the gross expenditure on R&D (GERD) in order to compare the Greek performance to the average of EU. For the 2011-2018 period, Greek HERD (as a share of gross expenditure on R&D - GERD) funded by the business sector exceeds the EU28 average (2015: GR: 2.9% vs EU: 1.5%, and 2017: 2.4% vs. 1.5%, respectively).

This finding can be also viewed in relation to the Greek HEIs expenditure on R&D funded by the business sector as a share of total HERD (Table 1), since Greece surpasses the EU average (2015: GR: 7.6% vs. EU: 6.4%, and 2017: 8.3% vs. 6.9%, respectively). The discrepancy, however, is not significant pointing to not an entirely different picture between Greece and the EU. As mentioned before, concerning HEIs expenditure on R&D funded by the business sector as a share of total GERD, the difference is more pronounced, given the fact that Greek HEIs have been diachronically the principal R&D performer in Greece.

Table 1. R&D Performed by Higher Education Sector and Funded by Business Enterprise Sector (as percentage of HERD and GERD)

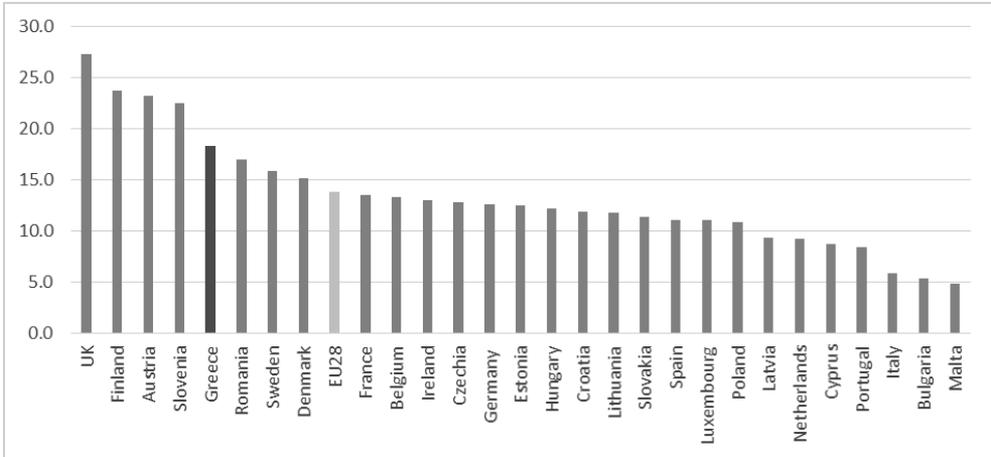
	2011		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018	
	as % of HERD	as % of GERD	as % of HERD	as % of GERD	as % of HERD	as % of GERD	as % of HERD	as % of GERD	as % of HERD	as % of GERD	as % of HERD	as % of GERD	as % of HERD	as % of GERD	as % of HERD	as % of GERD
EU28	6,5	1,5	6,4	1,5	6,4	1,5	6,4	1,5	6,4	1,5	6,5	1,5	6,9	1,5	:	:
Greece	9,0	3,6	7,9	3,1	5,5	2,0	6,0	2,2	7,6	2,9	7,3	2,3	8,3	2,4	8,5	2,4

Source: EKT, Eurostat, authors' calculation

Another indicator that provides evidence on the networking potential between HEIs and businesses can be derived from the CIS survey. In more detail, this indicator refers to innovative enterprises that establish collaborations for carrying out product and/or process innovation activities. Figure 1 refers to evidence from the latest CIS round (2014-2016), illustrating a cross European country comparison, according to which Greek enterprises indicate a higher than the EU average degree of engagement in cooperation with HEIs. Indeed, Greek firms fare in 5th place among EU countries.

Seen across time, significant fluctuation can be observed. This fluctuation is observed when comparing the CIS 2014-2016 results to those of past series of the survey (for instance, in the 2012-2014 CIS round, the country is ranked in 20th place and in sixth place in the 2010-2012 survey) (National Documentation Centre 2017).

Figure 1. Share of enterprises engaged in product and/or process innovative activities in co-operation with HEIs, 2014-2016

Source: EKT, Eurostat, own calculation

A third data source on the level of collaboration between HEIs and the private sector is the R&D related public tenders and calls. Sachini et al. (2017) analysed the joint publicly funded R&D projects of GSRT. They conclude that the level of such collaboration is strongly related to the binding terms and conditions of the tenders and calls at hand. More specifically, only for those programmes, projects, etc. wherein collaboration between HEIs and the private sector was deemed as a formal requirement according to the rules for participation (i.e. obligatory), can a substantial collaboration pattern be observed. In all other cases of programmes, projects, etc. where the decision to collaborate or not is left up to the will of the participants (i.e. optional), the rate of collaboration is decidedly lower. Thus, it appears that these programmes insufficiently nurture the creation of innovation-targeted linkages (Table 2). This implies sub-optimal exploitation of research and knowledge production, as well as inadequate technology diffusion throughout the economic and social fabric.

Table 2. The range of Business-HEIs R&D collaboration in GSRT programmes, 2007-2013

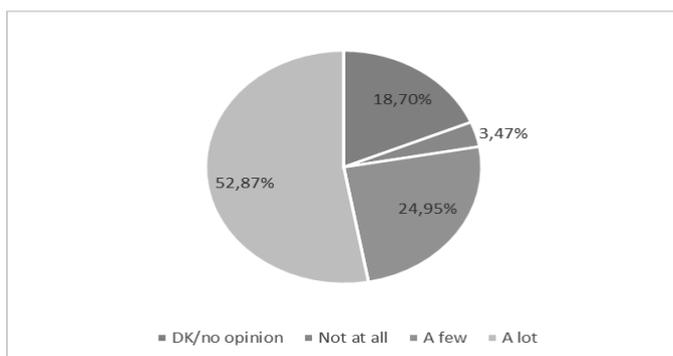
No.	Programme no.	Sectoral focus	Type of collaboration between HEIs/public research institutes (PRIs) and business collaboration	% of GSRT's programmes budget (*)
1.	22+	HEIs/PRIs	Non existent	25%
2.	10	HEIs/PRIs and businesses	Optionally	10%
3.	7	Businesses	Non existent	11%
4.	2	HEIs/PRIs and businesses	Obligatory	30%

(*) For the remaining % of GSRT R&D actions, no detailed data was available.

Source: Sachini et al. (2017)

An additional data source is data collected through other public financial interventions such as “Activities concerning Tertiary Education”. This has been a flagship, national initiative that sought to upgrade the research potential of HEIs by way of funding the conduct of PhDs, post-doctoral research as well as the formation of research teams, funded by the 2014-2020 NSRF (Sachini, Karampekios, and Chrysomallidis 2020). A series of enterprise-friendly indicators can be derived. Specifically, when asked whether young scientists would collaborate in the future with firms in order to further exploit their current research idea/project, approximately 70-80% of the beneficiaries responded that they would be willing to do so (Figure 2).

Figure 2. Potential R&D collaboration between young scientists and enterprises (as percentage of beneficiaries' responses)

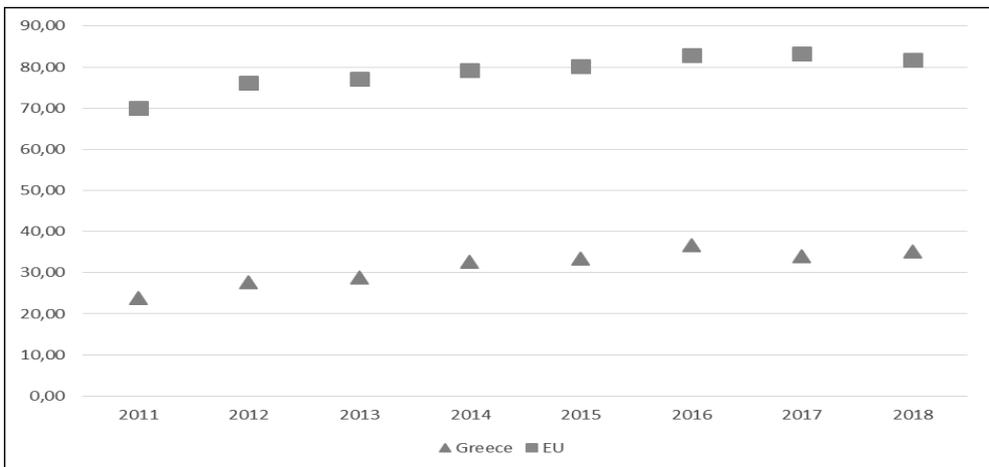

Source: (EKT 2019a, 2019b, 2019c), elaborated data

Bibliometric analysis is another data source upon which BES-HEIs interaction can be observed. Bibliometrics is the process of extracting measurable data through statistical analysis of published research studies and how the knowledge within a publication is used. Specific bibliometric indicators (university-industry co-publications) can be used as a proxy for examining the level of interaction between the academic community with the business world.

The following figure (Figure 3) presents the relevant European Innovation Scoreboard data for the period 2011-2018. Greece hovers around 31,5 for the entire period, reaching an all-time high value of 36,6 in 2016, whereas the EU average is 78,8, with an all-time high value of 83,3 in 2017. This indicates a case of significant lagging at the level of public-private co-publications in international journals in Greece in comparison with the majority of EU countries (Figure 3).

Figure 3. Greek and EU average, public-private co-publications (per million of population), 2011-2018

Source: European Commission (2019)

Furthermore, another data source refers to qualitative data, drawn from a recent field survey on HEIs' interactions within economy, as part of a 2016 OECD initiative on the knowledge triangle in its member states. Accordingly, an unforeseen effect of the economic crisis appears to be the renewed intention of HEIs and enterprises to co-participate in RDI-related synergies. This came as a result of the significant decrease of public funding for HEIs, which made academics realize the need to establish links with the private sector not only to obtain additional funds but also to increase the potential uptake and commercialization of their, basic and applied, knowledge. The private sector, similarly,

realized the need to collaborate with HEIs so as to tap into the potential of a growth-related, knowledge-intensive pool (Sachini et al. 2016).

3.2 Public administration in the “Greek version” of triple helix. The actors

Public administration and bureaucracy is a major component of the triple helix scheme, playing potentially a (significant) role in bringing closer academia and the business world in terms of funding, regulatory framework, cultivating enabling conditions for BES-HES collaboration, etc. This is based on the realization that public bureaucracy enables knowledge creation by way of planning, substitution, and orchestration (Acha and Martin 2011).

In Greece, there is a multiplicity of RDI-relevant public organizations. GSRT is the main competent authority for such matters by way of designing and implementing the national public policy on research and technology and coordinating the implementation of the national RDI policy. Additionally, other public actors at the national level are also engaged in RDI. For example, project calls that concern Research & Development (R&D) are planned and/or developed by the Managing Authorities responsible for the Operational Programme (OP) Development and OP Education. In addition, policies on human capital, environment and urban planning - policies that exert significant influence on RDI are formulated by the Managing Authorities of the relevant OPs.

Also, the establishment of Hellenic Foundation for Research and Innovation (HFRI) in 2016, a funding organization supporting R&D stands as the most recent institutional insertion in the domestic bureaucratic universe. HFRI was formed with the European Research Council as a role model, as according to HFRI's website “...it supports unrestricted research [...] and new researchers by providing scholarships for doctoral candidates, as well as research projects for post-doctoral students, researchers and faculty members”. Indeed, according to the proclaimed objective, it seeks to fund projects with the sole criterion of scientific quality and excellence. Given that both HFRI and GSRT are supervised by the Minister for Research and Technology ensures, at least in principle, cross-institutional calibration and collaboration.

On the regional level and in relation to the coordination between central and regional authorities, despite past activities under different Community Support Frameworks (CSF) to introduce R&D-related funding activities, regional authorities exhibited limited capacity in planning and implementing RDI policies. Despite research and technology actions were included both in OPs and Regional OPs, Greek regions lacked the necessary administrative and managerial capabilities in R&D policy making. This can be attributed to low

technology intensity of regional production and innovative performance, lack of human resources, skills and relevant expertise in administration. As a result, collaboration between GSRT and regions has been inadequate in most cases (Reid et al. 2012). This pattern was replicated during the 2007-2013 NSRF pointing to a low level of horizontal co-ordination and a lack of a multilateral, longer-term and systematic consultation in the agenda-setting process between the Central State and the regional authorities. Additionally, the measures that were regionally implemented aimed at covering the needs of the existent academic and research institutes, mainly in terms of infrastructure, on a “bottom-up” basis that was convenient for the “insiders” (Bartzokas 2007). Additionally, they aimed at decentralizing existing infrastructures in those cases where regional HEIs were either established or expanded (Maroulis 2010).

Closely associated is the realization that in the absence of a solid national RDI programme guaranteeing regular state funding, the RIS3 priorities and ex-ante conditionalities that have been part of EU’s cohesion policy were not as much the result of an internal demand-focused process but rather introduced exogenously. This may partially explain why the concept was not fully understood by policy-makers and regional stakeholders. It was only in July 2015 that GSRT finalized and published the “National RDI Strategy for Smart Specialization”.

Beyond the regional versus national dichotomy, another important issue refers to the extent to which the domestic research system depends financially on EU’s research initiatives and policies. Patchy domestic funding has forced Greek researchers to focus on EU R&D calls as a prime funding source. This made the country’s dependence on EU even more intense (Maroulis and Mikroglou 2011), far exceeding the typical framework of Europeanisation (Chrysomallidis and Maravegias 2011). The realization that the overall direction of RDI policy is initiated at the EU-level is probably a mixed blessing (Collins and Pontikakis 2006) inasmuch paneuropean priorities are stretched to fit domestic idiosyncrasies. Addressing this policy consideration would greatly enable the domestic institutional arrangement to support thematic priorities according to national or regional comparative advantages and priorities. This shortcoming, however, relates to the “free meal” effect (Tsipouri and Papadaku 2005), arguing that as long as funding is, by and large, external, it does not require any special effort from administrative stakeholders.

4. Analyzing aspects of the “Greek triple helix scheme”

The evidence put forward indicates that the quality and leverage of the academia-enterprises nexus is rather mixed regarding research and

innovation-related activities. A subsequent point of discussion would necessarily involve means to enhance the blossoming of such a relationship.

One such solution involves the availability of financial resources stemming from the Ordinary Budget and from EU's Structural Funds. Towards this, public authorities have launched a number of financial intervention measures aiming at enhancing the national innovation potential, in terms of joint research calls addressed to both academia and the business world. These measures explicitly sought to enhance the interaction between the private and public sector either by increasing the "entrepreneurial contribution in the research effort", or by "linking the RDI with the national productive nexus" (e.g. "Cooperation" Programme, PAVET, etc.).

On a more theoretical level, the mixed quality and leverage of the academia-enterprises nexus can be attributed to the overarching perception held by both the Greek population and the academic community, at large. This being the case that university degrees mostly offer theoretical and general knowledge without focusing on the practical aspect that will be applied on a business. Additionally, a large portion of those graduates were employed by the State, thus they did not intend to engage in entrepreneurial activities. While anecdotal, this perception has been mainstream since the early 1980s. The recent economic crisis in Greece led to the reduction of HEIs institutional funding, forcing HEIs to seek for alternative sources of funding. The tight fiscal crisis conditions had direct effects on HEIs' actions and behavior, creating a new context (Sachini et al. 2016). Thus, HEIs had to reconsider their funding options. It is fair to say that the same process was initiated by the private sector. Putting a premium on knowledge and innovation meant to start flirting with the prime producer of these commodities - the tertiary sector.

Indeed, the broadly accepted view about the problematic relationship between academic community and the business sector is not fully validated from recent data. For example, data on R&D synergies reveal a rather satisfactory level of cross-sectoral collaboration when examining R&D performed by HEIs and funded by enterprises. This is so despite that when referring to the high level of Greek performance in the R&D conducted by HEIs and funded by the business sector (as a percentage of GERD), one should consider that HEIs have persistently been the main R&D performer. This remains at odds with EU and international cases, even though as of recently, firms have been significantly boosting their R&D spending. Overall, and in line with some aspects of the triple helix approach that lay emphasis on interaction between HEIs and businesses (Cervantes, Ajmone Marsan, and Paunov 2016; Ritzen 2018), the domestic business sector has been making inroads towards increasing their R&D performance. Similarly, HEIs approach towards the private sector has been, by

and large, accommodating, indicating a potential path towards a growing and more effective exploitation of knowledge production.

Establishing substantial links between the main actors, namely HEIs and public research institutes (PRIs), public administration/regions and business sector are prerequisites to improve knowledge transfer, while “unification” of the Greek R&D system, namely the effort to bring closer HEIs and PRIs, is a major objective. This was not always the case, as interactions took place in a rather unstructured manner, given that close geographical proximity allowed for a multitude of possible interfaces, such as interpersonal relationships, having sometimes strong territorial aspects, mainly due to the absence of suitable regulation and institutions that would enable institutional and sustainable connections of this kind (Sachini et al. 2016). This non-structured, interpersonal manner grew out of the lack of a clear-cut, domestic institutional framework that set the collaborative rules. In recent years, i) the establishment of common post-graduate modules, ii) the ability of researchers to apply for mobility in public sector, namely to universities, iii) the initial steps towards conditionality in public research bodies’ funding taking into account parameters, such as networking, assessment etc., iv) the introduction of operational linkages related to RDI, across all ministries, to avoid fragmentation in public RDI actions and to boost public demand for technology-intensive products, services and procedures, stand as public actions that may entice further collaboration.

In relation to the public administration, GSRT recognized a number of shortages in its policy-making ability. These shortcomings involved the lack of a standing R&D national strategy, the need to establish cross-departmental collaboration (including) regional authorities to improve R&D governance, as well as fragmentation in R&D policy-making (General Secretariat for Research and Technology 2012). Since then, steps correcting these shortcomings have been taken. Stop-gap measures, in addition to the institutionalization of high-profile position of Minister for Research and Technology since 2015, as well as the introduction of smart specialization strategy and the implementation of a RIS3-relevant policy practice imply that the previously set problematic RDI context may have started to change (Reid et al. 2012; Technopolis Group 2012).

For such a change to be complete, one should take notice of a range of other issues required at the “micro” level. For example, GSRT’s officials should further immerse themselves in strategic policy planning, such as tracing research priorities and drawing a complete public RDI policy in a systematic nor sporadic manner in addition to their every-day-policy and administrative activity (Chrysomalidis, Tsakanikas, and Giotopoulos 2014). In addition, according to Reid et al. (2012) the existing “operation culture” at both national and regional level needs

to take into account the conclusions, recommendations and results of research activity and studies in policy planning.

Also at the “micro” level, stands the issue of implementing the smart specialisation in Greece. Here the danger is that the policy measures meet criteria in a rather typical manner, satisfying *ex ante* conditionalities. However, this may conceal that the substantial impact of these initiatives remains under question, as most (regional) authorities involved have proved to be ill-prepared for planning and implementing a technology-intensive strategy. As Boden et al. describe it “(t)he evolution of the entrepreneurial discovery process ... was influenced by the ongoing RIS3 approval process and administration, as well as by the serious political and economic uncertainty of Greece in 2015” (2016, 6). According to McCann and Ortega-Argilés (2015), this is the case for the less developed EU regions, but it is even more likely, due to political tradition and past practice in the Greek case.

5. Conclusions

This paper employed a macro-view and made use of a variety of existing indications (both quantitative and qualitative) detailing the existing level of interaction in Greece between universities and the business sector. This was conducted taking into account the theoretical framework of triple helix. Also, the existing bureaucratic format as an enabler between the triple helix’s main components was examined.

This empirical-laden, descriptive-oriented paper contributes into the policy discussion concerning the synergetic potential between the major actors of the triple helix in Greece and the need to support knowledge-intensive activities as a means to re-structure the productive and growth model in the country.

The approach built upon factual analysis and indicated that the existent level of this kind of synergies brings to the fore a more complex picture compared to the broadly accepted view that there is major lack of HEIs-business collaboration in the Greek research and innovation system. Data and trends send out a mixed signal. While some aspects of this relationship (namely, co-publications) should be assessed carefully, other aspects (innovative enterprises collaborating with HEIs) indicate a clear and growing collaboration pattern. Correcting the former and enhancing the latter constitute steps which are especially important in the post-crisis era, where a new growth model and productive restructuring towards a knowledge-intensive pattern is a prerequisite for sustainable growth.

On the other hand, the issue of collaboration arrangements and its sustainability beyond the scope of specific programmes or projects, as in the case of

GSRT calls in the 2007-2013 programming period, is a point worth further considering. In addition, building robust linkages and synergies between HEIs and BES is a crucial parameter, for which institutional consistency and clear-cut legal arrangements, in terms of, e.g. the exploitation of research results. On this, bringing to the fore successful collaboration schemes and analyzing the manner in which this has already been made possible so as to replicate it is a case for future research. While HEIs have an important role to play in respect to economic and social growth, full potential can only be accomplished with enacting collaborative arrangements with the private sector. EKT, as the national statistical agency on R&D, aims to shed more light on this particular subject producing relevant indicators that would enable more comprehensive analysis.

NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Bibliographical References

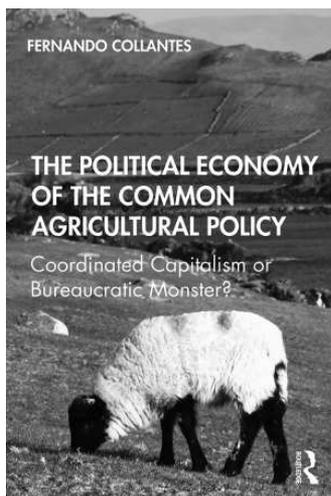
- Acha, Virginia, and Michaela Martin. 2011. "In Search of the Triple Helix in China, Poland, and the Republic of Korea." In *In search of the Triple Helix Academia-industry-government Interaction in China, Poland, and the Republic of Korea*, edited by M. Martin, 207-268. Paris: UNESCO, International Institute for Educational Planning.
- Ajmone-Marsan, Giulia Mario Cervantes, and Caroline Paunov. 2016. "The Knowledge Triangle: Draft Synthesis Report", *OECD, Working Party on Innovation and Technology Policy*. Accessed 15 March. [https://one.oecd.org/document/DSTI/STP/TIP\(2016\)10/en/pdf](https://one.oecd.org/document/DSTI/STP/TIP(2016)10/en/pdf)
- Bartzokas, Antonis. 2007. "Country Review Greece. Monitoring and Analysis of Policies and Public Financing Instruments Conducive to Higher Levels of R&D Investments." *UNU-MERIT, The "POLICY MIX" Project*.
- Boden, Mark, Patrice dos Santos, Karel Haegeman, Elisabetta Marinelli, and Susana Valero. 2016. "Implementing RIS3 in the Region of Eastern Macedonia and Thrace: Towards a RIS3 Tool Box." *JRC S3 Policy Brief Series 20/2016*.
- Chrysomallidis, Charalampos, and Napoleon Maravegias (Χρυσομαλλίδης, Χαράλαμπος, και Ναπολέων Μαραβέγιος). 2011. «Ένα Βήμα πέρα από τον Εξευρωπαϊσμό: Η Περίπτωση της Πολιτικής Έρευνας στην Ελλάδα» [Going Beyond Europeanisation: The Case of Research Policy in Greece]. In *Εξευρωπαϊσμός στο Μεσογειακό Χώρο* [Europeanisation in the Mediterranean Area], edited by N. Maravegias, 327-345, Athens: Nomiki Bibliothiki.

- Chrysomallidis, Charalampos, Aggelos Tsakanikas, and Yannis Giotopoulos. 2014. *Report on Policy Governance of Science Technology and Innovation Policy*. Athens: Foundation for Economic & Industrial Research.
- Collins, Patrick, and Dimitrios Pontikakis. 2006. "Innovation Systems in the European Periphery: The Policy Approaches of Ireland and Greece." *Science and Public Policy* 33: 757-769. doi: 10.3152/147154306781778515
- Dasgupta, Partha, and Paul David. 1994. "Towards a New Economics of Science." *Research Policy* 23: 487-522. doi: 10.1016/0048-7333(94)01002-1.
- Etzkowitz, Henry, Andrew Webster, Christiane Gebhardt, and Branca Regina Cantisano Terra. 2000. "The Future of the University and the University of the Future: Evolution of Ivory Tower to Entrepreneurial Paradigm." *Research Policy* 29: 313-330. doi: 10.1016/S0048-7333(99)00069-4.
- European Commission. 2019. Innovation Union Scoreboard 2019. *EIS Database, Sheet 3.2.2*. Accessed 8 March <https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/european-innovation-scoreboard-2019/resource/badef2d8-8877-4116-ba2c-4290f12595bf>
- Florida, Richard, and William Cohen. 1999. "Engine or Infrastructure? The University Role in Economic Development." In *Industrializing Knowledge: University-Industry Linkages in Japan and the United States*, edited by L.M. Branscomb, F. Kodama, and R. Florida, 589-610. Cambridge: MIT Press.
- Galvao, Anderson, Carla Mascarenhas, Carla Marques, Joao Ferreira, and Vanessa Ratten. 2019. "Triple Helix and its Evolution: A Systematic Literature Review." *Journal of Science and Technology Policy Management* 10 (3): 812-833. doi: 10.1016/S0048-7333(99)00069-4.
- General Secretariat for Research and Technology (Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας). 2012. *Προτάσεις για τη Διαμόρφωση Μια Εθνικής Αναπτυξιακής Στρατηγικής* [Proposal of General Secretariat for Research and Technology for Forming Directions towards a National Growth Strategy]. Athens: General Secretariat for Research and Technology.
- Gulbrandsen, Magnus, and Stig Slipersaeter. 2007. "The Third Mission and the Entrepreneurial University Model." In *Universities and Strategic Knowledge Creation: Specialisation and Performance in Europe*, edited by A. Bonaccorsi, and C. Daraio, 112-143. Cheltenham: Edward Elgar.
- Hellenic Republic. 2016. "Institutional Framework for Establishing Private Investment Aid Schemes for the Country's Regional and Economic Development, LAW 4399/2016" *Government Gazette of the Hellenic Republic* 117, June 22. Accessed 28 February https://www.ependyseis.gr/anaptyxiakos/files/GR_Development_law_En_2.pdf.

- Maroulis, Nikos. 2010. *ERAWATCH Research Inventory Report for: Greece*. Brussels: European Communities. Accessed 2 March. http://www.gsrt.gr/News/Files/New512/%CE%92.1.%20Research%20inventory%20report%20ERAWATCH_GR.pdf
- Maroulis, Nikos, and Eleni Mikroglou. 2011. *ERAWATCH Country Reports 2010: Greece*. ERAWATCH Network - Logotech SA. Accessed 2 March. <https://rio.jrc.ec.europa.eu/en/library/erawatch-country-report-greece-2010>
- McCann, Philip, and Raquel Ortega-Argilés. 2015. "Smart Specialisation, Regional Growth and Applications to European Union Cohesion Policy." *Regional Studies* 49: 1291-1302. doi: 10.1080/00343404.2013.799769.
- National Council for Research and Technology. 2014. *Ethniko Stratigiko Plaisio Ereunas kai Kainotomias (ESPEK). National Strategic Framework for Research and Technology 2014-2020 by National Council for Research and Technology (NCRT/ESET, 2010-2013)*. Athens: General Secretariat of Research and Technology.
- National Documentation Centre. 2017. *Innovation in Greek Enterprises, 2012-2014*. Athens: National Documentation Centre.
- National Documentation Centre (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης). 2019a. *Μελέτη Αποτύπωσης των Ωφελούμενων του Α' Κύκλου (2017-2019) της Δράσης «Υποστήριξη Ερευνητών με Έμφαση στους Νέους Ερευνητές»* [Survey on Beneficiaries of the Programme 'Building Research Teams by Young Researchers (2017-2019)' funded by the Operational Programme Human Capital, Education and Life-long Learning]. Athens: National Documentation Centre.
- , 2019b. *Μελέτη Αποτύπωσης Ωφελούμενων του Α' Κύκλου (2016-2019) των Δράσεων «Ενίσχυση Ανθρώπινου Δυναμικού για Υλοποίηση Διδακτορικής Έρευνας» και «Πρόγραμμα Χορήγησης Υποτροφιών για Μεταπτυχιακές Σπουδές Δευτέρου Κύκλου Σπουδών»* [Survey on Beneficiaries of the Programme 'Support of PhD Candidates (2017-2019)' funded by the Operational Programme Human Capital, Education and Life-long Learning]. Athens: National Documentation Centre.
- , 2019c. *Μελέτη Αποτύπωσης των Ωφελούμενων του Α' Κύκλου (2017-2019) της Δράσης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών»* [Survey on Beneficiaries of the Programme 'Support of Post-doc Researchers (2017-2019)' funded by the Operational Programme Human Capital, Education and Life-long Learning]. Athens: National Documentation Centre.

- O'Shea, Rory, Harveen Chugh, and Thomas Allen. 2008. "Determinants and Consequences of University Spinoff Activity: A Conceptual Framework." *Journal of Technology Transfer* 33: 653-666. doi: 10.1007/s10961-007-9060-0.
- Pagoulatos, Georgios. 2018. "Greece after the Bailouts: Assessment of a Qualified Failure." *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe - GreeSE Paper No.130*. Accessed 3 March <http://eprints.lse.ac.uk/91957/1/GreeSE-No130.pdf>
- Papagiannakis, Lefteris (Παπαγιαννάκης Λευτέρης). 2008. «Διεθνής Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικό Δυναμικό στην Ελλάδα» [International Competitiveness and Entrepreneurial Dynamics in Greece]. In *Σε Αναζήτηση Ελληνικού Παραγωγικού Μοντέλου* [Searching the Greek Growth Model], edited by T. Γιαννιτσης (T. Giannitsis), 107-123. Athens: Papazisis.
- Phan, Phillip, and Donald Siegel. 2006. "The Effectiveness of University Technology Transfer: Lessons Learned from Qualitative and Quantitative Research in the US and UK." *Foundations and Trends in Entrepreneurship* 2: 66-144.
- Reid, Alasdair, Nicos Komninos, Jorge-A.Sanchez, and Panayiotis Tsanakas. 2012. RIS3 National Assessment Greece: Smart Specialisation as a Means to Foster Economic Renewal. *Report for the European Commission, Brussels: Directorate-General for Regional Policy*.
- Ritzen, Jozef. 2018. "Making Ideas Work for Society: University Cooperation in Knowledge Transfer." *UNU-MERIT Working Paper Series #2018-042*.
- Rothaermel, Frank, Shanti Agung, and Lin Jiang. 2007. "University Entrepreneurship: A Taxonomy of the Literature." *Industrial and Corporate Change* 16: 691-791. doi: 10.1093/icc/dtm023.
- Sachini, Evi, Charalampos Chrysomallidis, Nikolaos Karampekios, and Nena Malliou. 2016. *Research, Education, Innovation. Aspects of the Knowledge Triangle in Greece*. Athens: National Documentation Centre.
- Sachini, Evi, Nena Malliou, Charalampos Chrysomallidis, and Nikolaos Karampekios. 2017. "Higher Education Institutes-Business linkages in Greece. The Experience of Cohesion Policy 2007-2013", Paper presented at the ICEIRD 2017, Thessaloniki, Greece, August-September.
- Sachini, Evi, Nikolaos Karampekios, and Charalampos Chrysomallidis. 2020. "Introducing Human Capital in Greek Higher Education Institutes in the Post-crisis Era. The Case of the 'Acquisition of Academic Teaching Experience for New Scientists' Public Initiative." *Journal of Knowledge Economy* advance online publication. doi: 13132-020-00630-8.

- Technopolis Group. 2012. “Regional Innovation Monitor. Governance, Policies, and Perspectives in European Regions. 2011 Annual Report”, *Project of the European Commission, Enterprise and Industry Directorate-General, Directorate D - Industrial Innovation and Mobility Industries. Brussels: Technopolis Group Belgium, UNU-MERIT, Fraunhofer.*
- Tsipouri, Lena, and Mona Papadaku. 2005. “Profiling and Assessing Innovation Governance in Greece: Do Increased Funding and the Modernization of Governance Co-evolve?” In *Governance of Innovation Systems*. Volume 2: Case studies in Innovation Policy, 13-42. Paris: Organization for Economic Co-operation and Development.

Fernando Collantes
*The Political Economy of the
Common Agricultural Policy:
Coordinated Capitalism or
Bureaucratic Monster?*
**Routledge, London and N.Y.,
1st edition, 2020, σελ. 118**

Σε μία περίοδο κατά την οποία, όλο και λιγοστεύουν οι εκδόσεις που καταπίνονται με τα ζητήματα που αφορούν στην παλαιότερη ευρωπαϊκή κοινή πολιτική και για πολλά χρόνια διαφημιστή του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, έρχεται το ανά χειράς βιβλίο του Fernando Collantes. Ο συγγραφέας διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Σαραγόσα και το αντικείμενο του- η κοινωνική και πολιτική ιστορία προσδιορίζει εν πολλύς την μεθοδολογία της ανάλυσής του για το φαινόμενο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής (Κ.Α.Π). Σε αυτό το πλαίσιο, υποθετείται η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας για να δοθούν απαντήσεις σε μία σειρά από ερωτήματα όπως, πιο είναι το οικονομικό και κοινωνικό αντίκτυπο της Πολιτικής μετά από περίπου μισό αιώνα λειτουργίας; Που ισορροπεί το εκκρεμές της Πολιτικής μεταξύ του ευρωπαϊκού και του αμερικάνικου μοντέλου καπιταλισμού; Έχει ξεφύγει η Πολιτική από τον έλεγχο των σχεδιαστών της, παράγοντας ασύμμετρες επιπτώσεις με αρνητικά αποτελέσματα;

Στα πέντε κεφάλαια του βιβλίου επιχειρείται να δοθούν οι απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει το εννοιολογικό πλαίσιο της ανάλυσης των «παραλλαγών του καπιταλισμού». Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται το περιεχόμενο και ο τρόπος λειτουργίας της Κ.Α.Π. καθώς και οι μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα από την έναρξη της εφαρμογής της μέχρι τις ημέρες μας. Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται να αποτυπωθεί το αποτέλεσμα ευημερίας της Πολιτικής, κυρίως ελέγχοντας τη δριμεία κριτική που αυτή έχει δεχθεί από τους φιλελεύθερους οικονομολόγους. Το τέταρτο κεφάλαιο έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με την, κατά το συγγραφέα, εξωραϊσμένη εικόνα που προσπαθεί να προβάλει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Κ.Α.Π.. Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο διερευνά το εύρος και

το περιεχόμενο της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας χρησιμοποιώντας ερευνητικά εργαλεία όπως αυτά της ορθολογικής επιλογής και του ιστορικού θεσμισμού.

Χωρίς να «κομίζει γλαύκα εις Αθήνας», το βιβλίο συστήνεται, καθώς με έναν περιεκτικό και συνεκτικό λόγο- μέσα στις 118 σελίδες του, δίνει στον αναγνώστη μία ολοκληρωμένη εικόνα της Κ.Α.Π. θίγοντας τα σημαντικότερα ζητήματα που κατά καιρούς έχουν απασχολήσει τους «παρρικούντες την Ιερουσαλήμ». Περιλαμβάνονται διαγράμματα και πίνακες σε ισορροπημένη δόση, υποστηρίζοντας ικανοποιητικά τα επιχειρήματα που παρουσιάζονται και καθιστώντας παράλληλα, το βιβλίο προσβάσιμο από ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Τέλος, η προσπάθεια να προκαλέσει το ενδιαφέρον του υποψήφιου αναγνώστη και να «ταράξει τα νερά», τις περισσότερες φορές εξαντλείται στους πραγματικά ευφάνταστους τίτλους, τόσο του βιβλίου όσο και κάποιων επιμέρους κεφαλαίων.

Γιάννης Ελ. Δούκας

*Εντεταλμένος Διδασκαλίας
Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης, Αγροδιατροφής και Φυσικών πόρων
Ε.Κ.Π.Α.*

Joseph Stiglitz, Jay Rosengard
Οικονομική του Δημόσιου τομέα
Αθήνα: Κριτική, 2019, σελ. 712

Το κλασικό -πλέον, για τον τομέα της Δημόσιας Οικονομικής- έργο του νομπελίστα Joseph Stiglitz, Οικονομική του Δημόσιου Τομέα, το οποίο εκδόθηκε ως πρωτότυπο έργο το 1986 για να ακολουθήσει η έκδοσή του σε διάφορες γλώσσες, μεταξύ των οποίων και στα ελληνικά, το 1992, επανακυκλοφόρησε, και στα ελληνικά. Το πόνημα συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα πλέον βασικά ακαδημαϊκά συγγράμματα σε Τμήματα Οικονομικής Επιστήμης, κυρίως σε προπτυχιακά προγράμματα σπουδών, και επικουρικά σε μεταπτυχιακές σπουδές που απευθύνονται σε φοιτητές και φοιτήτριες που εξετάζουν το αντικείμενο της Δημόσιας Οικονομικής, χωρίς να διαθέτουν προηγούμενο ακαδημαϊκό υπόβαθρο στα Οικονομικά.

Το περιεχόμενο του νέου βιβλίου έχει -προφανώς- κοινά σημεία με την προηγούμενη έκδοση, κυρίως σε περιοχές ανάλυσης που θεωρούνται θεμελιώδεις για τον τομέα της Δημόσιας Οικονομικής, όπως ο ρόλος του Κράτους στην οικονομία, τα οικονομικά της ευημερίας, η αποτυχία της αγοράς, τα δημόσια αγαθά οι εξωτερικότητες, οι βασικοί τομείς δραστηριότητας του Δημόσιου Τομέα, η θεωρία και πρακτική της βασικής πηγής των δημόσιων εσόδων, δηλαδή τη φορολογία κ.λπ.

Αναλυτικότερα, η νέα έκδοση είναι δομημένη στα ακόλουθα μέρη: Ο ρόλος και το μέγεθος του δημόσιου τομέα, Οι θεμελιώδεις αρχές της οικονομικής της ευημερίας, Θεωρία δημόσιων δαπανών, Οι δημόσιες δαπάνες στην πράξη, Η φορολογία στη θεωρία, Η φορολογία στην πράξη, Άλλα ζητήματα.

Σε αυτή τη βάση το βιβλίο Οικονομική του Δημόσιου Τομέα αναπτύσσει και παρουσιάζει τις ευθύνες του δημόσιου τομέα στην οικονομία, τον τρόπο μέτρησης του δημόσιου τομέα, την αποτελεσματικότητα της αγοράς, παράλληλα με τις λεγόμενες αποτυχίες της αγοράς, την ύπαρξη των δημόσιων αγαθών και την παροχή ιδιωτικών αγαθών από το Δημόσιο, τις εξωτερικότητες που σημειώνονται στην οικονομική δραστηριότητα, το ζήτημα της αποτελεσματικότητας και της κοινωνικής

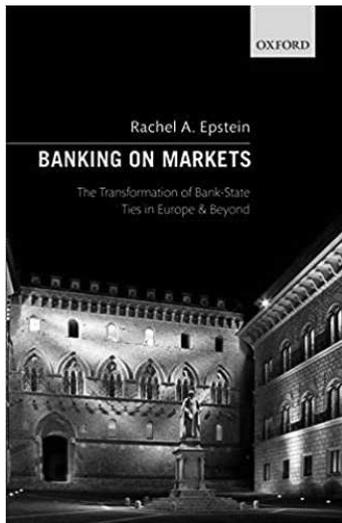
δικαιοσύνης, η δημόσια παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, τη δημόσια επιλογή, την αξιολόγηση των δημόσιων δαπανών, καθώς και τον ρόλο και τον τρόπο παρέμβασης του Κράτους σε μια σειρά από τομείς, όπως η άμυνα, η έρευνα & τεχνολογία, η υγεία, η εκπαίδευση, η κοινωνική ασφάλιση και τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και η αναδιανομή του εισοδήματος.

Επίσης, το έργο των Stiglitz και Rosengard προχωρά στην ανάλυση θεμάτων που αφορούν στη φορολογία, όπως μια εισαγωγή στη φορολογία, η τελική επίπτωση του φόρου, η φορολογία και η οικονομική αποτελεσματικότητα, η άριστη φορολογία, η φορολογία κεφαλαίου, ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων, ο φόρος εταιρικού εισοδήματος, και η μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος. Τέλος, η νέα έκδοση του βιβλίου δίνει μικρότερη έμφαση σε θέματα διαχείρισης των δημόσιων οικονομικών συγκεκριμένα στις ΗΠΑ και αντί αυτού εξετάζει τις λεγόμενες διακυβερνητικές δημοσιονομικές σχέσεις, τους υποεθνικούς φόρους και δαπάνες, καθώς και τα δημοσιονομικά ελλείμματα και το δημόσιο χρέος.

Με αυτό τον τρόπο, το βιβλίο Οικονομική του Δημόσιου Τομέα των Stiglitz και Rosengard προσφέρει ουσιαστικά την απαραίτητη εισαγωγή στο αντικείμενο της Δημόσιας Οικονομικής, αναλύοντας θεωρητικά και εμπειρικά ζητήματα γύρω από τον ρόλο του Δημόσιου κατά την παρέμβασή του στην οικονομική δραστηριότητα, και εμβαθύνοντας περαιτέρω σε μείζονες τομείς δράσης του δημόσιου τομέα στην οικονομία.

Χαράλαμπος Χρυσομαλλίδης,

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου

Rachel A. Epstein
*Banking on Markets .The
 Transformation of Bank-State.
 Ties in Europe and Beyond,*
 Oxford: Oxford University Press,
 2017, σελ. 256

Παραδοσιακά, τράπεζες και κράτη διατηρούσαν στενούς δεσμούς. Από τη μια, οι τράπεζες χορηγούσαν πιστώσεις σε στρατηγικούς τομείς της εγχώριας οικονομίας, παρέχοντας έτσι στην κυβέρνηση πολιτική στήριξη στο εσωτερικό και την ικανότητα επίδειξης ισχύος στο εξωτερικό. Τα κράτη από την άλλη, παρείχαν στις τράπεζες ευνοϊκή ρυθμιστική μεταχείριση, με τη μορφή περιορισμένου εσωτερικού ανταγωνισμού και προστασίας από ξένους ανταγωνιστές, ενώ τους εγγυώνταν την παροχή οικονομικής στήριξης σε περιόδους κρίσης. Αυτό το δούνα και λαβείν είναι που τοποθετεί τις τράπεζες, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τύπο επιχείρησης, στο επίκεντρο της εθνικής κυριαρχίας. Όμως, αυτή η σχέση σε περιόδους κρίσης μπορεί να οδηγήσει σε αδιέξοδο. Παρότι τα κράτη σε τέτοιες στιγμές χρειάζονται τις τράπεζες για να σταθεροποιήσουν την οικονομία τους, οι τράπεζες συνήθως συνιστούν πηγή αποσταθεροποίησης και κρίσεων και πρέπει να διασωθούν, θέτοντας σε κίνδυνο με την σειρά τους τα κράτη. Τα κράτη είναι απρόθυμα να αφήσουν την σχέση τους αυτή με τις τράπεζες να διαρραγεί.

Παρα την χρηματοπιστωτική απελευθέρωση, οι τραπεζικές βιομηχανίες στην ΕΕ παρέμενε από τις πλέον προστατευόμενες. Ωστόσο, στην ΕΕ σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές τα τελευταία χρόνια, που οδήγησαν στην αποδυνάμωση αυτής της σχέσης. Η Rachel Epstein σε αυτό το βιβλίο, «Banking on Markets The Transformation of Bank-State Ties in Europe and Beyond», τονίζει ότι η απόφαση δημιουργίας τραπεζικής ένωσης στην ΕΕ επέφερε ένα μετασχηματισμό στην προαναφερθείσα σχέση. Με τον όρο αυτό αναφέρεται «στην αποδυνάμωση των παραδοσιακών δεσμών μεταξύ τραπεζών-κρατών, όπου οι τράπεζες είναι πολιτικά υπόχρεες στα κράτη λόγω του πλήθους των προνομίων που τους έχουν απονεμη-

θεί, ενώ τα κράτη εξαρτώνται από τις τράπεζες για μια σειρά οικονομικών και πολιτικών λειτουργιών» (p.9).

Η Erstein παραθέτει δύο διαφορετικά παραδείγματα για να δείξει ότι οι δεσμοί τραπεζών-κρατών εξασθενούν στην ΕΕ. Αρχικά επισημαίνει το υψηλό επίπεδο ξένης ιδιοκτησίας των εγχώριων τραπεζών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Με εξαίρεση την Σλοβενία, σε όλες τις άλλες χώρες που εντάχθηκαν στην ΕΕ το 2004, ή αργότερα, οι τράπεζες τους παραχώρησαν το μεγαλύτερο μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων σε ξένους επενδυτές. Το 2008, το 94% των τραπεζικών περιουσιακών στοιχείων στη Βουλγαρία, το 84% στην Τσεχική Δημοκρατία και το 98% στην Εσθονία, ανήκαν σε ξένες τράπεζες (p.18). Με ένα τόσο υψηλό επίπεδο ξένης ιδιοκτησίας τραπεζών, τα κίνητρα για το κράτος να παρέχει στις τράπεζες ευνοϊκή μεταχείριση, με τη μορφή περιορισμένου εσωτερικού ανταγωνισμού, προστασία από ξένους ανταγωνιστές και στήριξη σε περιόδους κρίσης εξαφανίζονται. Οι τράπεζες, με τη σειρά τους, είναι λιγότερο πρόθυμες να εναρμονίσουν με τις κατευθύνσεις των κρατών, καθώς κάτι τέτοιο δεν τις ωφελεί.

Η αποδυνάμωση των δεσμών κρατών-τραπεζών ήταν λιγότερο εμφανής στις χώρες της Ευρωζώνης. Πριν την κρίση χρέους, τα κράτη έδειχναν απρόθυμα να παρατηθούν από τους δεσμούς τους με τις εγχώριες τράπεζες. Αυτό που άλλαξε ριζικά το παιχνίδι υποστηρίζει η Erstein, ήταν η δημιουργία της τραπεζικής ένωσης. Μέχρι το 2016, η τραπεζική ένωση είχε συγκεντρώσει την εποπτεία των συστημικών τραπεζών στα χέρια του Ενιαίου Εποπτικού Μηχανισμού (ΕΕΜ) και εισάγει έναν Ενιαίο Μηχανισμό Εξυγίανσης (ΕΜΕ), ενώ είχε νομοθετήσει την Οδηγία για την Τραπεζική Εκκαθάριση και Εξυγίανση (ΟΤΕΕ). Επειδή η εποπτεία λειτουργεί πλέον σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα κράτη δεν είναι σε θέση να παρέχουν ρυθμιστική προστασία στις τράπεζες τους. Λόγω της ΟΤΕΕ, οι φορολογούμενοι δεν μπορούν πλέον να παρέχουν οικονομική στήριξη σε προβληματικές τράπεζες. Με την τραπεζική ένωση, τα κράτη έχουν χάσει εκείνα τα αναγκαία εργαλεία για την διατήρηση του δούνα και λαβείν με τις τράπεζες. Τόσο στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης που εντάχθηκαν στην ΕΕ, όσο και στις χώρες της Ευρωζώνης, το δούνα και λαβείν μεταξύ τραπεζών-κρατών έχει αποδυναμωθεί καταλήγει η Erstein.

Κωνσταντίνος Καζαντζής,

*Υπ. Διδάκτωρ,
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Ε.Κ.Π.Α.*

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Papers should be written in Greek or English. It is assumed that submitted articles have not been published elsewhere and that they are not under consideration for publication by other journals. The authors should state whether they are publishing related articles elsewhere. Authors must submit their papers online to the following address: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/periphery/index>.

Papers accepted for review are evaluated anonymously by at least two referees. Therefore, along with the full paper (title, text, references) author's name and address as well as the paper's title should be submitted separately on a covering page. Papers should include an abstract of not more than 100 words and five key words, both in Greek and English. Articles should be between 6000 and 8000 words in length including abstracts and references. Manuscripts will not be returned to the author if rejected.

References to publications should be given according to the Harvard system which in the text cites authors and year of publication, e.g. (Esping-Andersen, 1990; Kleinman and Piachaud, 1993). Page number(s) should be given for all direct quotations, e.g. (Ferrera et al., 2002: 230). If there is more than one reference to the same author and year, they should be distinguished by the use of a, b, c etc., added to the year. References should also be listed alphabetically at the end of the paper in a List of References (not Bibliography). Authors are particularly requested to ensure that each text reference appears in the list, and vice versa. References to books should always give the city of publication and publisher as well as author and title details. For example: Scharpf, F. (1999) *Governing in Europe: Effective and Democratic?* Oxford: Oxford University Press. Reference to journal articles should give volume, issue and page numbers, and the name of the article enclosed in single quotation marks. For example: Atkinson, A.B., Marlier, E. and Nolan, B. (2004) 'Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union', *Journal of Common Market Studies* 42:47-75. References to chapters within multi-authored publications should be listed with the chapter title in single quotation marks followed by the author and title of the publication. For example: Leibfried, S. and Pierson, P., (1995) 'Semisovereign Welfare States: Social Policy in a multitiered Europe', in: Leibfried, S. and Pierson, P., (eds), *European Social Policy: Between Fragmentation and Integration*, p.p. 43-77, Washington D.C.: The Brookings Institution. Book and journal titles should be in italics. Explanatory notes should be kept to a minimum. If it is necessary to use them, they must be numbered consecutively in the text and listed at the end of the paper. Any acknowledgements should appear at the end of the text. Papers that do not conform to the aforementioned style will be returned to the authors for revision. To display mathematical formulas, charts and tables, should be used corresponding standardized application. The language editing of texts (either in Greek or in English) is the sole responsibility of the author.

Book reviews are also sent online to the following address:

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/periphery/index>

Region and Periphery is published twice a year (Spring/Autumn). It is printed and distributed by Dionicos Publishers, 106 78, Athens, Gravias str. 9-13, Greece, tel./fax: +302103801777, e-mail: info@dionicos.gr.

For general information the e-mail address is as follows: ekopda@pspa.uoa.gr. **All the papers** are available at: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/periphery/index>

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ISSN 2241-1380